

GORIŠKI IZOBRAŽENCI SKOZI ZGODOVINO

Željko Oset (ur.)

Založba
Univerze v Novi Gorici
Nova Gorica, 2018

Željko Oset (ur.)
Goriški izobraženci skozi zgodovino

Založba Univerze v Novi Gorici

Nova Gorica, 2018

Naslov dela: Goriški izobraženci skozi zgodovino
Avtorji: Željko Oset in drugi
Recenzenta: dr. Gregor Jenuš, dr. Jure Volčjak
Lektorici: Manca Mušič, Marcela Petrevčič
Avtor imenskega kazala: Nik Obid
Oblikovanje: Katarina Blažič in Larisa Nagode

Založnik: Založba Univerze v Novi Gorici,
Vipavska 13, Rožna Dolina, Nova Gorica

Tisk: A-media d. o. o.

Naklada: 150

Leto izida: 2018

ISBN 978-961-7025-05-7

Brezplačna publikacija.

Izdajo knjige je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

929(497.473)

OSET, Željko

Goriški izobraženci skozi zgodovino / [Željko Oset in drugi]. - V Novi Gorici : Založba Univerze, 2018

ISBN 978-961-7025-05-7

1. Gl. stv. nasl.

294383616

PREGLED VSEBINE

UVODNE MISLI.....	6
-------------------	---

MEŠČANI PO IZOBRAZBI

Neva Makuc

NOVOVEŠKI GORIŠKI ZGODOVINOPISCI	12
--	----

Tatjana Peterlin Neumaier

Valentin Stanič (1774-1847), Preroditelj, vzgojitelj in dobrotnik....	26
---	----

Renato Podbersič

JUDOVSKI INTELEKTUALCI V GORICI	50
---------------------------------------	----

RODOLJUBI Z DEŽELE

Stanko Granda

ANTON BRECELJ, PRIMER GORIŠKEGA

KATOLIŠKEGA IZOBRAŽENCA	74
-------------------------------	----

Robert Devetak

DELO IN ŽIVLJENJE UČITELJA IN POLITIKA MIHE ZEGE	110
--	-----

Urša Prša

RODOLJUBJE IN PODOBE SEVERNOPRIMORSKE

POKRAJINE V IZBRANIH PESMIH FRANJA ROJCA.....	140
---	-----

IZVIRAJOČI Z DEŽELE

Petra Testen Koren

PAVLINA PAJK (1854–1901), ROJENA DOLJAK.

OTROŠKA IN MLADOSTNA LETA NA GORIŠKEM..... 170

Željko Oset

MARIJA PERPAR, KEMIČARKA IN UNIVERZITETNA

PROFESORICA 192

Aleksandra Gačič

DR. BOGUMIL VOŠNJAK IN NJEGOVA

NIKOLI POZABLJENA GORICA..... 216

VIRI IN LITERATURA.....243

LITERATURA244

VIRI 266

IMENSKO KAZALO273

O AVTORJIH 289

RECENZIJI 293

UVODNE MISLI

Fakulteta za humanistiko Univerze v Novi Gorici prireja redna strokovna posvetovanja o pomembnih zgodovinskih obletnicah in objavlja vsebinsko in metodološko domišljene tekste. V zadnjih treh letih smo z organiziranjem javnih posvetovanj in izdajo publikacij posvetili pozornost aktualnim družbenim in strokovnim vprašanjem. Tako smo razpravljali o regionalnih vidikih tranzicije v Sloveniji in na Hrvaškem, kulturniški opoziciji v Sloveniji in na Hrvaškem po drugi svetovni vojni, položaju disidentov po drugi svetovni vojni in izobražencev na Goriškem v dolgem zgodovinskem loku. Gre za spodbujanje razprave o temah, ki so sodobne, imajo strokovno težo, vključujejo lokalno zgodovino domače regije, hkrati pa je prisotna primerjalna dimenzija v družbeno-geografskem smislu in strokovnem oziru. Zunanji opazovalec lahko ugotovi, da smo najprej predstavili širše okolje, nato pa smo s podrobnimi strokovnimi razpravami razdelali za slovensko zgodovinopisje pomembne teme, del rdeče niti pa je vseskozi tudi naša alma mater, Univerza v Novi Gorici.

Zadnji dve varianti predloga zakona o visokem šolstvu sta predvidevali okrepitev vloge lokalne skupnosti v visokošolskem sistemu; regije naj bi med drugim lahko ustanovljale in finančno podpirale visokošolske zavode. S tem bi se terciarna izobraževalna stopnja bolj približala lokalnim interesom gospodarstva in potrebam prebivalstva, hkrati pa bi nadgradili obstoječi sistem; Občina Ajdovščina in Mestna občina Nova Gorica sta soustanoviteljici Univerze v Novi Gorici. Univerze delujejo v (socialnem) okolju in ga sooblikujejo. Gre za integralni del kulturne infrastrukture moderne družbe, ki spodbuja okrepljeno vlogo znanja in njegovo uporabo v življenju.

Vprašanje miljeja, kritične mase in tradicije, lastnosti, ki so dobile brezčasno veljavo na začetku dobe moderne znanosti, so v današnji informacijski dobi predmet javne razprave. Mobilnosti in komunikacijske možnosti današnjega časa, ki so omogočile pridobitev dobrih sogovornikov in sodelavcev tudi iz vasi na drugem koncu planeta, so sicer zbližale izobražence, pospešile izmenjavo stališč in pridobitev povratnih informacij, vendar pa okolje, v katerem delujejo izobraženci, ohranja znaten vpliv na izobraženčevo perspektivo, vključno z domišljijo.

Kot socialna bitja se izobraženci odzivamo na impulze iz lokalnega okolja, ki ga tudi sooblikujemo in živimo. V sklopu priprav na praznovanje 70. obletnice ustanovitve mesta Nova Gorica smo se odločili, da se pridružimo tej razpravi s pričujočim zbornikom Goriški izobraženci skozi zgodovino. Odločitev je naravna, saj združujemo izobražence, ki s svojim znanjem sooblikujejo poglede mladih in radovednih, z izpostavljanjem vprašanj pa prispevajo h krepitvi poglobljenih problemsko zamišljenih razmislekov. S tem nadgrajujejo in nadaljujejo opravljeno delo generacij izobražencev.

Pred vami je zbornik, ki izhaja kot skromna počastitev praznovanja praznika mesta, soustanoviteljice Univerze v Novi Gorici. Še pred ustanovitvijo univerze je bilo to območje, zahodni rob Vipavske doline, na stičišču dveh svetov v jezikovnem, narodnem kot tudi geografskem oziru, kjer dolina preide v (furlansko) ravnino, središče. Ob majhni vzpetini, na kateri je bil v 11. stoletju zgrajen grad, je nastalo mesto, nesporno upravno, gospodarsko in kulturno središče tega prostora. Prelomno zgodovinsko dogajanje v prvi polovici 20. stoletja je sicer bistveno vplivalo na zmožnost koncentričnosti urbanega središča, v katerem so prebivali tudi Atenini

glasniki. Prišlo je do bistvenih sprememb, ki so nenazadnje tudi botrovale k nastanku novega mesta na robu Vipavske doline; mesta Nova Gorica. Izobraženci, ki so svoj aparat pridobili v formalnem izobraževanju, so nastopali v prvi vrsti kot posamezniki, ki sledijo znanstvenim in idejnim idealom, v drugi vrsti pa tudi kot predstavniki svoje skupnosti, skratka kot voditelji. Bili so mobilni, kljub temu pa so bili s svojim matičnim okoljem povezani za vse življenje.

Zbornik smo razdelili v tri sklope: Meščani po izobrazbi, Rodoljubi z deleže in Izvirajoči z dežele. Časovno razprave obravnavajo strokovno in idejno raznolike osebnosti od 17. stoletja do konca 20. stoletja. S širokim izborom osebnosti želimo spodbuditi razpravo o vlogi izobražencev na Goriškem.

Željko Oset

MEŠČANI PO IZOBRAZBI

TENTAMEN
GENEALOGICO-
CHRONOLOGICUM

PROMOVENDÆ SERIEI
COMITUM
ET RERUM
GORITIÆ.

CONSCRIPTUM

ARUDOLFO

S. R. I. COMITE CORONINI
DE QUISCHA

L. B. ACRONBERG
GORITIENSI,

IN COLLEGIO REGIO NOBILIUM
THERESIANO S. J. HISTORIÆ,
ET JURIS STUDIO.

VIENNÆ AUSTRIÆ ANNO SALUTIS
MDCCLII.

VIENNÆ,

TYPIS JOANNIS THOMÆ TRATTNER,
UNIVERSITATIS TYPOGRAPHI,

Neva Makuc

NOVOVEŠKI GORIŠKI ZGODOVINOPISCI

IZVLEČEK:

Prispevek obravnava goriške historiografe novoveškega obdobja. V 17. stoletju je bilo na Goriškem sestavljenih več historiografskih del, na primer z deželnega, vojaškega, cerkvenega področja. Med avtorji velja še posebej izpostaviti Martina Bavčerja, Giovannija Giacoma d'Ischia, Biagia Ritha in Giovannija Maria Marussiga. Posebno pomembno je bilo 18. stoletje, ko se je ob eruditskem zgodovinospisju uveljavilo razsvetljensko. Pri tem je potrebno izpostaviti pomembno delo razsvetljenskega zgodovinospisja, in sicer goriško zgodovino plemiča in državnega funkcionarja Carla Morellija, ki je pokazal globok občutek za deželno pripadnost.

KLJUČNE BESEDE: goriška grofija, zgodovinospisje, zgodovinospisci, 17. stoletje, 18. stoletje.

ABSTRACT:

The article presents the early modern historiographers originating from the County of Gorizia. In the 17th century, some historiographic oeuvres were written, more precisely, works focused on provincial, military, church history, etc. Among the authors, Martina Bavčer (Bauzer), Giovanni Giacomo d'Ischia, Biagio Rith, Giovanni Maria Marussig have to be exposed. Of particular importance was the 18th century when beside the historiography of great erudition the historiography of Enlightenment developed, too. In this context, it is necessary to highlight the importance of the historiography of Enlightenment, i.e. the provincial history written by a nobleman and state official, Carlo Morelli, who through his work expresses deep sense of belonging to his province.

KEY WORDS: County of Gorizia, historiography, historiographers, 17th century, 18th century.

UVOD

Na Goriškem se že stoletja prepletajo elementi mediteranskega in celinskega sveta: stoletja so tudi prisotni številni kulturni vplivi, govorijo se različni jeziki in politične meje krojijo in neredko tudi dramatično posegajo v življenje prebivalstva. Zgodovinar Sergio Tavano pogosto izpostavlja edinstvenost goriške stvarnosti v evropskem okviru: »Goriška je bila zemlja povezave in združevanja ter model in zelo močan kotel za združevanje na etnično in kulturno visokih temeljih vseh ljudstev, ki so naravno slonela na pluralističnih temeljih.« Goriški kozmopolitizem je organski, substančen in starodaven. Evropski značaj Gorice izhaja iz goriške strukturne heterogenosti, ki se je pojavila v srednjem veku in se ohranila vse do nastopa nacionalizmov 19. stoletja.² Na Goriškem so se srečevale in, zlasti po razmahu nacionalističnih idej v 19. stoletju, tudi zoperstavljale različnosti, kar se je odražalo tudi v zgodovinopisju.

1 Članek temelji na delu Makuc, 2011, a je bila tematika nadaljnje poglobljena v okviru raziskovalnega projekta *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in razpadom Habsburške monarhije* (6-7069) in raziskovalnega programa ARRS-NRU/P6-0052-0618-2017/3. Projekt in program je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

2 Tavano, 2006, 31-47 (naveden citat je na strani 46 – prevod avtorice).

ZAČETKI GORIŠKE HISTORIOGRAFIJE V 17. STOLETJU

Goriška historiografija se je začela razvijati v 17. stoletju. Ustanovitev jezuitskega kolegija v Gorici leta 1615 je obogatila kulturno življenje Gorice in njene grofije. Jezuitski kolegiji so bili posebnega pomena v okviru protireformacijskih prizadevanj habsburških vladarjev. Že leta 1593 je tako oglejski patriarh Francesco Barbaro v vizitacijskem poročilu kardinalu Filippu Spinoli izrazil potrebo po ustanovitvi jezuitskega kolegija, ki bi formiral duhovnike »slovanskega« jezika, z namenom vzgoje dobrih duhovnikov in zaježitve širjenja protestantske vere.³ Poleg tega so jezuitski kolegiji omogočili tudi šolanje učencev, ki so se nahajali v slabšem gmotnem položaju, kar je olajšalo njihovo družbeno mobilnost. Ker so bili ti učenci izobraženi, so napredovali in zasedali funkcije in službe, ki bi jim bile drugače nedostopne. Kot je izpostavil Italo Lovato, je bilo pred začetkom 17. stoletja Goričanom dostopno le šolanje pri župnikih in zasebnih učiteljih. Slednje so si lahko privoščili le premožnejši. Omenjena situacija se je spremenila z uvedbo jezuitskega šolanja (1618) in ustanovitvijo konvikta za manj premožne učence (1624). Številčna dijaška populacija je močno zaznamovala vsakdanje življenje notranjeavstrijskih mest, kjer so bili prisotni jezuitski kolegiji. Tudi v Gorici je bil delež dijaške populacije glede na število prebivalstva znaten. V 17. stoletju je bilo namreč na nekaj manj kot 5.000 prebivalcev dijakov okrog 600.⁴

3 Objava poročila v: Trebbi, 2002, 22–25.

4 Lovato, 1959, 83-132.

Stara razglednica s stavbo nekdanjega jezuitskega kolegija v Gorici, levo od cerkve svetega Ignacija (vir: Gorica 1282, PANG - Zbirka razglednic krajev)

Jezuitski kolegij je dolgoročno dvignil kulturno in izobrazbeno raven prebivalstva in s tem med drugim prispeval k razmahu historiografije. Ni naključje, da sta bila prva dva goriška historiografa povezana z goriškim jezuitskim kolegijem. Prvi zgodovinopisec, ki je obravnaval goriško zgodovino, je bil jezuitski profesor na goriškem kolegiju Martin Bavčer oziroma Baučer, Bauzer, Bavčar, Bautscher(us), Bautzer.⁵ Rodil se je leta 1595 v Selu v zgornji Vipavski dolini, umrl pa je leta 1668. Življenjska pot ga je vodila po različnih krajih. Za goriško historiografijo pa je pomembno, da je ob prihodu cesarja Leopolda I. v Gorico leta 1660 napisal govor, *Oratio*, ki je bil prvič natisnjen v Vidmu leta 1660 pod psevdonimom Gaudentius Hilarinus Goritianus. V njem je s poudarkom na rodbini goriških grofov predstavil goriško zgodovino od najstarejših časov dalje. Goriško zgodovino je Bavčer vključil tudi v delo *Historia rerum Noricarum et Foro-Juliansium*, torej v *Zgodovino Norika in Furlanije*, ki obravnava dokaj obsežno območje.

5 O življenju in delu Bavčerja je na voljo veliko literature: na primer Andritsch, 1980, XVII; Morelli, ms., 17–18; Morelli, 2003, III, 258–259; [Stöger], 1855, 23; Formentini, 1984, 31–32; Codelli, 1975, 46–49 (kot Bavčerjevo rojstno mesto navaja Solkan; ta podatek so nato prevzeli določeni drugi pisci); Manzano, 1966, 32; Manzano, 1975, VI, 457; Bednarik, 1925, 76; Marchetti, 1979, 943; Marušič, 1995a, 204–207; Marušič, 1995b, 7–18; Marušič, 1985a, 237–241; Mihelič, 1977, 299–300; Mihelič, 1993, 86–94; Mihelič, 2000, 876–878; Jelincic, 1958, 45–55; Benedik, 2002, 91–96; Štih, 1998/1999; Štih, 2002, 195–220; Makuc, 2011, ter prispevki L. Tavana, D. Miheliča, V. Rajšpa, P. Štiha, S. Plahute, S. Cavazze, D. Svoljška, D. Porcedde, J. Šumrade in drugih v *Bavčarjevem zborniku* (gl. Goriški letnik, 1998/1999).

Bavčerjevo delo je sestavljeno v skladu z značilnostmi takratnega zgodovinopisja notranjeavstrijskih dežel, na katerega je imelo močan vpliv jezuitsko izobraževanje.⁶ Bistvene značilnosti tega zgodovinopisja, ki je temeljilo na prepletu pozne sholastike in humanizma, so bili baročno izražanje, ohranjanje določenih prvin srednjeveškega zgodovinopisja, moralni poduki ter nekritičen odnos do mitologije in pripovednega izročila.⁷ Bavčer je goriško zgodovino v svoji *Zgodovini Norika in Furlanije* obravnaval zgolj v okviru širšega geografskega območja, kar najbrž nakazuje, da goriška deželna zavest sredi 17. stoletja še ni bila dovolj izoblikovana, ampak je bila nedvomno uveljavljena nekaj desetletij kasneje, kar dokazuje sestava in objava prve sklenjene goriške deželne zgodovine z naslovom *Historia della principale Contea di Goritia* Giovannija Giacomada d'Ischie leta 1684.

6 Bavčerja je podobno kot mnoge druge notranjeavstrijske historiografe zaznamovala progermansko usmerjena razlaga zgodovine, saj so ti avtorji evropskemu življu pripisovali pangermansko poreklo in slovanskemu prebivalstvu germanski izvor (Mihelič, 1977, 293–303; Mihelič, 2000, 864–907; Mihelič, 2011, 39–56). Kot je omenil tudi Salvatore Tramontana, je bilo v nemškem humanizmu čutili patriotično pangermansko noto, ki se je navezovala na slavo Svetega rimskega cesarstva in na starodavno germansko izročilo (Tramontana, 2005, 50–51).

7 Weiss, 2007, 244–271.

D'Ischia (1620/1630–1688) je bil nekoliko mlajši kot Bavčer.⁸ Rodil se je v Gorici, šolal se je na goriškem jezuitskem kolegiju. Kasneje se je preselil v beneško Furlanijo in postal najprej kaplan, kasneje pa župnik v Palmanovi. Pritegnili so ga različni načini podajanja zgodovinske snovi, na primer zgodovinski roman, deželna zgodovina, življenjepis in genealogija. Najpomembnejše njegovo delo pa je že omenjena goriška zgodovina, ki je bila prvič objavljena v Vidmu leta 1684. To delo ni le prvo natisnjeno goriško historiografsko delo, ampak – za razliko od Bavčerjevega dela – tudi prvo delo, osredotočeno izključno na goriško zgodovino oziroma gre dejansko za prvo goriško deželno zgodovino. Glede na to da deli odražata pripadnost dvema različnima kulturnima miljejema in zgledovanje pri različnih historiografskih vzorcih, je že Silvano Cavazza izpostavil različni izhodišči, na katerih temeljita glavni deli Bavčerja in Ischie. Bavčerjev pogled je bil usmerjen proti severu, proti habsburškemu svetu, Ischijev pa proti zahodu, proti italijanskemu kulturnemu prostoru. Bavčer se je rodil v vzhodnem delu grofije, v zgornji Vipavski dolini, ki je bila usmerjena nekoliko bolj proti vzhodu, življenjska pot pa ga je vodila po habsburških deželah, Ischia se je rodil v Gorici, kasneje pa se je preselil v beneško Furlanijo. Slednji se je posluževal italijanskega jezika, medtem ko je Bavčer uporabljal latinščino. Tudi vsebinsko se deli zelo razlikujeta. Iz Bavčerjevega dela za razliko od Ischijevega bolj posvetnega načina pisanja veje protireformacijski duh, ki se kaže med drugim v pozornosti do protestantskega vprašanja in do protireformacije ter v teološki zasnovi dela. Zlasti v nemškem prostoru

8 O Ischii: Asquini, 1990, 100–101; Liruti, 1971, IV, 400–401; Morelli, 2003, III, 308; Formentini, 1984, 49; Manzano, 1966, 111; Manzano, 1975, VI, 466; Cavazza, 1998/1999, 244–247; Marchetti, 1979, 976; Makuc, 2007, 231–246; Makuc, 2011.

so nastala zgodovinska dela, posvečena problematiki cerkve oziroma veroizpovedi. Povsem drugačen pristop do cerkvene zgodovine se je uveljavil na območjih, kjer problem protestantizma ni bil pereč. Pri tem izstopa Beneška republika, kjer se je Paolo Sarpi navezal na tradicijo poznosrednjeveških cerkveno-političnih polemičnih del in je v vrsti protipapeških razprav obravnaval zgodovino cerkvenega prava.⁹

Sobivanje različnih historiografskih pristopov (Bavčer, Ischia) je odraz kulturne živahnosti in večjezičnosti Goriške, kjer so se srečevali različni vplivi in vzorci. Tako Bavčer kot Ischia sta zaslužna za to, da se je goriško zgodovino začelo raziskovati kot sklenjeno tematiko in ne več zgolj kot sekundarno temo v okviru zgodovine nekdanje kneževine oglejskih patriarhov.

Glede goriškega jezuitskega kolegija velja izpostaviti, da ga je še zelo mlad obiskoval tudi kasnejši historiograf Giusto Fontanini (1666–1736)¹⁰ iz kraja San Daniele del Friuli. Fontanini je kasneje postal apostolski abreviator in častni komornik Klemenca XI. in Benedikta XIII. Slovel je po svoji erudiciji. V zgodovino se je zapisal predvsem kot zagrizen zagovornik tridentinske ortodoksnosti in papeških pretenzij glede posestva Comacchio, katerim se je postavila po robu rodbina d'Este. Pri tem je prišel v navzkrižje z znanim zgodovinarjem Ludovicom Antoniem Muratorijem (1672–1750), ki je zagovarjal interese rodbine d'Este in cesarja. Dolgotrajna polemika z njim je Fontaniniju prinesla sloves pikrega in zajedljivega človeka.

⁹ Fueter, 1970, 343–355.

¹⁰ Lovato, 1959, 134.

V 17. stoletju sta Goriško močno zaznamovala njen obmejni značaj in s tem povezan spopad med Beneško republiko in habsburško vladarsko hišo med letoma 1615 in 1617. Vojna je odmevala v historiografskih delih obmejnega območja, tako v habsburški Goriški kot v beneški Furlaniji. Dela, ki so nastala, so predstavljala vojno bodisi s habsburškega bodisi z beneškega zornega kota. Biagio Rith di Köllenberg (ok. 1565–po 1629),¹¹ ki je bil jurist iz Gradišča ob Soči (Gradiška ob Soči; Gradiška d'Isonzo), je v vojni sodeloval kot habsburški podanik in nato leta 1629 v Trstu objavil delo o tej vojni z naslovom *Commentari della guerra moderna passata nel Friuli, et ne'confini dell'Istria, et di Dalmatia*. Delo je zaznamoval izrazito propagandni značaj, napisano je v italijanskem jeziku in je dostopno relativno širokemu krogu bralcev. Delo priča o vlogi, ki jo je novoveška historiografija igrala pri utemeljevanju dejanj in usmeritev vladajočih med izobraženimi, višjimi sloji prebivalstva.

Kot povsem drugačne, včasih celo kot nekoliko nenavadne pa bi lahko opisali prispevke kaplana in spovednika samostana svete Klare Giovannija Marie Marusiga (1641–1712)¹² iz Gorice. Njegovi zapiski o kužnem obolenju, ki je hudo prizadelo Gorico leta 1682, so napisani tako v italijanskem kot furlanskem jeziku ter tako v prozi kot v verzih. Poznanih je več različic dela, ki se najpogosteje navaja kot *Il diario della peste*, torej *Dnevnik kuge*. Marusig je pisal tudi o žrtvah te epidemije v bližnjem Solkanu in poročal o sočasnih umorih in nenadnih smrtih na Goriškem.

11 O Rithu: Rith di Colenberg, 1629, 97–98, 113, 228, 243, 248–249; Codelli, 1975, 192–193; Formentini, 1984, 37; Liruti, 1971, IV, 492; Morelli, 2003, III, 342–343; Manzano, 1975, VII, 276; Manzano, 1966, 174; Marchetti, 1979, 1010; Madama, 1999, 370–371; Cavazza, 2009a, 2146–2149; Makuc, 2011.

12 Več o njem Makuc, 2011, 68–69.

GORIŠKA HISTORIOGRAFIJA V 18. STOLETJU: POMEN RAZSVETLJENSKE HISTORIOGRAFIJE

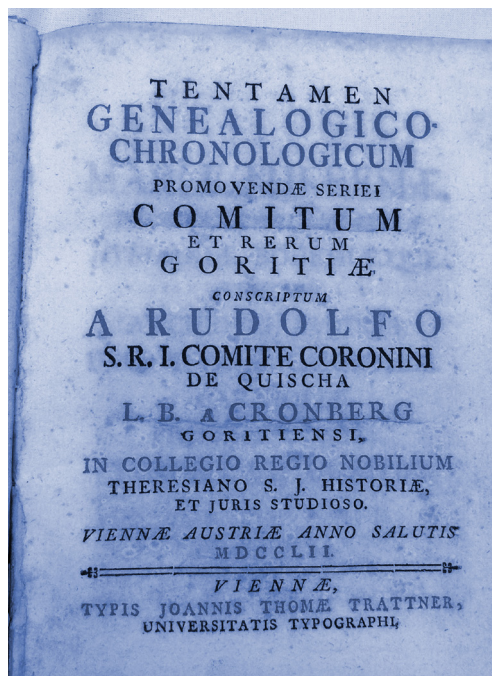
V naslednjem, 18. stoletju, je habsburško Goriško zaznamoval razmah kulturnega življenja, literarnega ustvarjanja in tudi same historiografije. Predvsem je potrebno poudariti, da sta bili tedaj aktualni predvsem dve med seboj zelo različni historiografski usmeritvi, kar ponovno priča o kulturni živahnosti te majhne grofije na stičišču različnih kulturnih vplivov. Ti usmeritvi prideta posebno do izraza ob primerjavi del Rodolfa Coroninija (1731–1791)¹³ in Carla Morellija (1730–1792).¹⁴

Na račun svoje erudicije je med sodobniki slovel zlasti Coronini, avtor dela *Tentamen genealogico-chronologicum promovendae seriei Comitum et rerum Goritiae*, v katerem je obravnaval goriško srednjeveško zgodovino. Objavljenih je bilo še veliko drugih Coroninijevih del s področje genealogije, diplomatike, hagiografije, vojaške

13 Več o njem: Makuc, 2011.

14 O Morellijevem življenju in delu je na voljo številna literatura, na primer: *Gazzetta Goriziana*, 11. 8. 1774, št. 7, 28; *Novice gospodarskih, obertnijskih in narodnih stvari*, 7. 7. 1855, tečaj 13, list 54, 215–216; Cavazza, 1992, 61–77; Cavazza, 2009b, 1733–1737; Porcedda, 2003b, 19–47; Porcedda, 2003a, 75–87; lancis, 2003, 61–74; Cavazza, Porcedda, 2003, 89–99; Marchetti, 1979, 560–564; Formentini, 1984, 73–74; Codelli, 1975, 162–163; Manzano, 1966, 134; Štih, 1984, 461–462; De Grassi, 2000, 151–152; Makuc, 2011.

zgodovine. V 18. stoletju je nastalo še nekaj del s področja cerkvene zgodovine.¹⁵

Delo Rodolfa Coroninija z naslovom *Tentamen genealogico-chronologicum promovendae seriei Comitum et rerum Goritiae* iz leta 1752 (vir: Domoznanski oddelek goriške knjižnice Franceta Bevka)

Poleg eruditskih del sta na Goriškem nastali tudi dve pomembni deli, iz katerih veje razsvetljenski duh. Sestavila sta ju Carlo Morelli in Anton Muznik (tudi Musnig) (1726–1803).¹⁶ Pri tem prideta med drugim do izraza njuno zanimanje za bližnja zgodovinska obdobja, za potrebe sodobnikov in njihovega sočasnega obdobja ter posebna pozornost

¹⁵ Frančiškan in gvardijan svetogorskega samostana Gaspereja Pasconija (1688–1754) je na primer sestavil zgodovino tamkajšnje cerkve in samostana (več o njem Makuc, 2011, 87–88).

¹⁶ O Muzniku in njegovem delu: Codelli, 1975, 171–173; Manzano, 1966, 137; Manzano, 1975, VII, 275; Marchetti, 1979, 992; Marušič, 1984, 483–485; Marušič, 2000a, 190–192; Marušič, 2005b, 41; Marušič, 2000c, 193–204; Marušič, 1975, 239–242; Zupanič Slavec, 2000, 207–231; Rutar, 1882, 183, 244–245; Dolgan, 2000, 233–249; Tavano, 1988, 53–54; Ledinek Lozej, 2006, 221; Grossi, 2009, 1785–1786; Tavano, 2009, 11–31; Makuc, 2011.

do novih zgodovinskih tematik, kot so gospodarstvo, zdravstvo, izobraževanje in kultura. Kot najpomembnejšega predstavnika goriške razsvetljenske historiografije in goriške historiografije nasploh je treba izpostaviti Morellija. Njegova angažiranost v okviru državne administracije je botrovala naravi njegovega zgodovinskega dela. Morelli, po izobrazbi pravnik, si je prislužil pomembne funkcije v okviru državne administracije. Leta 1783 je prevzel funkcijo edinega goriško-gradiškega predstavnika v tržaškem guberniju.

Za razliko od Coroninija in mnogih drugih eruditov, ki so privilegirali preučevanje starejših obdobj, se je Morelli v delu z naslovom *Istoria della Contea di Gorizia* posvečal predvsem bližnji preteklosti. Izčrpno je obravnaval politično, vojaško, upravno, gospodarsko, demografsko in cerkveno zgodovino 16., 17. in 18. stoletja. Gre za zelo inovativen prispevek k historiografiji. Primerjava Morellijevega dela s sočasnimi deli namreč pokaže, da gre za izjemnega historiografa. Silvano Cavazza je izpostavil, da gre za enega najpomembnejših zgodovinarjev habsburškega območja druge polovice 18. stoletja nasploh in da Morellijevo delo lahko stremi po pomenu evropskih razsežnosti.¹⁷ Posebnost njegovega dela izvira iz samega koncepta, ki se povsem razlikuje od eruditsko zastavljenega Coroninijevega dela. Prvič je bila goriška zgodovina prikazana ne le s političnega in vojaškega, temveč tudi z gospodarskega, kulturnega, upravnega in verskega vidika. Poleg tega je Morelli pokazal poglobljeno zanimanje za gospodarstvo in upravo. Posluževal se je dokumentov iz različnih arhivov, na primer iz ljubljanskega vicedomskega arhiva, zasebnih arhivov rodbin Cobenzl, della

¹⁷ Cavazza, 2003b, 13.

Torre, Rabatta in Lantieri ter arhiva goriških deželnih stanov. Slednjega je v šestdesetih letih 18. stoletja tudi skrbno uredil.¹⁸

S poglobljenim poznavanjem in študije primarnih virov se Morellijeva metoda močno razlikuje od kompilatorskega načina dela, ki naj bi ga po Eduardu Fueterju na splošno privilegirali razsvetljenski historioografi.¹⁹ Poleg tega se je Morelli – v nasprotju z eruditskim privilegiranjem le izbrancem dostopnega latinskega jezika – posluževal italijanskega jezika.

Razsvetljenski značaj preveva tudi delo *Clima Goritiense* Antona Muznika iz Sv. Lucije (danes Most na Soči). Muznik se je odlikoval kot vojaški zdravnik v času habsburško-pruske vojne in nato kot goriško-gradiški protomedik. Prizadeval si je izboljšati razmere na področju zdravstva, poljedelstva in živinoreje. Njegovo delo je sicer napisano v latinskem jeziku, a razkriva pristno avtorjevo zanimanje za Goriško in njeno prebivalstvo. Obravnava ne le goriško podnebje, ampak posreduje živo podobo življenja in navad goriškega prebivalstva. Deli Muznika in sploh Morellija sta nenaključno nastali na habsburškem Goriškem, kjer je bilo pod razsvetljenima vladarjema Marijo Terezijo in Jožefom II. vzdušje za sestavo razsvetljensko usmerjenih del navdihujoče in spodbudno.

¹⁸ Porcedda, 2003a, 79.

¹⁹ Prim. Fueter, 1970, 444–445.

ZAKLJUČEK

V članku so bili predstavljeni avtorji, ki so najmočnejše zaznamovali goriško historiografijo v novem veku in pričajo o raznolikosti te historiografije, o njeni odprtosti za različne kulturne in jezikovne vplive. Dela so bila sestavljena v latinskem in zlasti v italijanskem jeziku. Na uporabo slednjega je vplivalo več faktorjev: italijanščina je bila prisotna med višjimi sloji prebivalstva, ki so sicer obvladali še druge jezike, a italijanski jezik se je že ponašal z bogato literarno tradicijo in obravnavani obmejni prostor se je med drugim soočal z bližino močnega italijanskega kulturnega miljeja.

Članek se zaključuje s koncem 18. stoletja, saj je v naslednjem stoletju zgodovinopisje tega obmejnega prostora močno spremenilo svojo naravo in pridobilo nacionalno konotacijo. S tem pa je nastala odločilna cezura s predhodnim, deželno osnovanim zgodovinopisjem.

K začetkom goriške historiografije je najbrž botrovala ustanovitev jezuitskega kolegija v Gorici, saj sta bila z njim povezana prva dva goriška zgodovinopisna avtorja, Bavčer in Ischia. S tem se je goriška zgodovina začela obravnavati kot specifična tematika, deželno utemeljena in navdihujoča se pri zgodovini grofov Goriških. V 17. in 18. stoletju so nato nastala še druga zgodovinopisna dela, ki so bila pisana v skladu s sočasnimi historiografskimi usmeritvami in so se osredotočala na cerkveno in vojaško tematiko. Deželna zgodovina Carla Morellija je dolgoročno zaznamovala zgodovinopisje Goriške in je še danes temeljno delo za preučevanje noveške goriške zgodovine. Morelli je izhajal iz razsvetljenske miselnosti in družbenih potreb svojega časa ter na osnovi odličnega poznavanja primarnih virov in široke raziskovalne tematike ustvaril izredno inovativen prispevek k zgodovinopisju ne le svoje dežele, do katere je izražal globok občutek pripadnosti, ampak historiografije svoje dobe nasploh.

Tatjana Peterlin Neumaier

**VALENTIN STANIČ (1774–1847), PRERODITELJ,
VZGOJITELJ IN DOBROTNIK**

IZVLEČEK:

Valentin Stanič je leta 1800 s svojimi alpinističnimi dosegi (Großglockner, Watzmann, Hoher Göll) izstopil iz anonimnosti. Njegovo življenjsko delo, zaradi katerega bo ostal nepozaben, se je začelo leta 1802 z njegovim izredno pomembnim preroditeljskim, vzgojiteljskim in humanističnim delovanjem na Goriškem. Pri mladih in starih je vzbujal ljubezen in spoštovanje do slovenske materinščine, po njegovem prizadevanju so leta 1840 v Gorici ustanovili gluhonemnico in leta 1846 prvo društvo proti mučenju živali v avstrijski monarhiji. Glavnico svojega premoženja je zapustil v dobrodelne namene.

KLJUČNE BESEDE: Valentin Stanič, gluhonemi, gornik, preroditelj, zaščita živali

ABSTRACT:

In 1800 Valentin Stanič's outstanding alpine achievements (Großglockner, Watzmann, Hoher Göll) brought him out of anonymity. His life work in the diocese of Gorica, for which he will remain unforgettable, started in 1802 with his extraordinary engagement for educational and humanitarian causes and for Slovenian national rebirth. He awakened love and respect for the Slovenian mother tongue in children and in adults. He was instrumental in the founding in 1840 of the Institute for the Deaf in Gorica and the founding in 1846 of the first Society for the Prevention of Cruelty to Animals in the Austrian Empire. He left the major part of his estate for charitable purposes.

KEY WORDS: Valentin Stanič, deaf people, alpinist, national rebirth, animal protection

Tatjana Peterlin Neumaier

VALENTIN STANIČ (1774-1847), PRERODITELJ, VZGOJITELJ IN DOBROTNIK

MLADOST IN ŠTUDIJSKA LETA

Valentin Stanič se je rodil kot kmečki sin 12. februarja 1774 v Bodrežu pri Kanalu, umrl pa kot kanonik v Gorici 29. aprila 1847. Njegovi starši, Andrej Stanič in Marija, rojena Ipavec, sta imela več otrok, od katerih sta dva sinova in štiri hčere odrasli. Vsi razen Valentina so si ustvarili družine. Valentinovi starši so bili nepismeni, kot je bila nepismena večina takratnega prebivalstva. Ker v Kanalu ni bilo šole, je njega in njegovega starejšega brata Tomaža nek družinski prijatelj naučil brati in pisati. Valentin je moral biti izredno priden, bister in ukaželjen fant, ki je kazal svojo nadarjenost, pridnost in vztrajnost pri vsaki stvari, ki se je je lotil. Verjetno so se zato doma odločili, da ga bodo šolali z namenom, da postane »gospod«, to je duhovnik, kot je bil že očetov sorodnik Matevž Stanič (1742–1811).¹ Ker so bili starši preprostega kmečkega stanu, so bili pripravljene finančno podpreti le študij bogoslovja, zato je bila večina slovenskih izobražencev v 19. stoletju duhovnikov.²

1 ADG.

2 [Kociančič], 1873, 2/34.

Staničev portret³

Stanič je bil star že skoraj šestnajst let, ko ga je oče pripeljal na Trbiž, da ga vpiše v njegovo prvo šolo, trivialko.⁴ Po prvem šolskem letu, ko se je naučil nemščine, je nadaljeval šolanje v Celovcu, kjer je ostal dve leti. Kljub veliki revščini sta bili ti dve leti po njegovi izjavi najlepši leti njegovega življenja. Osemnajstleten je jeseni leta 1792 prišel v Salzburg, kjer je ostal deset let. Dobival je hrano, mogoče tudi prenočišče v nekem konviktu, zelo verjetno v Semenišču Sv. Trojice.⁵ Ker od domačih ni dobival veliko finančne podpore, se je moral v glavnem preživljati sam in je živel v pomanjkanju.⁶ V Salzburgu je najprej pet let obiskoval gimnazijo, nato pa se je na tamkajšnji univerzi vpisal na študij filozofije, ki je bil predpogoj za vsak drug študij. Verjetno se je po enem letu

3 Purtscheller, 1894, 100.

4 Izjava Staničeve 94 let stare svakinje. [Kociančič], 1873, 2/31.

5 V Semenišču sv. Trojice je dobivalo 48 seminaristov brezplačno hrano, pijačo in obleko, veliko jih je tam tudi stanovalo. Hübner, 1793, 553.

6 [Kociančič], 1873, 2/34.

študija na filozofski fakulteti, v katerem je poslušal predavanja iz matematike, fizike, astronomije in agronomije, vpisal na študij bogoslovja, ki je trajal štiri leta. 7. februarja 1802. leta je bil posvečen v duhovnika,⁷ 4. septembra 1802. leta pa je po končanem študiju za vedno zapustil Salzburg. Kot hiter hodec je skoraj 300 km dolgo pot do domačega kraja, ki ga je vodila preko zasneženih gorskih prelazov, prehodil v šestih dneh.⁸

Staničeva leta v prestolnici cerkvene kneževine Salzburške so bila ključna leta njegovega življenja. V Salzburgu si ni pridobil le strokovnega znanja, temveč tudi duhovno kulturo. Njegovo gledanje na svet, njegovi nazori so se oblikovali v naprednem duhu salzburškega prosvetljenstva. Napreden ni bil samo velik del profesorjev na benediktinski univerzi in urednikov časopisov, temveč od leta 1772 tudi vladar samostojne cerkvene kneževine, nadškof Hieronymus grof Colloredo (1732–1812), ki je vpeljeval podobne reforme kot avstrijski cesar Jožef II. Odločno je nastopal proti vraževerstvu in nepotrebni razkošju v cerkvi ter odpravil celo vrsto cerkvenih praznikov. Reformiral je državno upravo in šolstvo, izboljšal donosnost državnih podjetij (rudnikov soli, zlata in drugih kovin) in vlogo duhovnika, ki naj ne bi skrbel samo za duševni blagor vernikov, temveč naj bi jih vzgajal k dobrim državljanom in jim bil pomočnik v vseh življenjskih zadevah. Bil naj bi šolski učitelj, kmetijski svetovalec in celo zdravnik.⁹ Tudi predavanja njegovih profesorjev in nauki iz knjig ter občil

7 KAES.

8 [Stanig], 1802.

9 Hammermayer, 1988, 395–452

so na Staniča vplivala pozitivno. V naprednem vzdušju je z njemu lastno vedoželjnostjo vsrkaval vse novo, si zapomnil in obdržal, kar se mu je zdelo pametno, in vse nespametno zavrzel. Salzburška leta so izoblikovala njegov značaj. Vzorom, ki si jih je takrat navzel, je ostal zvest vse življenje. Moralne in značajne smernice ter pridobljeno znanje, združeno z njemu lastno dobrosrčnostjo in usmiljenostjo, ljubeznijo do maternega jezika, preudarnostjo, vztrajnostjo in neumorno delavnostjo, so bili neobhoden pogoj in temelj njegovega delovanja.¹⁰

S svojim življenjskim delom sega Stanič v najširši slovenski prostor ne le kot najpomembnejši buditelj in literarni ustvarjalec Slovencev ob Soči pred marčno revolucijo, marveč tudi kot gornik, tiskar in knjigarnar ter kot dobrotnik ljudi in živali.¹¹

GORNIK IN DRZNI OSVAJALEC VRHOV¹²

V Salzburgu se je Stanič razvil v gornika. Zaradi svojih izvirnih in smelih gorniških podvigov danes splošno velja za pionirja modernega alpinizma v Vzhodnih Alpah. Ne vemo sicer, kdaj je začel hoditi v hribe, a manjših in večjih vzpetin je bil vajen že od otroštva v Bodrežu. Gotovo je s starši in sorodniki občasno romal na bližnjo Sveto Goro (682 m) in verjetno tudi na bolj oddaljene in zahtevnejše Višarje (1785 m). V Salzburg je pripotoval peš čez dva visoka gorska prelaza, čez Katschberg (1641 m) in Radstadtske Ture (1739 m).

¹⁰ [Levec], 1873, 12, 20, 33.

¹¹ K[ociančič], 1873.

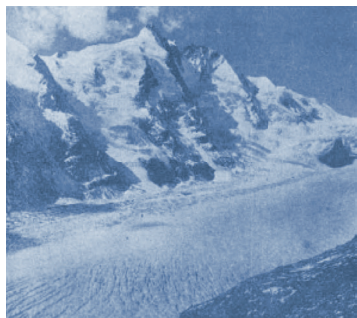
¹² Peterlin Neumaier, 1999 in 2000.

Domnevam, da je začel v Salzburgu zahajati na okoliške griče, da bi ušel mestnemu trušču in utesnjenosti ter se, po urah sedenja pri študiju, sprehodil. Mlad in močan fant, ki je bil sposoben opravljati najbolj naporna težaška dela, je za dobro počutje nujno potreboval športno udejstvovanje bodisi pri hoji v hribe bodisi pri plezanju, pri katerem je meril svojo moč in spretnost. Ko je že v gimnaziji postal študent patra Ulricha Schieggga (1752–1810),¹³ izvrstnega matematika, fizika in astronoma – pozneje je bil mentor znanega fizika Josepha Fraunhoferja (1787–1826) –, ki se je resno ukvarjal z geodetskimi meritvami za izdelavo bolj verodostojnega zemljevida cerkvene kneževine Salzburške, mu je začel pomagati pri njegovem delu. Verjetno je spočetka samo nosil lesena debbla na bližnje vrhove, da so služila kot triangulacijske točke. Pozneje je tudi samostojno izvajal meritve s termometrom, barometrom in Zollmannsko ploščo. Predvidevam, da je bil on tisti, ki je po naročilu Schieggovega kolega, botanika Franza Antona von Brauna, prinesel in postavil 6,5 m visok lesen drog na vrhu bližnjega Gaisberga (1286 m), da je Alexandru von Humboldtu (1769–1859), ki je od oktobra 1797 do aprila 1798 bival v Salzburgu, služil kot triangulacijska točka.¹⁴ Leto pozneje je med semestrskimi počitnicami, septembra in oktobra 1799, spremljal Schieggga pri njegovih meritvah geografske širine. Na tem potovanju po Salzburškem se je povzpел na Gamskar-Kogel (2467 m) vzhodno od Gasteina in na Hohe Salve (1827 m) nedaleč od Kitzbühla.¹⁵ Iz Salzburga je zahajal na strmi Untersberg

¹³ Veit, 1962.

¹⁴ Zach, 1798, 359–360.

¹⁵ Schiegg, 1801a, 185–193.

Gora Veliki Klek
(nem. Grossglockner),
- zgoraj - kamor se je
Stanič povzpel takoj za
prvopristopniki leta 1800,
z obeležjem na vrhu - spodaj
- (Ilustrirani Slovenec, letnik
3, številka 10, dlíb.si
in Ilustrirani Slovenec,
letnik 6, številka 41)

(1972 m) in Hochstaufen (1771), kjer se je vadil v plezanju in izboljševal svojo tehniko. Julija 1800 je vzel Schiegg Staniča s seboj na znamenito znanstveno odpravo na Großglockner/Veliki Klek, ki jo je organiziral krški škof Salm-Reifferscheid, zaradi »njegove izredne ljubezni do potovanja po gorah«¹⁶ in zato, da mu nosi instrumente in mu pomaga pri fizikalnih meritvah, ki jih je vršil »enako dobro kot [on] sam«.¹⁷ Stanič je bil na vrhu Velikega Kleka 29. julija, torej en dan po prvopristopnikih, in mu z barometrom izmeril višino. Razočaran, da ni bil med prvimi, in navajen plezanja na lesene drogove, je splezal še na dolgo komarčo, ki jo je dal zabiti globoko v trd sneg, da je na ta način prišel više od Kleka in vseh, ki so bili tam pred njim. Po vrnitvi v Salzburg se je med 10. in 18. avgustom z merilnimi instrumenti povzpel na vrh Watzmann-Mittelspitze (2713 m). Tu je bil končno oddolžen za poraz na Kleku; bil je prvi, ki mu je uspelo osvojiti vrh tega špičastega orjaka. Toda za malo je manjkalo, da ni pri plezanju po gladkih skalah pod vrhom zdrsnil v smrtonosno

¹⁶ Hohenwart, 1804, 213.

¹⁷ Schiegg, 1801b, 412.

globino. Nekaj tednov pozneje, 4. septembra, je bil iz istih razlogov na vrhu Visokega Gölla (2522 m), ki ga je zaradi čudovitega razgleda še večkrat obiskal. To je bil prvi dokumentirani vzpon na vrh Göllovega skalnatega grebena. Do konca svojega bivanja v Salzburgu je Stanič pridno zahajal v gore in še naprej pomagal pri topografskih meritvah. Povzpel se je na Preber (2741 m) in Gstoden (2141 m) v Lungau ter 28. junija 1801. leta na Schafberg pri St. Gielgnu (1783 m). Po vrnitvi v domovino je prehodil večji del Julijskih Alp. 23. septembra 1808. leta je bil na vrhu Triglava. Obhodil je tudi vrhove v Karniških Alpah, a sčasoma mu delo ni dopuščalo časa za daljše izlete na ljubljene gore, vedno pogosteje jih je bil primoran gledati le iz daljave.¹⁸

DUŠNI PASTIR, VZGOJITELJ IN NARODNI BUDITELJ

Po vrnitvi v domovino septembra 1802 je Stanič najprej napravil duhovniški izpit, nakar je bil dodeljen Župniji Kanal. 21. novembra 1802 je nastopil svojo prvo samostojno duhovniško službo kot kaplan na Banjšicah,¹⁹ kjer je ostal šest let in pol (1802–1809). Tu je začel z delom, ki ga je nadaljeval kot vikar v Ročinju, kjer je služboval deset let (1809–1819), in od leta 1819 kot stolni kanonik v Gorici. Stanič ni bil le vesten dušni pastir, temveč tudi učitelj, vzgojitelj otrok in odraslih, pesnik, tiskar in narodni buditelj. Kmete je navajal k umnejšemu gospodarstvu in opravljal vsa kmečka dela.

¹⁸ Devetak, 1988.

¹⁹ Peterlin Neumaier, 2002b.

Na Banjšicah je uvedel cerkveno petje in na lastne stroške olepšal cerkev, ki jo je za božič še slavnostno osvetlil z velikim številom polževih hišic, napolnjenih z voskom ali oljem. Bil je tudi predan učitelj in vzgojitelj otrok in odraslih. Verjetno je že njegov predhodnik Martin Sovič poučeval otroke v nedeljski šoli, a Stanič jih je učil tudi ob drugih dnevih in ne samo pisanja, branja in računanja, temveč tudi petja, poljskih in gozdnih opravil, plavanja in plezanja po skalah, kazal jim je zvezde in razlagal naravne pojave. Ker šolskega poslopja ni bilo, je otroke poučeval v cerkvi ali pa na raznih krajih na prostem. Bil je strog učitelj, ki je od učencev veliko zahteval – baje se otroci nikoli pozneje niso naučili tako veliko kot pri njem –, a tudi vedel, da bo pozornost svojih učencev obdržal le, če bo pouk od časa do časa prekinil s pesmijo, uganko, norčijo, igro ali delom. Otrokom je vcepil ljubezen in spoštovanje do maternega jezika in mednje razdelil mnogo knjig.²⁰ Ko so leta 1809 Napoleonove čete tretjič zavzele naše kraje in so bile ustanovljene Ilirske province (1809–1813), je nova francoska oblast dovolila uporabo slovenskih učbenikov v šolah. Ker teh ni bilo, je Valentin Vodnik, ravnatelj na ljubljanski gimnaziji in v obrtni šoli, v kratkem času dveh let (1810–1812) spisal in izdal pet šolskih knjig za osnovne šole in gimnazijo. Takrat je Stanič služboval v Ročinju. Ko je izvedel, da v Ljubljani tiskajo slovenske učbenike, je takoj stopil v stik z ravnateljem akademije Jožefom Balantom (1763–1834) in ga prosil zanje. Ta mu jih je z veseljem poslal.²¹ Ročinjskih otrokom Stanič ni priskrbel samo šolskih knjig, temveč tik pred svojim odhodom

20 NUK, MS 1409.

21 Slomšek, 1848, 83.

tudi šolsko poslopje. Poceni je kupil hišo v slabem stanju in jo po lastnih načrtih prezidal v šolo in kaplanijo. Skrbno je nadzoroval zidarska in tesarska dela, lesene deske za pod pa je stesal in položil lastnoročno.²²

Ko je leta 1819 Jožef Balant postal goriški škof, je takoj začel iskati dobre in zanesljive sodelavce. Spomnil se je Staniča, dinamičnega in za šolsko izobrazbo vnetega vikarja iz Ročinja, in ga 26. julija 1819 imenoval za stolnega kanonika v Gorici. Potreboval ga je, da obnovi šolstvo, ki je bilo po francoski okupaciji v obupnem stanju. Leta 1807 je bilo na Goriškem, ki je na začetku stoletja štela okrog 120.000 prebivalcev,²³ le sedem osnovnih šol na deželi in verjetno dve v Gorici.²⁴ Ker jih je bilo zdaj še manj, je večina otrok ostala nepismena. V nedeljskih šolah, ki so bile praktično edine obstoječe, bi si otroci lahko pridobili vsaj najbolj osnovno znanje, a večina duhovnikov se šolskemu pouku še zdaleč ni tako prizadevno posvečala kakor Stanič. Ta se je zdaj z njemu lastno energijo, smotrnostjo in organizacijskim smislom lotil novega izziva in v kratkem času poskrbel, da je število šol poraslo. Leta 1824 je bilo na Goriškem že devetnajst šol.²⁵ Ker se je Stanič izkazal pri ustanavljanju šol in pridobivanju primernih učiteljev, je bil leta 1828 imenovan za višjega šolskega nadzornika vseh nemških šol v goriškem guberniju, to je vseh osnovnih in srednjih šol razen gimnazije. To funkcijo je opravljal vse do svoje smrti.

22 Cafou, 1848, 83.

23 Rutar, 1892, 101.

24 N. a., 1807, 214–215.

25 N. a., 1824, 148–149.

Pri svojem buditeljskem delu Stanič ni samo navajal otrok k spoštovanju in uporabi maternega jezika, jih učil brati in pisati v slovenščini, temveč se je tudi odločno zavzemal za njihovo nadaljnjo izobrazbo. Če je opazil, da je med njegovimi učenci nadarjen fant, je primoral starše, da so ga poslali v šolo. Eden izmed teh fantov je bil Blaž Bucik z Banjšic, poznejši kanonik v Gorici. Revne študente je tudi podpiral; v Gorici so Cigale, Hladnik, Cafov in Kociančič pri njem dobivali zastoj kosilo. Hladnika, frančiškanskega meniha Bončo in Kociančiča je spodbujal, da pišejo v slovenščini. Ko so leta 1843 začele izhajati Bleiweisove *Kmetijske in rokodelske novice*, je takoj naročil več izvodov, jih širil med ljudi in pridobil številne naročnike. Leta 1846 je naročil kar 100 izvodov prve številke mladinskega berila *Drobtince*, ki jih je ustanovil poznejši lavantinski škof Anton Martin Slomšek. Tako se je po njegovem prizadevanju in pobudi formirala slovenska inteligenca na Goriškem, ki je na nekoliko drugačen način nadaljevala njegovo delo. Stanič je rad prepeval in pesnil, pri čemer je v glavnem prevajal pesmi nemških pesnikov poznega baroka in utilitarnega psevdoklasicizma (iz Mildheimske pesmarice). V Gorici si je nabavil rabljene črke, jih pritovoril na Banjšice in tako ustanovil prvo slovensko tiskarno na Goriškem. Tiskal in vezal je svoje pesmi tako na Banjšicah kot v Ročinju (1807, 1813, 1816), a se njegov tisk v glavnem žal ni ohranil. Njegova *Pesme sa kmete ino mlade ljudi*, ki jo je dal leta 1822 natisniti pri Petru de Valerju v Gorici, je druga najstarejša slovenska knjiga, tiskana v Gorici po *Malem katekizmu* iz leta 1800, ki so ga

leta 2000 odkrili v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici.²⁶ Pozneje je dal natisniti še druge prosvetne in cerkvene pesmi. Okrog leta 1840 je osnoval neke vrste knjigarniško posredništvo in leta 1842 izdal katalog *Perporozhenja vredne bukvice sa slovenze*, v katerem je navedel vse knjige – 109 po številu – in njihove cene, ki se jih da dobiti pri njem.²⁷

DOBROTNIK

Zaradi epidemij črnih koz, ki so tudi na Goriškem terjale mnogo življenj, predvsem med otroci, je vlada proti njim propagirala cepljenje.²⁸ Stanič ni bil ne zdravnik ne ranocelnik, a ker mu je bila dobrobit ljudstva pri srcu, se je na Banjšicah in v Ročinju večkrat kar sam z veliko vnemo posvetil temu delu. Namesto s primernim instrumentom, ki ga ni imel, je vnašal cepivo kar s trni.²⁹

Ko so leta 1813 Francozi pri umiku iz naših krajev porušili kanalski most čez Sočo, je bil levi breg Soče odrezan od matičnega ozemlja. Stanič, ki se je udejstvoval tudi kot klepar, zidar in tesar, se je zdaj izkazal še kot konstruktor. Da bi vsaj pešcem omogočil prehod čez reko, je napravil meritve, izdelal načrt ter vodil in nadzoroval gradnjo zasilnega lesenega mostu čez Sočo.³⁰

²⁶ Marušič, 2000.

²⁷ [Levec], 1873, 3–22; Slomšek, 1848, 83, 87.

²⁸ Leta 1806 je vlada celo razpisala nagrade, ki jih bo podelila zdravnikom, ki so v obdobju od junija 1806 do junija naslednje leto cepili največje število otrok proti črnim kozam. N. a., 1806.

²⁹ Slomšek, 1848, 84.

³⁰ Prav tam, 85.

Moča, slana in mraz so v letu 1816, ki je zašlo v anale kot »leto brez poletja«,³¹ uničili vse pridelke. Zato je v letih 1816–1817 vladala velika lakota. Ljudje so kuhali in jedli celo travo ter umirali od gladi. Stanič je ljudem pomagal preživeti. Enkrat na teden so se lahko najbolj ubogi pri njem pošteno najedli. Poleg tega je preskrbel delo in zaslužek ne samo Ročincem, temveč tudi kmetom iz sosednjih krajev. V dopisu za vlado je opisal obupne življenjske razmere prebivalstva v Soški dolini in prosil naj stradajočim omogoči zaslužek z gradnjo novega zidanega mostu čez Sočo. Svojo prošnjo je podkrepil z verzi za cesarja, ki se v Slomškovem slovenskem prevodu glasijo:

»Uns drückt Noth,
Franz! gib Brod:
Sonst o Gott! –
Schneller Tod!«

»Sila nas stiska,
Franc, dajte kruha!
Če ne, o Bog! –
Hitra bo smert.«³²

³¹ Ko je aprila leta 1815 izbruhnil vulkan Tambora na indonezijskem otoku Sumbawa, je izvrigel v atmosfero ogromne količine pepela, v stratosfero pa žveplovega dioksida in aerosolov, ki so kot oblaki prekrili nebo in se sčasoma razširili po Severni Ameriki in Evropi. Povzročili so globalno spremembo klime. Temperatura je padla za nekaj stopinj. Pri izbruhu in za njegovimi posledicami je umrlo čez 70.000 ljudi. Oppenheimer, 2003.

³² Slomšek, 1848, 86.

Kmětovfki štán.

(Poleg némfhkiga.)

Stan kméta vréden je zhafti
Sa naf kmet trudi se;
Kdor kméta štán saframoti,
Sam malo vréden je.

She préd, ko folnze gôri gré,
Shé dèla kmèt terdó,
In f'ri, kar vřakim' k pridu je;
Vefelje mu je tó.

V obrása pótu kmet vdobí
Svoj shivesh ino da
Tud' méřlam ljubi kruh; řzer bi
Povřót le lákot b'la!

De vréden je, naj vřak řposna,
Štán kmětov vře zhafti!
Kdó vé, kjé bi deshela b'la,
De kmèt njé ne redi?

Val. Stanig *)

Ktére shivinfke kuge fe imajo po léti nar bolj bati?

Nar hujřhi shivinfka kuga, ki slafti v vró-
zhim polétju rada shivino sadéne, je vranzhni
prifad, ki je shé veliko tavshent shivin pomó-

*) Zhaftitljivi Gospod Gorifhki kórar, Val. Stanig fo nam pošlali bukvice polne lépih péřim, řvétih in drusih nedolřnih. Is téh bukviz, kéte fo v Gorizi v leti 1838 bile na řvitlo dane, damo gori natifnje, sa pokuřnajo. Kakor je ta ližna in prijetna, fo tudi vře druge, in s prilošnořtjo jih bomo řhe vezh dali, in preprizhal fe bo vřak lahko, de jih ne pripravózhamo s prasnimi beřédami.

Vlada je njegovo prošnjo uslišala in napovedala gradnjo mostu. Domačini so pri gradnji mostu našli zaslužek, ki jim je pomagal iz največjih težav in jih obvaroval smrti od lakote.³³

Na Banjšicah in v Ročinju Stanič ni bil le dušni pastir in kmetijski svetovalec svojim faranom, temveč je tudi sam kmetoval. To je bilo nujno potrebno, kajti duhovnikova plača pogosto ni zadostovala za preživetje. Obdeloval je zemljo, ki je bila v lasti župnije, in svojo, ki jo je imel najeto v Ročinju. Imel je tudi lastno živino. Ker si je prizadeval za izboljšanje in napredek v kmetovanju, je uvajal nove kmetijske pripomočke, načrtno gojenje njiv in nove poljščine, umnejšo hlevsko živinorejo in plemenitenje, to je cepljenje sadnega drevja. Z lastnim zgledom je veliko lažje prepričal kmete, da so poslušali in sledili njegovim nasvetom, ki naj bi privedli do bolj kakovostnega in večjega pridelka. Namen njegovega dela je bilo izboljšanje gmotnega stanja kmetov in neposredno tudi gospodarstva nadškofije. Ker je bilo slednje osrednji namen leta 1765 ustanovljene Goriške kmetijske družbe, je ta leta 1822 sprejela za člana Staniča, stolnega kanonika z veliko izkušnjami v kmetijstvu. V njej se je kot odbornik do konca svojega življenja aktivno udeleževal.³⁴ Podpiral in zavzemal se je za vse dejavnosti in predloge, ki bi bili lahko v prid družbi in njenim namenom. Ker je bil prepričan, da bi bilo koristno vključiti v delo družbe tudi premožne goriške judovske posestnike in izobražence, je leta 1845 pet od njih predlagal za člane. Svojo prošnjo je ta visoki predstavnik

33 [Levec], 1873, 16–18.

34 Levec, 1873, 15–16. Devetak, 1988, 449.

katoliške cerkve podprl z izjavo, da namen Kmetijske družbe ni vera, temveč gospodarski napredek.³⁵ Njegov predlog ni bil sprejet.

Ker je Stanič zelo skromno živel in dobro gospodaril, mu je od dohodkov vedno ostalo nekaj denarja. S prihranki, ki jih je uspešno nalagal, si je z leti ustvaril kar lepo premoženje. Leta 1844 je Stanič ustanovil tri dobrodelne ustanove za šolanje mladih in jim namenil velik del glavnice. Fundaciji za štipendijo za šolanje svojih sorodnikov in za letno podporo najstarejšega moškega potomca svojega brata Tomaža je namenil 2000 goldinarjev, fundaciji za nakup knjig in šolskih pripomočkov za revne učence v trivialkah v Kanalu, Ročinju in na Banjšicah 600 goldinarjev ter fundaciji za nagrado dveh najboljših in najmlajših učencev v goriški normalki in ljudskih šolah v Kanalu, Ročinju in na Banjšicah pa 550 goldinarjev. Žal ne vemo, koliko učencev je tekom let dobilo podporo in nagrade iz Staničevih ustanov, vemo le, da je leta 1920 Staničeva ustanova za podporo sorodnikov zadnjič izplačala znesek iz ustrezne fundacije. Leta 1931 so statute Staničevih ustanov spremenili in jih prilagodili zahtevam prihajajočega fašizma. Glavnica je še obstajala, a obresti niso več izplačevali.³⁶

SKRBNIK GLUHONEMIH³⁷

Staničeva izredna zasluga je bila tudi ustanovitev, organizacija in upravljanje goriške gluhonemnice. Ko mu je leta 1836 deželna vla-

³⁵ APG.

³⁶ Valentinčič, 2009, 257–275.

³⁷ [Levec], 1873, 26–31. Uršič, 2009.

da poslala nekaj izvodov knjige Franza Hermanna Czecha o poučevanju gluhtonemih z naslovom *Versinnlichte Denk- und Sprachlehre* (*Nazoren pouk govora in mišljenja*) s prošnjo, naj privabi k temu delu mlajše duhovnike, se je tega dela v sporazumu in s podporo nadškofa Franca Ksaverija Lušina (1781–1854, nadškof 1835) takoj lotil. Predgovor Czechove knjige je globoko pretresel Staniča, ki je izjavil, da je usmiljeni Oče ubogih sirot vžgal v njegovih prsih ogenj, ki bo ugasnil šele z življenjem. Obžaloval je, da se ni že prej posvetil vzgoji in izobrazbi ubogih gluhtonemih otrok, ki so jih smatrali za duševno manj vredne, če ne za umsko zaostale. Ker se niso imeli možnosti naučiti kakršnega koli poklica, so se lahko kot odrasli preživljali le z beračenjem. Z izredno vnemo je začel iskati ustrezne učitelje, a večina se je ustrašila uka kretenj, s katerimi se sporazumevajo gluhtonemi. Ko je končno le našel dva učitelja, Antona Pagona v Gorici in Valentina Tomana v Kanalu, ki sta že iz lastnega nagiba poučevala nekaj gluhtonemih, je bilo treba preskrbeti še denar za učno poslopje in internat. V številnih okrožnicah je Stanič v imenu konzistorija prosil za finančno podporo in jo tudi dobil, a največja dobrotnika sta bila nadškof Lušin in Stanič sam, ki je podaril 500 goldinarjev in se obvezal, da bo letno plačeval 25 goldinarjev. Gluhtonemnica je začela delovati leta 1840 v najetem poslopju, njeno delovanje je bilo zagotovljeno zgolj iz privatnih darov. Njen dokončen obstoj je bil zagotovljen leta 1842, ko mu je cesar Ferdinand odobril letno podporo 2150 goldinarjev. Brez razlike je sprejemala gojence vseh narodnosti, ki so živele

na Goriškem.³⁸ Bila je prva gluhtonemnica na slovenskem etničnem ozemlju. Šele 46 let pozneje so leta 1886 Uboge šolske sestre de Notre Dame v Šmihelu odprle gluhtonemnico z internatom, ki pa je sprejemala samo deklice. Šele 60 let po odprtju goriške gluhtonemnice je bila leta 1900 ustanovljena gluhtonemnica z internatom v Ljubljani, ki deluje še danes, a v drugem poslopju in na drugem mestu kot takrat (v nekdanjem poslopju gluhtonemnice je danes del Kliničnega centra). Leta 1845 je goriška gluhtonemnica dobila lastno poslopje na Via Seminario. Leta 1847, torej sedem let po ustanovitvi, je imela že 53 gojencev, 34 dečkov in 19 deklic. Delovala je 146 let, vse do leta 1986, ko so jo zaprli in njene gojence preselili v Videm, a poslopje še vedno stoji.

Stanič je posvetil gluhtonemim ves svoj prosti čas. Med njimi je bil srečen in znova mlad, včasih celo otročji. Užival je, če jih je lahko z majhnimi pozornostmi presenetil in razveselil, med drugim z izleti v bližnjo in daljno okolico. Najbolj znano je njegovo romanje z gluhtonemimi na Sveto Goro, 24. junija 1844. leta, ki ga je opisal in objavil v ljubljanskem časopisu *Illyrisches Blatt*.³⁹

Po mojem mnenju je v tem bolj kakor v katerem koli drugem spisu razkril svojo dušo in srčno kulturo. Iz njega veje ljubezen do otrok, do življenja ter hrepenenje po mladosti in gorah. Tako rad je bil s temi otroki, da je leta 1844 – takrat je bil star že 70 let – napravil celo izpit za poučevanje gluhtonemih. Novembra 1846 je postal

38 Stanig, 1844, 185–186, 190–191.

39 Prav tam.

vodja gluhonemnice. Da bi lahko svojim varovancem posvetil še več časa, je nameraval oddati funkcijo šolskega nadzornika in se preseliti v gluhonemnico, da bi tam preživel zadnja leta svojega življenja. Ta načrt mu je prekrizžala nenadna in nepričakovana smrt. Pri zidarskem delu na vrtu gluhonemnice se je prevzdignil – menda je dvignil pretežek zidak – in je po nekaj dneh zaradi notranjih krvavitev 29. aprila 1847 umrl. Dva dni pred smrtjo je uspel dodati svoji oporoki še nekaj strani dolg kodicil. V tem je gluhonemnici zapustil 1100 gl.⁴⁰ Z njegovo smrtjo je Goriška izgubila izjemno pomembnega človeka.

ZAVETNIK ŽIVALI⁴¹

Stanič je leta 1846, v 73. letu starosti, ustanovil še prvo društvo proti mučenju živali na slovenskem etničnem ozemlju. To društvo je bilo prvo te vrste v avstrijski monarhiji in, ker danes Gorica leži v Italiji, tudi prvo tako društvo na ozemlju današnje Italije. Ko je Stanič v začetku leta 1845 dobil v roke letno poročilo

⁴⁰ ASGO.

⁴¹ Peterlin Neumaier, 2002a.

münchenskega društva proti mučenju živali, se je takoj včlanil vanj in kot mož dejanj, ki ni dolgo premišljeval, temveč se je stvari, ki se mu je zdela smiselna, takoj lotil, začel ustanavljati podobno društvo v Gorici. Namen društva, ki je na ustanovnem sestanku, 14. februarja 1846. leta, štelo že 600 članov, je bila zaščita nemočnih živali pred nepotrebnim in nesmiselnim trpljenjem. V prvi vrsti si je društvo prizadevalo odpraviti takrat običajni okrutni prevoz klavne živine in izboljšati delovne pogoje vprežne živine. Poleg tega so Stanič in njegovi somišljeniki upali, da bodo z vzgojo ljudi, predvsem mladine, k bolj humanemu ravnanju z živalmi izboljšali tudi njihov odnos do sočloveka in na ta način sčasoma ustvarili bolj humano družbo, v kateri ne bo več ne nasilja ne zločinov.

Namen društva so skušali doseči z vzgojo ljudstva, predvsem mladine in s pomočjo novih zakonov in odredb. Slednje so na prošnjo društva izdajale oblasti. Za vzgojo ljudstva so bili potrebni poučni spisi, ki so jih delili zastonj. Stanič kot dejanska duša in gonilna sila društva in njegov zvesti prijatelj živinozdravnik dr. Janez Bleiweis (1808–1881), urednik *Kmetijskih in rokodelskih novic* v Ljubljani, sta poročala o delovanju društva in vabila za vstop vanj. Po Bleiweisovi zaslugi je Mihael Stojan spisal edino izvirno delo v slovenščini *Miloserčnost do žival*, ki je dosegla štiri naklade (prvi natis leta 1845). Stanič je nakupil veliko število poučnih knjižic tako v Münchnu kot v Milanu in dal druge tiskati v Ljubljani⁴² in na Dunaju.⁴³ Z nakupom brošur in lastno založniško dejavnostjo

42 *Kratke povesti s podobami* v treh jezikih.

43 Anton Füster, *Verein wider Thierquälerei*, 1846.

– izdalo je čez 13.000 brošur – je imelo društvo na razpolago knjižice v treh jezikih, slovenščini, nemščini in italijanščini, ki so bile nujno potrebne, če je hotelo doseči in prepričati vse narodnosti, ki so živele v goriški nadškofiji in izven nje, o nujnosti boljšega ravnanja z živalmi.

Pomoč je prišla tudi od Goriške kmetijske družbe, ki je v svojem koledarju za leto 1846 objavila prispevek Antona Urdiha, kanclerja goriške nadškofije, z naslovom *Sul maltrattamenti delle bestie (O mučenju živali)*. Tudi poznejši lavantinski škof Anton Martin Slomšek, ki je že od vsega začetka idejno in finančno podpiral društvo proti mučenju živali ter zanj pridobil številne člane, se je že v prvi številki svojega zbornika *Drobtince* za leto 1846 v spisu *Postave za ptičji lov* zavzemal za večjo obzirnost do živali.

V tistih časih je klavna živina pri prevozu trpela velike muke. Običajno so teleta in ovce kot hlode nametali na vozove, s katerih so pogosto viseli in z glavami udarjali ob kolesa in tlak. Zato je bilo meso živine, ki je med prevozom niso ne napajali ne krmili in ki so jo ranjeno, bolno in včasih celo mrtvo dostavili v klavnico, ne samo slabe kakovosti temveč tudi večinoma nezdravo, kar so potrdili zdravniški izvidi. Stanič, ki se je že kot vikar v Ročinju zavzemal za bolj humano ravnanje z živino – lastnoročno je podkoval konje in ostro grajal voznike, če so preobložili vozove in neusmiljeno udrihali po vpreženih volih – je zdaj dal na lastne stroške na več mestih postaviti korita za napajanje klavne in vprežne živine, a nekatera so zlobni ljudje enostavno ukradli. Znano je, da je eno korito stalo nad Solkanom pod Sveto Goro. Lastnika goriške tovarne sladkorja, Hektorja Ritterja pl. Záhonija,

je pridobil, da je kot bogat mož financiral gradnjo transportnih vozov po münchenskem vzoru, na katerih je lahko živina prosto stala. Stanič je en tak voz podaril Tolmincem, nekaj so jih verjetno dobili goriški mesarji, večino pa gotovo tržaški mesarji in kmetje, ki so prevažali živino v Trst. Tržaški mesarji so se namreč včlanili v društvo z namenom, da odpravijo nečloveško ravnanje s klavno živino. Čisto gotovo so si od bolj humanega prevoza obetali zdravo in boljše meso, torej višje cene in večji dobiček.

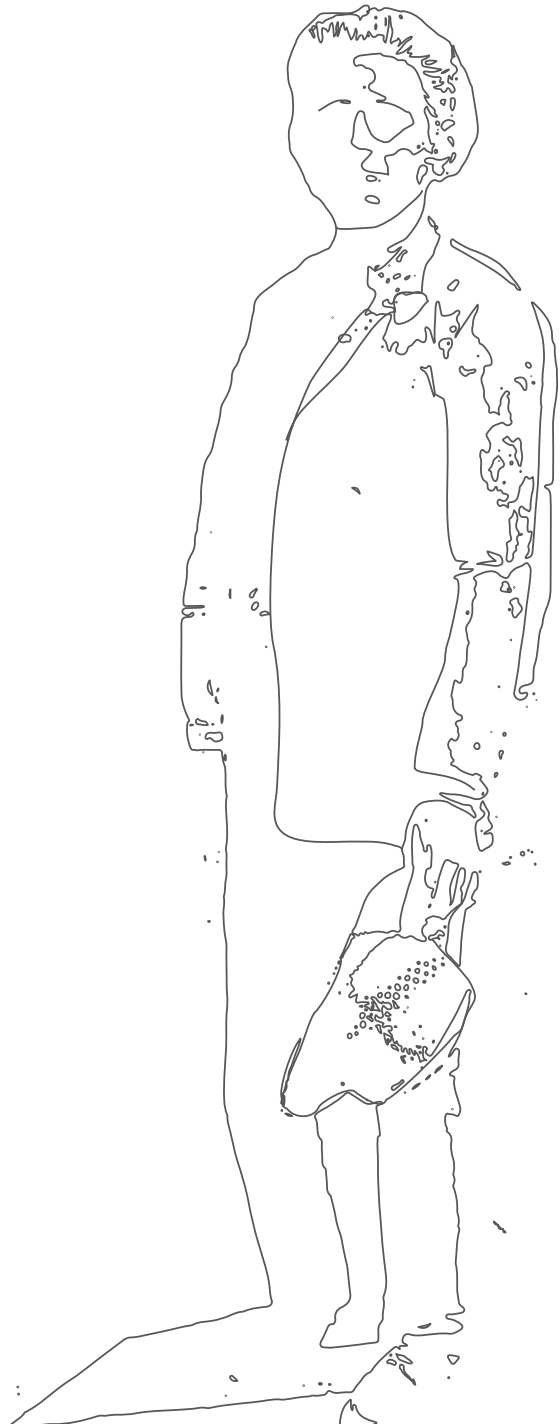
Žal Staniču in njegovim somišljenikom ni uspelo odpraviti mučenja živali. Poučni spisi niso postali predpisana šolska berila, boljše in bolj humane družbe ni uspelo ustvariti. Mogoče bi bilo društvo bolj uspešno, če bi imelo za uresničitev svojih namenov več časa. A Staničev komaj dveletno predano delovanje v prid trpinčenih živali je v štiriinsedemdesetem letu starosti nenadoma prekinila smrt. Živali so z njim izgubile svojega zavetnika in društvo svojo gonilno silo, slednje je počasi zaspalo. Nikogar ni bilo, ki bi se z enako vnemo kot on gnal za dobro stvar, ki bi ji bil pripravljen posvetiti toliko časa in energije kot on. Šele nekaj let pozneje je njegovo delo na Goriškem prevzelo leta 1852 ustanovljeno Tržaško društvo proti mučenju živali Società Triestina contro il maltrattamento degli animali. Danes ne v Gorici ne v Trstu ne najdemo nobenih sledov o Staničevem društvu proti mučenju živali, v knjižnicah nobene od publikacij, ki jih je društvo v tisočih izvodih delilo med ljudi. Videti je, kot da ga nikoli ni bilo, kot da ne bi bil del goriške zgodovine. A pred več kot 170. leti so ga dobro poznali in cenili ne samo doma, temveč po vsej Evropi. Njegov portret, ki ga je leta 1846 na svojem obisku v Gorici narisal član upravnega odbora münchenskega društva proti mučenju živali slikar

Wilhelm Gail, je visel skupaj s portreti drugih zaslužnih zavetnikov živali v prostorih društev proti mučenju živali v Parizu, na Dunaju, v Linzu, Hannoveru, Frankfurtu itd.

ZAKLJUČEK

Tudi o Staniču samem ni vidnega znamenja. Njegovega groba in nagrobne plošče že dolgo ni več. Na mestu starega pokopališča je park v spomin žrtvam 1. svetovne vojne.⁴⁴ Prav bi se mi zdelo, da se ga spomni tudi Gorica, kajti za njo in njeno prebivalstvo si je pridobil velike zasluge. Nikakor ni skrbel samo za Slovence, marveč z enako predanostjo za vse narodnosti, ki so živele na Goriškem, torej tudi za Furlane, Italijane in Nemce, kajti vsi so bili zanj božja bitja in torej enaki pred Stvarnikom.

⁴⁴ Rosa, 1996, 109.

Renato Podbersič

JUDOVSKI INTELEKTUALCI V GORICI

IZVLEČEK:

Včasih se je o Gorici širil glas, da je Jeruzalem ob Soči (it. Gerusalemme sull'Isonzo) oziroma »mali Jeruzalem« (ital. *Piccola Gerusalemme*). Goriška judovska skupnost ni izstopala po številčnosti, ampak zaradi vpliva v vsakdanjem, predvsem gospodarskem življenju teh krajev. V mestu pa je delovalo tudi nekaj znamenitih judovskih intelektualcev, marsikdo med njimi je svoje zadnje počivališče našel na judovskem pokopališču v Rožni Dolini.

Med judovskimi intelektualci na Goriškem velja izpostaviti tako rabine, ki so delovali predvsem na verskem področju, predvsem pripadnike družine Gentilli ob koncu 18. stoletja in družine Reggio sredi 19. stoletja. Omenjenim so se pridružili številni judovski intelektualci, ki so zaznamovali mesto ob Soči na različnih področjih. Velja izpostaviti predvsem jezikoslovca G. I. Ascolija, Carolino Coen Luzzatto, utemeljiteljico italijanskega ženskega časnikarstva in mladega filozofa Carla Michelstaedterja.

KLJUČNE BESEDE: Judje na Goriškem, intelektualci na Goriškem, judovski intelektualci, rabin Isacco Reggio, filozof Carlo Michelstaedter.

ABSTRACT:

There used to be widespread talk of Gorizia/Gorica being Jerusalem on the Isonzo river (ital. Gerusalemme sull'Isonzo). The local Jewish community stood out more due its impact on everyday life in the city than due to their numerical presence.

In Gorizia there also used to be some famous Jewish intellectuals, many of whom found their last resting place at the Jewish cemetery in Rožna Dolina near Nova Gorica.

Among the Jewish intellectuals in the Gorizia region, we have to stress the importance of rabbis, who worked mainly in theological fields. Especially the members of the Gentilli family at the end of the 18th century and the Reggio family in the mid-19th century should take centre place. The mentioned were joined by many Jewish intellectuals, who left their mark in the town along the Isonzo River in different areas. It is worth mentioning, in particular, linguist Graziadio I. Ascoli, Carolina Coen Luzzatto, founder of Italian women's journalism and young philosopher Carlo Michelstaedter.

KEY WORDS: Jews in Gorizia, intellectuals in the Gorizia area, Jewish intellectuals, rabbi Isacco Reggio, philosopher Carlo Michelstaedter

Renato Podbersič

JUDOVSKI INTELEKTUALCI V GORICI

JUDJE V GORICI

Prebivalci Gorice so vedno živeli na prepihu različnih narodov. Domača kultura se je bogatila z vplivi slovenske, italijanske, furlanske, nemške in tudi judovske. Včasih se je o Gorici širil glas, da je Jeruzalem ob Soči (it. *Gerusalemme sull'Isonzo*) oziroma »mali Jeruzalem« (ital. *Piccola Gerusalemme*).¹ Goriški Judje so bili verjetno prisotni v mestu že ob njegovem nastanku, prva pisna omemba pa sega v leto 1288. Dolga stoletja so dajali pomemben pečat Gorici in njeni deželi. Tukajšnja judovska skupnost ni izstopala zaradi številčnosti, ampak zaradi vpliva v vsakdanjem, predvsem gospodarskem življenju naših krajev. Šlo je za heterogeno skupnost, ki so jo sestavljali tako verni Judje kot tudi asimilirani in sionistično usmerjeni. Še največ jih je med našimi predniki živelo sredi 19. stoletja, ko je njihova skupnost štela dobrih tristo članov. Od leta 1893, ko se je goriška skupnost združila s tisto v Gradišču ob Soči (Gradisca d'Isonzo), so iz Gorice versko-upravno pokrivali vse Jude v deželi. Pomembne spremembe so se zgodile po prvi svetovni vojni, ko so s prihodom Kraljevine Italije goriški Judje začeli izgubljati stoletno vpetost v srednjo in vzhodno Evropo. Judovsko skupnost v Gorici so praktično povsem uničili nacisti jeseni 1943, po drugi svetovni vojni si ni več opomogla. Danes judovske skupnosti v Gorici ni več. Zaradi maloštevilnosti se je leta 1969 združila s tržaško.

1 V pritličju goriške sinagoge je odprta stalna razstava o zgodovini in delovanju goriške judovske skupnosti; razstava nosi pomenljiv naslov Jeruzalem ob Soči (*Gerusalemme sull'Isonzo*).

Na nekdanj pomembno goriško skupnost pa spominja judovsko pokopališče v Rožni Dolini pri Novi Gorici, kjer je pokopanih več kot 900 Judov, najstarejši nagrobnik sega v 14. stoletje.²

Goriški Judje na prisilnem delu na žagi v Solkanu leta 1942 (hrani: Muzej sinagoga v Gorici)

V srednjem veku so oblasti Jude omejevale pri lastništvu zemlje s številnimi predpisi, ki so jim predpisovale poklice, s katerimi so se lahko ukvarjali. Tisto, kar je bilo Judom dovoljeno, da počnejo, je bilo kristjanom prepovedano, največkrat pa je bilo povezano z denarjem in denarnimi posli. Zaradi stoletnih poklicnih omejitev za Jude se je tudi v Gorici ohranila specifična poklicna struktura. Sredi 19. stoletja se je skoraj 40 odstotkov goriških Judov še vedno ukvarjalo s trgovino, osem odstotkov je bilo obrtnikov in trije odstotki učiteljev.³

V Gorici pa je delovalo tudi nekaj znamenitih judovskih intelektualcev, marsikdo med njimi je svoje zadnje počivališče našel na judovskem pokopališču v Rožni Dolini.⁴ Velja opozoriti na tudi v Gorici prisotno sionistično gibanje, ki je svojo domovino videlo na Bližnjem

2 Altieri, 1985, 20–21; Cedarmas, 1999, 236–237; Podbersič, 2017, 2–7, 62–63.

3 Altieri, 1985, 74–75.

4 Jelinčič Boeta, 2009; 77–78; Podbersič, 2017, 90, 231.

vzhodu, v Palestini, zahtevalo pa je tudi povrnitev k izvornemu judovstvu na pomembnejših družbenih področjih (v kulturi, religiji, tradiciji). Pri tovrstni propagandi, ki se je razmahnila po prvi svetovni vojni, so sodelovali predvsem mladi judovski izobraženci, nasprotovali pa so jim tisti, ki so težili k večji asimilaciji v italijansko družbo, kot tudi oblast in italijanski nacionalisti, z izgovorom, da izdajajo domovino.⁵

RABINI V GORICI

Poseben pečat so goriškim intelektualcem dajali rabini, ki so delovali v tukajšnji judovski skupnosti. Vsaj nekateri so s svojim znanjem močno presegali sicer dokaj skromno judovsko okolje. Tako je Gorico v 18. stoletju obeležilo več pripadnikov judovske družine Gentilli (hebr. *Hefez*), ki so se izkazali v talmudskih študijah. Iz družine Gentilli izvira tudi več goriških rabinov, Jacob Hai ben Manasseh Gentilli (umrl 1749) in Uzriël (ali Azriël) Gentilli. Slednji se je ukvarjal tudi s kabalo. Meshullam Zalman ben Abraham Berak (ali Berach), po rodu iz Gorice, je deloval v znani judovski tiskarni Josepha Athiasa v Amsterdamu, kjer so tiskali tudi kabalistično literaturo. Poleg omenjenih rabinov zaseda posebno mesto Gershon ben Mosè Gentilli, ki je že v zgodnji mladosti veljal za avtoriteto na področju judovske glasbe.⁶

Prvo polovico 19. stoletja je med goriškimi rabini najbolj zaznamoval Izak (Isacco) Samuele Reggio (1784–1855), v svojih delih se je vedno znova podpisoval kot »Goričan«. Družina je izvirala iz mesta Reggio Calabria na

⁵ De Felice, 1993, 9–17.

⁶ Grusovin, 2007, 23–24; Arçon 2007, 22.

skrajnem jugu Apeninskega polotoka. Od tam so jo v 16. stoletju izgnali Španci, zato se je zatekla v Ferraro. V Gorico se je preselil že Izakov oče, Abram Abraham Vita Ben Azriel Reggio (1755–1841), ki je prišel v Gorico leta 1783 kot učitelj v novoustanovljeno judovsko versko šolo, ješivo (hebr. *yeshivah*). Njegov mentor je bil goriški rabin Mose Gentili (Hefez), ki ga je Abram kot začasni rabin nasledil po smrti leta 1798. Zatem se je Abram vrnil v Ferraro, kjer je opravil rabske študije in postal rabin v Gorici, to službo je opravljal do smrti leta 1841. Poročil se je z Regino Malchino, hčerko rabina Abrama Mompurga iz Gradišča ob Soči.⁷ Abramov edini sin, Izak Samuel, je splošno izobrazbo pridobival na goriški gimnaziji in liceju. Zraven se je učil tudi glasbe, risanja in slikanja. Svojo poklicno pot je Izak Samuel Reggio začel leta 1803 v Trstu, kjer je poučeval na zasebni šoli, leta 1809 pa so ga Francozi imenovali za profesorja leposlovja, zgodovine in geografije na liceju v Gorici. Ob obnovi avstrijske oblasti je ostal brez javne službe. Najdemo ga med ustanovitelji rabinskega kolegija (it. *Collegio Rabbinico*) v Padovi leta 1829. Šlo je za prvi sodobni rabinski seminar.⁸ Leta 1846

7 Bolaffio, 1957, 209–211.

8 Grusovin, 1991, 79–81; Malkiel, 2007, 137–140.

je nasledil očeta Abrama na mestu rabina v Gorici, to službo je opravljal do smrti zaradi kolere leta 1855. Rabin Reggio je veliko prevajal ter pisal znanstvene in zgodovinske razprave o judovstvu, hkrati se je posvečal tudi kabali. Veliko si je dopisoval z judovskimi izobraženci po Evropi, pri tem je večinoma uporabljal hebrejščino. Rabin Izak Samuel Reggio je bil član Akademije za orientalske študije v Leipzigu in Halleju, prijel se ga je tudi vzdevek italijanski Moses Mendelssohn. V Gorici se je znanstveno družil s Štefanom Kociančičem (1818–1883), profesorjem Stare zaveze in vzhodnih jezikov ter bibliotekarjem v goriškem bogoslovnem semenišču. Goriška tiskarna Seitz je od leta 1849 tiskala tudi judovske knjige, v prvem obdobju predvsem tiste, ki jih je pripravil rabin Reggio. Med letoma 1851–1855 je izhajal njegov almanah *Strenna israelitica*, pisan pretežno v italijanščini, delno pa je avtor uporabljal tudi hebrejsko pisavo. Almanah je vključeval razprave o literaturi, religiji, zgodovini in morali, namenjen pa je bil Judom v Italiji, ki so knjigo navdušeno sprejeli. Delo je izhajalo do smrti rabina Reggia leta 1855. Oče Abram in sin Izak Reggio sta predstavljala pomembna predstavnika gibanja Haskala⁹ oziroma judovskega razsvetljenstva.¹⁰

Ob koncu 19. stoletja se je v Gorici uveljavil Giacomo Bolaffio (1857–1937), zadnji domači rabin, vzgojen v Gorici. Službo rabina je opravljal od leta 1894. Izobraževal se je v Gorici pri stricu Salomonu Gentilliju, nekdanjemu rabinu v Gorici. Giacomo Bolaffio je nadaljeval

9 Na razvoj judovstva je močno vplivalo tudi judovsko razsvetljenje ali *Haskala* (hebr. *Haskalah*), ki je judovstvo soočalo z modernizacijo. Okrog leta 1770 se je začelo širiti med Judi v srednji in vzhodni Evropi ter je vplivalo tudi na Jude v zahodni Evropi ter v muslimanskih deželah Severne Afrike in Bližnjega vzhoda. Gibanje *Haskala* je vplivalo tudi na judovsko mišljenje in organiziranost, poleg tega se je na veliki preizkušnji znašla tudi vloga rabinskega judovstva. Trst je bil okrog leta 1800 označen kot eno najpomembnejših tovrstnih središč v Evropi. Hebrejski jezik je dobil nov pomen v diaspori, prestopil je meje sakralnosti, povečalo se je zanimanje za njegovo učenje in uporabo v vsakdanjem življenju. Pojavil se je proces poskusa stapljanja Judov v (zahodno) evropsko družbo in prestopanja v krščanstvo, predvsem zaradi lažjega napredovanja na družbeni lestvici.

10 Bolaffio, 1957, 207–209; Cusin, 1984, 76–83; Grusovin, 2007, 17–19.

izobraževanje v Trstu pri rabinu Melliju in rabinu Tedeschiju, od leta 1892 pa na rabinskem kolegiju v Rimu (it. *Collegio Rabbinico Italiano*), kjer je tudi dokončal študije. Njegovo obdobje pri opravljanju rabinske službe v Gorici je ostalo dobro zapisano. Prizadeval si je za poživitev judovske vere v obdobju nagle sekularizacije in za ustrezen verski pouk judovske mladine v Gorici. Tudi po svoji preselitvi na mesto glavnega rabina v Torinu julija 1903 je G. Bolaffio ohranil tesne stike z domačim krajem. Po zaključku službovanja v Torinu aprila 1935 se je vrnil v Gorico, kjer je umrl 28. januarja 1937.¹¹

Goriško judovsko skupnost pred prvo svetovno vojno je zaznamoval rabin Raffaello Della Pergola, ki se je rodil leta 1877 v Firencah. Študiral je na rabinskem kolegiju v Firencah, kjer je bil učenec poljskega rabina Samuela Hirscha Marguliesa. Prav Margulies je odločno prispeval k razvoju italijanskega sionizma, v nasprotju s tedaj uveljavljenim mnenjem ortodoksnih evropskih rabinov, ki so sionizmu nasprotovali. Della Pergola je prišel v Gorico takoj po dokončanem izobraževanju v Firencah. Vodstvo judovske skupnosti v Gorici ga je sprejelo, čeprav je prihajal iz Kraljevine Italije, ker so v goriški sinagogi uporabljali italijanski obred, italijanščina pa je bila tudi jezik sporazumevanja v mestu in šoli. Rabin Della Pergola se je poročil s tržaško Judinjo Alice Priester, ki mu je v Gorici rodila dva sinova. V Gorici so ostali do leta 1910, ko je rabin Della Pergola sprejel službo rabina v Aleksandriji v Egiptu. Tam je deloval do leta 1922, ko se je vrnil v Italijo, umrl pa je v kraju Faella Valdarno leta 1923.¹²

11 Cedarmas, 2000, 109–110.

12 Cedarmas, 1999, 72–73; Podbersič, 2017, 167–168.

Po obdobju negotovosti med prvo svetovno vojno in ob spremembi državno-pravne pripadnosti po prvi svetovni vojni je jeseni 1925 vodstvu goriške judovske skupnosti uspelo pripeljati novega rabina. To je postal ortodokсни rabin Isidor Kahan (1887–1961), rojen na Ogrskem. Izobraževal se je v rabinskem kolegiju v Berlinu in je veljal za priznanega poznavalca Talmuda. Govoril je nemško, hebrejsko, madžarsko, kmalu pa se je naučil tudi italijansko. V Gorici je ostal le do pomladi leta 1928. Vodstvo goriške judovske skupnosti ga je cenilo, ker naj bi bil resen in kulturnen človek z boljšim znanjem od številnih italijanskih rabinov.¹³ Iz Gorice je rabin Kahan odšel na Rodos, tedaj pod italijansko upravo, kjer je delo nadaljeval v didaktičnem vodstvu tamkajšnjega rabinskega kolegija.¹⁴

V Gorico je sredi marca 1928 prišel novi rabin Abraham Adolfo Schreiber (1897–1982), sicer pripadnik ortodoksnega judovstva, po rodu iz stare madžarske ortodoksne rabinske družine. Pred prihodom v Gorico je deloval v skupnosti na otoku Krfu. Bil je odlično izobražen, dober pisec, prav v Gorici se je začel posvečati pripravi kritičnih izdaj del srednjeveških talmudistov, proučevalcev Talmuda. Že njegov oče, Simon Sofer Schreiber, je veljal za priznanega rabina in utemeljitelja uveljavljene verske šole, ješive, v madžarskem mestu Eger. Okrog njega so se zbirali judovski učenci, nekateri med njimi so se prav zaradi omenjenega rabina priselili v Gorico, da so lahko sledili njegovemu poučevanju. K razmahu ješive v Gorici so prispevali predvsem priseljeni Judje iz Poljske. Za kratek čas je Gorica spet pridobila žar judovskih študij, značilnih za prvo polovico 19. stoletja in oba rabina iz družine Reggio.¹⁵

13 AUCEI, fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933, busta 12, fasc. 44.

14 Prav tam, busta 17, fasc. 71.

15 Morpurgo, 1986, 200; Cedarmas, 1999, 82–85.

Attilio Donato Moise Morpurgo, predsednik goriške judovske skupnosti, je ohranil dobre odnose z rabinom Schreiberjem. Bil je zadnji izvoljeni predsednik judovske skupnosti v Gorici pred drugo svetovno vojno.¹⁶ Tako je oktobra 1936 z obžalovanjem sporočil v Rim, da mora dr. Abraham Schreiber zapustiti Gorico, kar se bo zgodilo zaradi »zelo žalostnega ekonomskega stanja goriške skupnosti. Italija bo tako izgubila najbolj učenega in nadarjenega učitelja, seveda ne zaradi svoje krivde«.¹⁷ Tako je zadnji rabin, ki je bil nastavljen v Gorici za potrebe krajevne judovske skupnosti, zapustil mesto. Poslej Gorica ni več imela lastnega rabina. Rabin Schreiber se je z družino preselil na Reko, kjer je skrbel za tamkajšnjo ortodokсно judovsko skupnost, prav tako je oskrboval Jude tudi v Opatiji.¹⁸ Celotna družina Schreiber je decembra 1939 iz tržaškega pristanišča emigrirala v Palestino.

Že ob začetku 20. stoletja se je v Firencah začelo organizirati judovsko kulturno gibanje *Pro Cultura*, ki so ga podpirali študenti na tamkajšnjem uveljavljenem rabinskem kolegiju, pod vodstvom

16 AUCEI, fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933, busta 12, fasc. 68.

17 Prav tam, busta 32E, fasc. 20, mapa 3211.

18 Prav tam, AUCEI, fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933.

rabina Margulies. Gibanje si je prizadevalo za zaščito judovske duhovne in kulturne dediščine ter dvig delovanja v posameznih judovskih skupnostih. Pogosto so bile organizirane različne konference na temo judovske zgodovine, s čimer se je ohranjala tradicija. Višek delovanja je doseglo ob začetku 30. let.¹⁹ Odmev zasledimo tudi v Gorici, kjer so ob sinagogi na začetku septembra 1932 odprli obnovljen in povečan nekdanji prostor judovske šole in ga poimenovali po priljubljenem goriškem rabinu Abramcu V. Reggiu.²⁰ Kmalu je ta prostor postal središče kulturnega delovanja Judov v Gorici.²¹

Sinagoga v Gorici
(foto: Renato Podbersič)

Med goriškimi Judi je potrebno še posebej izpostaviti priznanega jezikoslovca Graziadia Isaia Ascolija. Družina Ascoli izvira iz kraja Ascoli Piceno v deželi Marche, najdemo pa jih po celotnem Apeninskem polotoku. V Gorici se je rodil tudi Moise Ascoli (1857–1921), po poklicu fizik, ki je poučeval

¹⁹ Cedarmas, 1999, 72.

²⁰ AUCEI, fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933, busta 21, fasc. 92, dopis 30. avgust 1932.

²¹ Podbersič, 2017, 248.

na Univerzi v Rimu. Graziadio Isaia Ascoli, v hebrejščini Elchanan Jesaia, se je rodil v nekdanjem goriškem getu 16. julija 1829. Družina je bila premožna, zato so mlademu Graziadiu omogočili zelo dobro izobrazbo. Oče Leone Flaminio Ascoli je umrl, ko je bil Graziadio še zelo mlad, zato je družino vodila mati Elena, rojena Norsa. Še kot mladenič je Graziadio objavil svoje prvo delo, *Sull'idioma friulano e sulla affinità con la lingua valaca*, kar je pohvalil tudi priznani slovenski jezikoslovec dr. Fran Miklošič.²²

Že leta 1848 je G. I. Ascoli napisal znamenito delo *Gorizia italiana, tollerante, concorde. Verità e speranze nell'Austria del 1848*. Jasno je zapisal, da je Gorica večinsko italijansko mesto, ki pa mora spoštovati pravice Slovencev in Nemcev, ki v njej živijo. Hkrati je želel spodbuditi narodno zavest goriških Italijanov. Slovencem je Ascoli predlagal, naj si za svoje središče izberejo katerega od drugih krajev goriške dežele, mesto pa naj prepustijo Italijanom. Med drugim v delu obravnava tudi stališče do avstrijske države in zapletene odnose med Slovenci in Italijani na Goriškem. V zaključku pa kot Jud opozarja na versko nestrpnost in potrebo po sodelovanju ter enakopravnosti med kristjani in judi. Bil je priznani jezikoslovec in senator Kraljevine Italije.²³

Kot poroča goriški založnik in politik Andrej Gabršček, je Ascoli o Slovencih menil, da so »žalibog malo spoštovan narod od inostrancev in to gotovo zategadelj, ker se je prezaspan pravičnemu gospodarstvu zanikrno odpovedal in hišne ključke potisnil v žep tujcem«. ²⁴

22 Loricchio, 1991, 77; Arčon, 2007, 52–53.

23 Marušič, 1976, 292–297; Salimbeni, 1986, 41–48; Loricchio, 1991, 78.

24 Gabršček, 1932, 54.

Ascoli je med letoma 1850 in 1853 vodil goriško judovsko skupnost. Leta 1852 se je poročil s tržaško Judinjo Fanny Beatrice Kohen. Januarja 1861 je Ascoli prejel vladno povabilo iz Italije, naj prevzame profesuro na tamkajšnji akademiji. Že kmalu je s kraljevim dekretom postal redni profesor primerjalne slovnice in vzhodnih jezikov, toda izprosil si je nekaj mesecev odloga, da uredi obveznosti in posle v Gorici. Leta 1862 se je družina Ascoli preselila v Milano in G. I. Ascoli je leta 1862 sprejel državljanstvo Kraljevine Italije. Več kot štirideset let je poučeval na univerzi v Milanu, ukvarjal se je s primerjalno slovnico, z orientalskimi jeziki in etimologijo. Velja za začetnika jezikoslovnih študij v združeni Italiji, pomembno je vplival na številne italijanske jezikoslovce, po drugi strani pa je podpiral tudi razvoj in proučevanje furlanskega jezika. Ascoli je ustanovil revijo *Archivio glottologico italiano*. Na jezikoslovnem področju so zelo poznana njegova dela *Studi orientali e linguistici*, nastala med leti 1854 in 1861. Napisal jih je na podlagi poznavanja turškega in orientalskih jezikov. V njih omenja tudi t. i. tujerodce v Italiji. Slovenci ali *Vindi* naj bi živeli na Beneškem, Goriškem in Tržaškem, v Istri naj bi se nahajali Slovenci ali *Serblici*. Ukvarjal se je tudi s proučevanjem ladinskih govorov in keltskih vplivov nanje.²⁵

Ascoli si je ustvaril veliko družino in se iz Milana ni več vračal. Svoje imetje v Gorici je prodal industrialcu baronu Ritterju von Zahony, sicer vodilnemu protestantu v Gorici. Leta 1862 je sprejel državljanstvo Kraljevine Italije, januarja 1889 pa je bil Ascoli s kraljevim dekretom imenovan za senatorja Kraljevine Italije. G. I. Ascoli je zaradi zastoja srca umrl 21. januarja 1907 v Milanu, kjer je tudi pokopan. Zaradi njegovih zaslug

²⁵ Marušič, 1976, 295.

so mestne oblasti po njem poimenovalе ulico v nekdanjem getu – Via Ascoli.²⁶

Nekdanji geto
v Gorici,
danes ulica Ascoli
(foto: Renato
Podbersiĉ)

Ascoli je tudi avtor toponima Venezia Giulia oz. Julijska krajina. S tem je poskušal odpraviti zmedo, ki je vladala v toponomastiĉnem poimenovanju z Italijani poseljenega prostora v Avstrijskem primorju.²⁷

FILOZOF CARLO MICHELSTAEDTER

Med goriškimi judovskimi intelektualci velja še posebej predstaviti Carla Michelstaedterja, najslavnejšega goriškega filozofa, ki po mnenju ne-

²⁶ Salimbeni, 1986, 53–56; Loricchio, 1991, 85–86.

²⁷ Marušič, 1976, 296–297; Arĉon, 2007, 53.

katerih spada med najpomembnejše italijanske filozofe 20. stoletja. Njegove občudovalce in raziskovalce še vedno bega njegova žalostna usoda. Na dan, ko je zaključil diplomsko delo »Prepričanje in retorika« (it. *La persuasione e la retorica*), v katerem je kritiziral moderno meščansko družbo, je namreč Michelstaedter na svojem domu na goriškem Travniku naredil samomor. Ustrelil se je z revolverjem.²⁸

Carlo Raimondo Michelstaedter, v hebrejščini Ghedalià Ram, se je rodil 3. junija 1887 očetu Albertu Abrammu Michelstaedterju in materi Emmi Coen Luzzatto kot najmlajši od štirih otrok. Nanj so vplivale sorodstvene povezave z judovskima družinama Reggio in Luzzatto. Družina Michelstaedter izvira iz nemškega kraja Michelstaedt pri Darmstadtu v pokrajini Hessen. Očetov ded je bil znani goriški rabin Isacco Samuele Reggio, sicer znan predstavnik judovskega reformizma. Oče Albert se je ukvarjal z zavarovalništvom, deloval pa je v več italijanskih kulturnih društvih v Gorici in med meščani užival ugled. Prav zavarovalništvo je tema, ki jo je Carlo v svojih spisih vedno znova uporabljal kot simbol lažne varnosti. Carlova teta po materini strani je bila Carolina Coen Luzzatto, goreča goriška iredentistka in časnikarka.²⁹

Družina Michelstaedter je bila liberalno usmerjena in je podpirala iredentistično gibanje, kar je vplivalo tudi na Carla in njegov odnos do Slovencev, predvsem med izobraževanjem v državni nemški gimnaziji v Gorici. Mladi Michelstaedter v šoli ni blestel, uspešnejši je bil le pri risanju in je s karikaturami zabaval sošolce. V zadnjih letih gimnazijskega izobraže-

²⁸ Gallarotti, 1991, 88; Kosovel, 2015, 35–36.

²⁹ Gallarotti, 1991, 87; Arbo, 1997, 5–6.

vanja se je spoprijateljil z Ninom Paternollijem in Enricom Mreuletom, ki sta bila leto mlajša od njega. Predvsem slednji je s svojim pesimizmom in z introvertiranostjo pomembno vplival na Carla in ga tudi spoznal s filozofijo. Trojica je postala nerazdružljiva. Mnogo ur so preživeli v podstrešni sobi domovanja družine Paternolli na Travniku, glavnem trgu v Gorici. Tam so prebirali predvsem starogrške filozofe in Schopenhauerja. Poleg navdušenega branja filozofskih knjig in diskutiranja o eksistencialnih problemih sta trojico prijateljev navduševala tudi planinstvo in pohodništvo. Pogosto so se odpravili na izlete v goriško okolico.³⁰

Carlo je želel študirati slikarstvo, a oče mu tega ni dopustil. Kljub povprečnemu uspehu se je vpisal na študij matematike na Dunaju, vendar predavanj ni obiskoval. Raje je potoval, posebej so ga pritegnile Firenze, ki so bile takrat središče italijanskega kulturnega vrenja. Leta 1905 se je vpisal na inštitut za filozofske študije v Firencah. Zapletel se je v strastno razmerje z rusko emigrantko Nadjo Baraden, ki je bila nekaj let starejša od njega. Kmalu je naredila samomor. Ob opori prijateljev je Carlu uspelo prebroditi težave in vrgel se je v intenzivno delo. Na njegovo literarno ustvarjanje so vplivala zlasti dela Schopenhauerja, Nietzscheja in Ibsena. Nadomestil je vso zamudo pri študiju, poleg tega je tudi ponovno začel slikati, intenzivno študirati kabalistično literaturo in ruskega pisatelja Leva Tolstoja. V njem je Carlo videl pravega sledilca Kristusu, ker se je ločil od ruske družbe in je istočasno kritiziral tako Cerkev, ki naj bi pozabila na Kristusa, kot socializem, ki se je napajal v utvari izkoreninjenja nasilja s spremembo družbe.³¹

30 Bozzi, 1966, 5–11; Kosovel, 2015, 22.

31 Arbo, 1997, 7–9; Sanò, 2011, 32–33; Kosovel, 2015, 31.

Carlo Michelstaedter je nov šok doživel februarja 1909, ko je izvedel za smrt brata Gina, ki je v New Yorku najverjetneje naredil samomor. Po opravljenih izpitih je dokončno zapustil Firenze in se vrnil v rojstno Gorico. Začel je pisati diplomu s trdnim namenom, da jo v letu dni dokonča. Spet ga je doletela izguba, tokrat odhod iskrenega prijatelja Enrica Mreuleta, ki se je želel upreti malomeščanskemu svetu, zato se je na skrivaj odselil v argentinsko Patagonijo, kjer se je preživljal z lovom na divje konje.³²

Carlo Michelstaedter je v zadnjih mesecih pred smrtjo veliko pisal, tudi krajše sestavke in pesmi, vmes pa tudi precej slikal. Poleg diplome se je posvečal zlasti delu *Dialog o zdravju* (it. *Dialogo della salute*). Gre za filozofski pogovor med dvema prijateljema Ninom in Enricom, pri čemer slednji podaja vse pomembne teze o prepričanju, ki so vsebovane tudi v njegovi diplomski nalogi, v kateri je kritiziral sodobno meščansko družbo. Kljub intenzivnemu delu se je počutil osamljenega. Razumevanje in spodbudo je našel pri materi, ki jo je zelo skrbelo počutje sina Carla. Le nekaj tednov pred tragičnim samomorom sta si izmenjala več čustvenih pisem. V njih ni slutiti napovedi samomora. Svoje zadnje pismo je Carlo Michelstaedter poslal 5. oktobra 1910, v tajništvo univerze v Firencah. V njem je obvestilo o skorajšnjem zaključku diplome. Po prepiru z materjo, 17. oktobra 1910, se je ustrelil v domačem stanovanju. Zapustil je bogato zbirko literarnih in umetniških del.³³

Družino Michelstaedter, ki sta jo na prelomu iz 19. v 20. stoletje obkrožala ugled in bogastvo, so v novem stoletju čakale bridke preizkušnje. Posebej Carlova mati Emma pooseblja žalostno zgodbo srednjeevropskih Judov.

³² Arbo, 1997, 122; Sanò, 2011, 32–33; Kosovel, 2015, 24–25.

³³ Arbo, 1997, 85–86; Kosovel, 2015, 32–33.

Najprej je leta 1909 umrl njen najstarejši otrok, od Carla deset let starejši brat Gino, ki je že pri osemnajstih letih emigriral v New York. Leto pozneje si je na njen rojstni dan vzel življenje tudi najmlajši sin Carlo. Leta 1929 je umrl njen mož Alberto. Sredi vihre druge svetovne vojne in nacističnega preganjanja Judov, decembra 1943, je bila skupaj s hčerko Eldo odpeljana v Auschwitz, kjer sta obe umrli. Emma Michelstaedter velja za najstarejšo žrtev koncentracijskih taborišč med goriškimi Judi, stara je bila 89 let. Drugo svetovno vojno je preživela le Paula, dve leti starejša od Carla, s katero je bil zelo povezan. Poročila se je v Švico, kjer je preživela tudi drugo svetovno vojno. Prav Paula Michelstaedter je pozneje veliko prispevala k zbiranju ostankov bratove zapuščine in obuditi zanimanja za mlajšega brata, priznanega filozofa.³⁴

Bogata zapuščina Carla Michelstaedterja je ostala v njihovem stanovanju v Gorici. Med drugo svetovno vojno so nekaj uspeli rešiti sosede in prijatelji, precej stvari pa se je izgubilo. Ko se je po vojni v Gorico vrnila Paula, je zbrala tudi preostale bratove stvaritve in jih poklonila goriški mestni knjižnici (Biblioteca

³⁴ Kosovel, 2015, 25.

Statale Isontina). Tam danes hranijo ostanke njegove bogate zapuščine: 200 Carlovih pisem, 70 likovnih del, 14 albumov skic in risb, 7 knjig z njegovimi zabeležkami in čez 200 del, posvečenih Carlu Michelstaedterju. Carlo Michelstaedter je pokopan na judovskem pokopališču v Rožni Dolini pri Novi Gorici.³⁵

Kip filozofa Carla Michelstaedterja v Gorici
(foto: Nik Obid)

IREIDENTIST ENRICO ROCCA

Med goriškimi judovskimi intelektualci, ki so se uveljavili v širšem italijanskem prostoru, je posebno mesto zasedel Enrico Lino Jaakov Biniamin Rocca, rojen v Gorici leta 1895. Bil je bratranec goriškega filozofa C. Michelstaedterja ter prepričan italijanski nacionalist in iredentist že pred vojno. Zaradi vojne rane je ostal invalid do konca življenja. Med prvimi na Goriškem se je po

³⁵ Gallarotti, 1991, 100–102.

koncu prve svetovne vojne vključil med borbene fašije (it. *Fasci di combattimento*), pozneje se je distanciral od fašističnega gibanja in se preživljal kot časnikar in pisatelj. Kljub fašističnim rasnim zakonom iz leta 1938 je skoraj neovirano opravljal svoj poklic, predvsem je bil znan kot gledališki kritik. Leta 1943 se je priključil protifašističnemu gibanju in sodeloval pri političnih oddajah na radiu v Neaplju. Kmalu po prihodu v osvobojeni Rim je 20. julija 1944 naredil samomor. Zapustil je svoj dnevnik, v katerem je poudaril moralno in politično kritiko rasističnega preganjanja in italijanskega vstopa v vojno.³⁶

GORIŠKE JUDOVSKÉ INTELEKTUALKE

V drugi polovici 19. stoletja se je spreminjal tudi položaj goriških Judinj, ki so se vedno pogosteje dejavno vključevale v javno življenje. Ob popisih prebivalstva so se predstavljale za gospodinje. Precej Judinj se je v mesto preselilo iz Trsta, ki je bil takrat naprednejše in do žensk prijaznejše okolje. S seboj so prinesle svoje poglede, med njimi sta pomembno vlogo v Gorici imeli Licia Senigaglia in Carolina Luzzato. Med goriškimi učiteljicami so bile v drugi polovici 19. stoletja naslednje Judinje: Brunetta in Consola Richetti, Benvenuta Luzzatto, Cornelia Coen Luzzatto in Elisa Pavia. Betty Pavia je bila znana učiteljica jezikov.³⁷

Med njimi je izstopala Carolina Coen Luzzatto, ki se je rodila kot Carolina Sabbadini v pobožni judovski sefardski družini leta 1837 v Trstu. V Gorico se je preselila leta 1856 po poroki z Girolamom Luzzattom Coenom. Imela sta tri otroke. Veliko je pisala, tudi komedije, najbolj

³⁶ Podbersič, 2017, 221; Cedarmas, 1999, 51.

³⁷ Claricini, 1872, 420.

pa je poznana kot časnikarka in urednica. Bila je dopisnica časopisov *Il Piccolo*, *La giovane Trieste*, *La Patria del Friuli* in *Pagine Friulane*. Med letoma 1878 in 1880 je bila urednica dnevnika *L'Isonzo*. Do leta 1883 je ustanovila še nekaj časopisov, ki pa so izhajali malo časa.³⁸

V mladih letih je občudovala Slovence in njihovo zavzemanje za narodne pravice, izdajanje časopisov v slovenščini ter njihovo slogaško politiko, ki na Goriškem ni poznala boja med liberalci in katoličani. Kot zgled je navajala politično društvo *Sloga*. Dopisovala si je z bogoslovnim profesorjem Štefanom Kociančičem ter ga spoštovala kot odličnega poznavalca hebrejščine in judovstva. V njenih zrelih letih je začetno navdušenje nad Slovenci preraslo v strah, da s svojo razvejano dejavnostjo lahko ogrozijo italijanski vodilni položaj v Avstrijskem primorju. Verjetno je treba tudi v tem iskati njen dokončni obrat, postala je namreč goreča iredentistka.³⁹

Carolina Coen Luzzatto je bila med ustanovitelji dveh goriških italijanskih časopisov (*L'Imparziale* in *Il Raccoglitore*), ki sta izhajala le krajši čas v letu 1880. Bolj poznana je postala kot urednica časopisa *Il Corriere di Gorizia* (1883–1899), ki pa ga je avstrijska oblast naposled prepovedala zaradi izražanja očitnih iredentističnih, protiavstrijskih in protislovenskih stališč. Zato je Carolina kmalu ustanovila in vodila *Corriere friulano* (1901–1914), pisanem v istem duhu. Zavzemala se je za pravice Italijanov, njihov skupni nastop ter ostro nastopala proti Slovincem, ki naj bi bili samo avstrijsko orodje za boj proti Italijanom. Njen ideal je bila italijanska Gorica, vedno znova je poudarjala italijanskost mesta.⁴⁰

38 Bozzini *La Stella*, 1995, 155–158.

39 Gabršček, 1932, 317–318.

40 Bozzini *La Stella*, 1995, 167–169.

V svojih časopisih je Carolina Coen Luzzatto pogosto objavljala prispevke svojega nečaka, znanega goriškega filozofa Carla Michelstaedterja. Med prvo svetovno vojno je bila zaradi svoje iredentistične dejavnosti odpeljana v internacijo v taborišče Göllendorf v Avstriji. V Gorico se je vrnila ob koncu prve svetovne vojne. Umrla je doma, 24. januarja 1919. Pokopana je na judovskem pokopališču v Rožni Dolini pri Novi Gorici.⁴¹

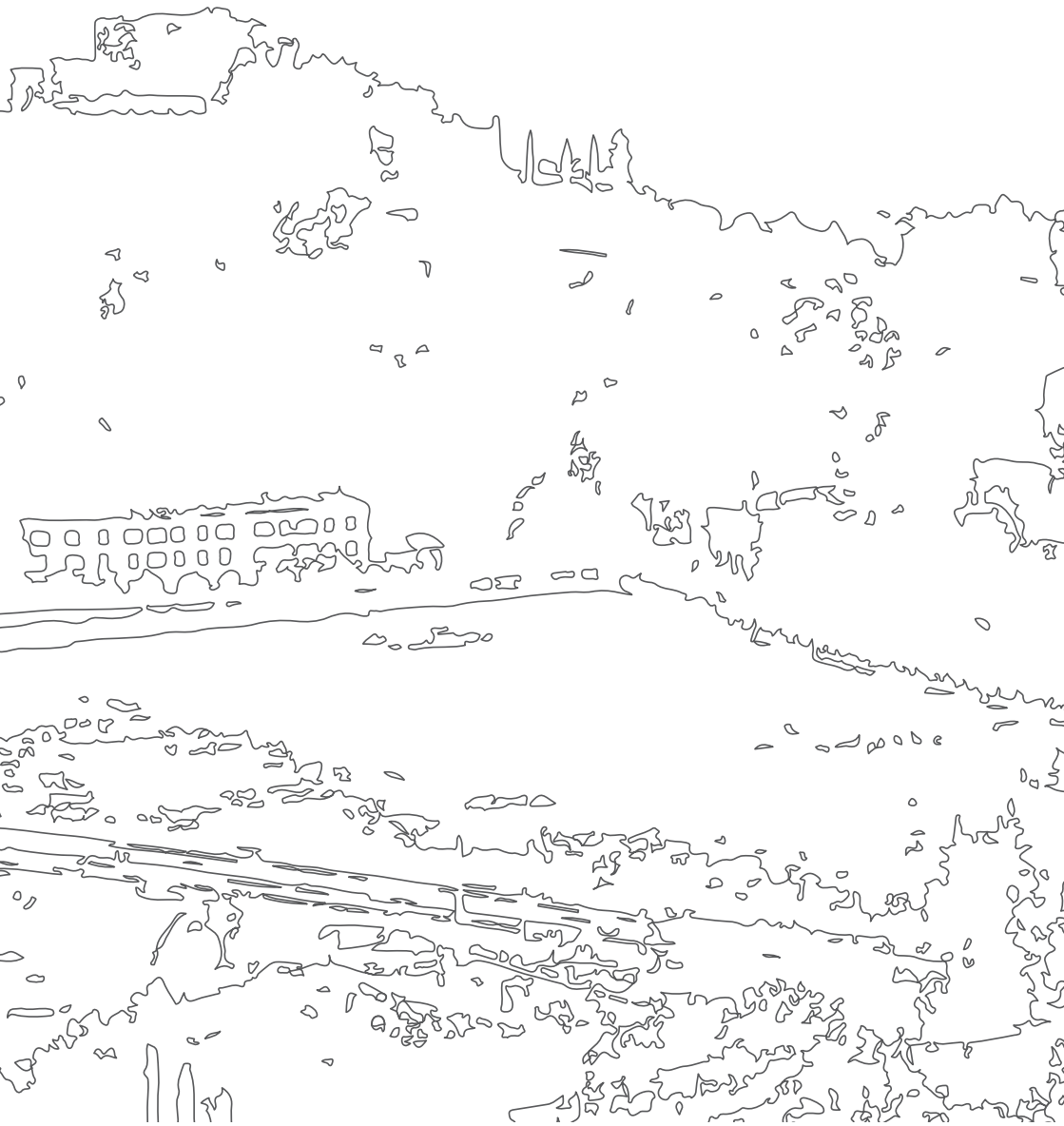
NAMESTO ZAKLJUČKA

Majhno število Judov, ki so po drugi svetovni vojni ostali na mejnem območju nekdanje Julijske krajine, je eden glavnih razlogov, da so bili, predvsem v slovenskem zgodovinskega spomina in pozneje iz njega počasi skoraj povsem izri-njeni. Hkrati je potrebno priznati, da so tudi Judje in njihovi intelektu-alcu pomembno zaznamovali pokrajino ob spodnjem toku reke Soče. Delovanje goriških rabinov in drugih izobražencev v Gorici je v po-sameznih obdobjih preseglo sicer številčno šibkost tukajšnjega ju-dovskega prebivalstva in hkrati poneslo njihov glas širom po Evropi.

Spominska plošča časnikarki
in urednici Carolini Luzzatto v
Gorici (foto: Nik Obid)

41 Prav tam.

RODOLJUBI Z DEŽELE

Stanko Granda

**ANTON BRECELJ, PRIMER GORIŠKEGA
KATOLIŠKEGA IZOBRAŽENCA**

IZVLEČEK:

V življenju zdravnika, publicista in politika dr. Antona Breclja ločimo goriško in ljubljansko obdobje. V prvem je kot pristaš krščansko-socialnega gibanja sodeloval pri oblikovanju ideološko jasno profilirane goriške slovenske ljudske stranke, nazore pa praktično uresničeval v akciji graditve družinskih hiš za socialno šibke rojake. Med prvo svetovno vojno in po njej je napore usmeril v zdravljenje njenih vsestranskih posledic, tudi otroške invalidnosti. Ob zlomu Avstro-Ogrske je kot eden najuglednejših slovenskih Goričanov postal poverjenik za zdravstvo in socialno problematiko pri Narodni vladi SHS v Ljubljani.

V ljubljanskem obdobju je deloval na področju interne in otroške medicine ter kot strokovni publicist v revijah, napisal je tudi štiri knjige. Na petem slovenskem katoliškem shodu leta 1923 je v Ljubljani obravnaval socialno problematiko, zlasti z vidika družinskega življenja. V številnih pogledih je presegal tedaj vladajoče nazore svoje stranke in tudi drugih političnih strank. Leta 1935 je zaradi jugoslovanske politike Slovenske ljudske stranke zveze s Slovensko ljudsko stranko ohladil in bil med ustanovitelji njene frakcije Stara SLS. Preko sina in zeta je prišel v stik tudi s komunističnim odporniškim gibanjem, ki pa ga idejno gotovo ni nikoli sprejel.

KLJUČNE BESEDE: Breclj Anton, Slovenci, Goriška, Slovenska ljudska stranka, stara Slovenska ljudska stranka, krščansko-socialno gibanje, sociala, zdravstvo, nacionalno vprašanje.

ABSTRACT:

The life and the work of dr. Anton Breclj, a doctor, a publicist and a politician, we can divide in two distinctive periods: the Gorica period and the Ljubljana period. In the first period, he was as a Christian-Socialist politician driving force behind formation of the ideologically profiled Slovenian People's Party in Gorica region, but he was also pursuing the goal to build affordable family houses for social unprivileged fellow Slovenians in Gorica. During the First World War, he was active as doctor, i.e. treating various health issues, including childhood disabilities. Yet in the wake of the dissolution of the Austro-Hungary, he became member of the Slovene national government in Ljubljana as minister responsible for health and social issues.

During the second period, when he lived in Ljubljana, he as doctor worked in the field of internal and child medicine and wrote mainly health related articles to magazines and four books as well. In 1923, at the fifth Slovene Catholic meeting in Ljubljana, he was one to most prominent speakers. Breclj addressed in his speeches social issues with emphasis on family life. In many respects, his views were more liberal than in scope of his own party and Slovene liberal parties as well. In 1935, he instigated establishment of the so called Old Slovenian People's Party as response for Slovenian People's Party pro-Yugoslav policies. Through his son and son-in-law, he also came into contact with the Communist resistance movement, which he had, of course, never accepted.

KEY WORDS: Breclj Anton, Slovenes, Gorica region, Slovene People's Party, the old Slovene People's Party, Christian-Social Movement, Social Affairs, Health, National Question.

Stanko Granda

ANTON BRECELJ, PRIMER GORIŠKEGA KATOLIŠKEGA IZOBRAŽENCA

UVOD

Zdravnik in politik dr. Anton Brecelj¹ (9. 6. 1875, Žapuže pri Šturjah – 22. 9. 1943, Ljubljana) je ena pomembnejših osebnosti slovenske zgodovine konca 19. in prve polovice 20. stoletja. Velja ga izpostaviti kot slovenskega politika goriškega porekla, kot učenca in »sledilca« Janeza Evangelista Kreka, kot uglednega zdravnika in spoštovanega očeta številne družine, katere pripadniki so zelo zaznamovali slovensko politiko, znanost in kulturo, in ne nazadnje kot odličnega katoličana. Njegovo življenje in delo razgalja tudi nekatere probleme delovanja medvojne SLS, ki nas strokovno še posebno privlačijo. Zlasti zadnje vprašanje, najbolj znani potomci mu v tem niso sledili, bi zaslužilo poglobljeno analizo.

Podpisanega je navdušil kot dejaven krščanski socialist in tast dr. Aleša Stanovnika, vodilnega krščanskega socialista v času med obema svetovnjima vojnama (17. 7. 1901, Horjul – 2. 6. 1942, Ljubljana). Njegova tragična smrt naj bi bila po mnenju številnih krščanskih socialistov, s katerimi sem govoril, nekaterih drugih udeležencev partizanskega gibanja, pa tudi zatrjevanja predvojne komunistke, spomeničarke in kolegice prof. zgodovine Terezije Traven (1910–2005), posledica par-

1 Primorski biografski leksikon je o njem objavil članek, ki ga bo mogoče v prihodnosti preseči le v tematskem, ne pa v celostnem pogledu. Zato ga v nadaljevanju v številnih pomembnih dejstvih ne bom povzegal, ampak predvidevam njegovo poznavanje. Bednarik, 1976, 127–130.

tijskega obračunavanja s krščanskimi socialisti.² Manjkajo konkretni in nedvoumni dokazi, posrednih pa je preveč, da bi jih smeli zanemariti. Kako sta to sprejemala svaka, ki sta zasedala visoki mesti v partizanskem gibanju, ostaja neodgovorjeno.

Poizkus³ zgodovinske, predvsem politične analize dela Antona Breclja ostaja kljub nasprotnim željam in prizadevanjem parcialen; predvsem kot prispevek k novemu pogledu na tega izjemnega moža. Na drugi strani odpira vprašanja povezana z zgodovino SLS, zlasti položaja, skupinske in osebne usode njenih krščanskih socialcev ali socialistov, ki jih danes v Sloveniji krvavo primanjkuje. Oceno Brecljevega zdravstvenega delovanja in pomena je naloga zgodovinarjev medicine.

SAMOPODOBA

Anton Breclj, goriški politik in zdravnik, v širši slovenski javnosti osebno ni najbolj znan. Večina današnjih starejših ljudi ve za njuna sinova, nekdanjega Titovega zdravnika, ortopeda akad. prof. dr. Bogdana Breclja (6. 5. 1906, Gorica – 9. 9. 1986, Ljubljana) in nekdanjega politika, dr. Marijana Breclja (23. 4. 1910, Gorica – 8. 1. 1989, Ljubljana) ter njegovo vnukinjo, igralko Marijano Breclj (8. 6. 1946, Ljubljana).

² Povedala mi je tudi ime morilca krščanskega socialista Toneta Čokana, ni pa vedela za nahajališče groba.

³ Na Antona Breclja me je pred desetletji prvi opozoril dr. Branko Marušič. Zanj me je še posebno navdušila njegova vnukinja Majda Stanovnik Blinc. Ob nekem razgovoru o dr. Henriku Tumi je brez zadržkov zavrnila njegovo trditev, da naj bi eden najbolj priljubljenih slovenskih pesnikov Simon Gregorčič kot duhovnik imel otroka. Sklicevala se je na svojega starega očeta Antona Breclja, ki da je bil njegov osebni prijatelj. Z njeno omembo, sodelovanje z njo je bilo eno najbolj dragocenih v mojem življenju, smo tudi dodatno pojasnili moj poseben interes za Breclja. Tega je na svoj način dopolnila še njegova hči Malči, poročena Kušar. Bila je moja sosedka in je ob gradnji mojega podstrešnega stanovanja nad njenim veliko pretrpela. Nikoli ni rekla žal besede, pa je imela dovolj povoda. Ko me je nekoč vprašala, kaj me kot zgodovinarja najbolj zanima, sem ji omenil Aleša Stanovnika. Takrat mi je sama od sebe povedala, da je hči Antona Breclja, kar dotlej nisem vedel, da jo brata Bogdan in Marijan tudi občasno obiščeta. Na vprašanje o družini me je kratko odpravila: »Vse sorte je bilo.« Spoštoval sem voljo te izjemne ženske, ene mojih velikih dobrotnic.

Portret dr. Antona Breclja
(vir: PANG, zbirka Marjana Breclja).

Anton Breclj je znan tudi po svojem življenjskem geslu, ki ga je povzel po svojem učitelju dr. Janezu Evangelistu Kreku: »Dajemo, pozvani ali nepozvani, od tega, kar imamo, svojemu narodu, saj mu samo vračamo, kar smo prejeli od naroda kot posojilo, ne kot dar.« Ta stavek zelo spominja na znano Kennedyjevo misel: »Ne sprašuj, kaj država lahko stori zate, vprašaj se, kaj lahko ti storiš zanjo.« Poleg nedvoumnega sporočila, da njen prvotni avtor ni ameriški predsednik, da je starejša in očitno del evropske humanistične dediščine, pa nam Brecljeva varianta pove za njeno rabo pri pripadnikih mnogonacionalnih držav. Pri njenih raznorodnih državljanih, pripadnikih nacij, ki jo tvorijo, je praviloma v ospredju narod, ne država. Naj se na tem mestu dotaknemo samo nesrečne domisljice Tineta Hribarja, da smo Slovenci šele z lastno državo postali narod. Ker mu je svoje čase že javno odgovoril akad. Bogo Grafenauer, naj zgodovinarje spomnim na naslov Zwitterovega dela *Nacionalni problemi*

habsburške monarhije.⁴ Zavestni del te nacije je bil davno pred osamosvojitvijo tudi zdravnik in politik Anton Breclj.

O Goričanu kot zdravniku in politiku vemo razmeroma malo. Ne v enem ne drugem svojstvu ni bil sicer »prva violina«, pa tudi ne tretje-razredni. Bil je pomemben član orkestra. Pri svojem delu je izhajal iz občutka dolžnosti in ne samopoveščevanja. Pred javnostjo je zato hotel veljati kot običajnen, odgovoren in neravnodušnen državljan. Njegov pogled na samega sebe bom izluščil iz njegove Samoizpovedi,⁵ objavljene na začetku zadnjega in verjetno najtežjega desetletja njegovega življenja. Formalno je nastala kot prikaz nekega dejanskega ali namišljenega neuspešnega poizkusa intervjuja nekemu pisunu, ki mu kot človek očitno ni bil všeč. Uporabili bomo le relevantne misli. Njegove formulacije so v narekovajih.

Živel je v lastni hiši v Trnovem, na robu takratne Ljubljane, »ob prehodu gosposkega mesta v kmetско okolje«, v nekakšni diagonali s trnovsko cerkvijo, v sosedstvu prijatelja Frana S. Finžgarja, kjer je danes glasbena šola. Tam je imel ordinacijo, ki jo je imenoval »svojo delavnico«, užival pa je na vrtu, kjer je »opleval svoje cepljence in potaknjence«. S svojo zunanostjo ni hotel izstopati in jo je označeval kot ne »posebno negovano«. Oznaka, da je »velik ljubitelj in pospeševatelj prosvete, slovstva in umetnosti« mu ni bila všeč. »Skromen težak sem, dninar, ki ima malo umevanja in še manj denarja za tiste lepe stvari.«

4 Zwitter, 1962.

5 Kazak, 1932, 296–298.

Ni hotel veljati za nekaj več, ampak se je videl kot »čisto navaden in vsakdanji garač, ki se mora pehati za kruhom tudi v tretji tretjini svojega življenja.« Očitno je imel nekoliko drugačne predstave o svoji starosti. Ne smemo pozabiti, da je bila 1932. leta gospodarska kriza na vrhuncu. Ni bil pripravljen živeti po nekih zunanjih vzorih. Prepričan je bil, »da na svojem duševnem obzorju« ni »opazil takih privlačnosti«, ki jih puščajo za sabo pomembni ljudje in se ravna »po splošnih smernicah navadnega zemljana« kot poljuden strokovni pisec, brez domačih in tujih vzornikov.

Bil je zadovoljen z zdravniškim poklicem: »Poklic se mi zdi kakor začarani krog, ki sem vanj stopil prostovoljno in ki ne maram več iz njega, saj če bi prišel še enkrat na svet in s tem svojim poznanjem življenja izbiral poklic, bi volil samo med meništvom in zdravništvom. Z zdravniško vedo ali medicino je nekaj posebnega in čudovitega: od daleč je kakor mikavna, prijazno vabeča in otroško prostosrčna vila, a ko se ji približaš, ti izgine kakor vešča v nevidne globine ali meglene daljine, pa se ti vnovič prikaže v večji razdalji z novimi čari. V mlajših letih sem menil, da si z lahkoto osvojim to izvoljenko in nad njo zagospodarim, dandanes sem srečen, če mi ta čarodejka kdaj prijazno mežikne od daleč kakor ponosna gospodarica nevrednemu hlapcu. Ne torej naveličanje ali razočaranje, mar več rastoče spoštovanje in stalno se ponavljajoče presenečenje znači moje razmerje do te vede.«

Na svoje internistične preiskave ni gledal kot na znanstveno ali raziskovalno delo: »Če jaz koga dregam ali mu brskam po notranjosti, delam to po njegovi želji in zahtevi in le v toliko, kolikor je njemu v prid, zlasti se varujem in načelno ne dotikam vrtnih ograd, ki jih ima vsakdo v sebi in goji v njih kakšno srčno skrivnost, jaz nimam v tem pogledu ničesar prikrivati ne vam

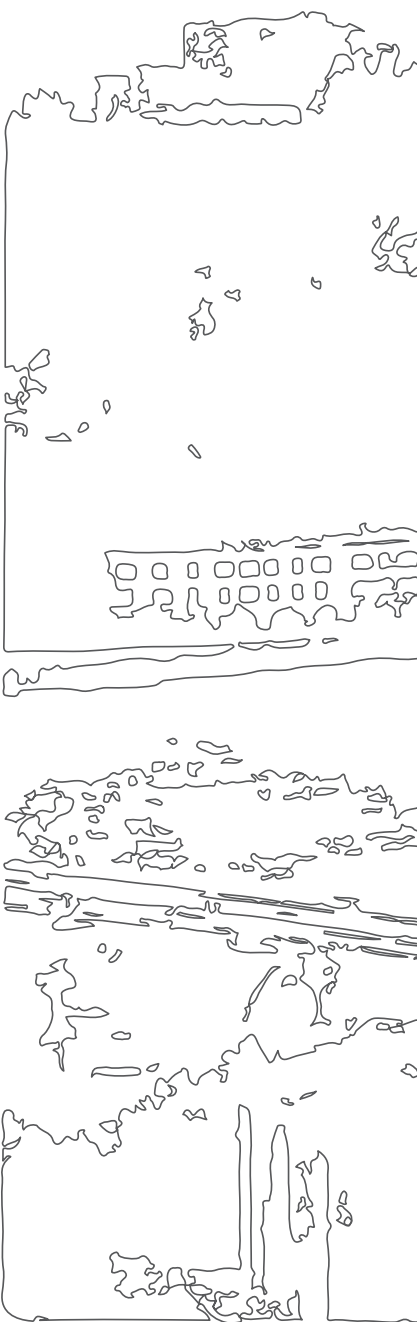
ne drugim, a tudi o drugih stvareh se le nerad razgovarja in z ljudmi, ki to, kar zvedo, po svoje obdelajo in pretvorijo, da izgleda stvar bolj zanimiva, a je čisto drugačna, kakor je bila prvotno povedana.« Izhajal je iz spoštovanja človekove osebnosti in spoštoval njegovo zasebnost: »Pri nas doma so nas otročaje strogo navajali, da smo puščali ptičja gnezda čisto v miru, zakaj že samo ogledovanje, kako ptice znašajo gnezda, kako ležejo, kakšna so jajčeca, kakšni izlezli ptički, navadno povzroča, da se gnezdo skuja in da je tako ob ptičji zarod. Jaz zato ne stikam drugje, a tudi ne maram stikanja pri sebi. Kajpada so drugi ljudje drugega okusa, in komur se ljubi, naj le obeša svoje krparije in zaplate na plotove velikih cest!«

V medicini ni videl nekakšnega nasprotja med njeno vzvišenostjo in vsakdanjim življenjem. »Nisem toliko učen in tudi ne domišljam, da bi se spuščal v taka globokoumna razglabljanja! Preprost človek sem, ki ga vsak dan zagrinja z novim delom in s starimi skrbmi, da ne utegnem loviti učenjakarskih muh.« V svojem pisanju ni videl kakšnih pritajenih globokih znanstvenih ambicij. »O poljudnem znanstvu (imam) svoje mnenje, nekoliko različno od običajnega, ki uvršča nezrele poskuse in plitke otročarije v to skupino slovstva. Po mojem pojmovanju je delo najboljše po umski temeljitosti in jezikovni izrazitosti komaj še dobro za preprosti narod. Spričo takega gledanja imam do poljudnega znanstva posebno spoštovanje in visoko čislam prosvetne delavce takega kova. Žal, žal, da ne morem v njihove vrste!«

Izjemno zanimiv je Brecljev pogled na sodobnost, na medgeneracijska razmerja: »Mi starejši letniki, zrasli v drugih razmerah, imamo svojo miselnost, ki se dejansko razlikuje od miselnosti mlajših /.../. Mladi in stari so si že od nekdaj in v vseh dobah navzkriž, saj že Vodnik piše: *Jajce več ko*

puta ve! Že davno ni bilo to navzkrižje toliko, kakor je zdaj v povojni dobi, ko ni predhodnikov v sredi, kakor da jih je vse požrla svetovna vojna, zato je vrzel širša in razlika bolj občutna kakor kdaj prej. Naša miselnost je bila ustrojena bolj razumsko ali morda celo preveč razumarsko in tako nekako bolj v splošno in stvarno smer obrnjena, duševnost »mlajših« je bolj čustveno usmerjena in v tem pravcu gojena, zato je bolj osebna in notranja. Časih se zdi, da hočemo isto, a že jezikovno se ne razumemo, zakaj z istim izrazom označujemo mi svoj pojem, mladi svojega, ki je časih znatno različen od našega. Odtod toliko nesoglasij in neumevanja, kar pa je manj kvarno kakor se zdi na videz. Saj življenje samo stvarja vedno nove like, ki so vedno nekaj drugačnejši od prejšnjih. Prelepo bi bilo v našem prizadevanju, ako bi se družila izkušnost starejših s podjetnostjo in tveganostjo mlajših, naš napredek bi bil prenegel in zato morda nezdrav. Priroda gradi in ruši, rodi in mori, na ruševinah in mrtvecih klije novo življenje!»

Če smo v prvem delu besednega avtoportreta videli predvsem zdravnika in strokovnopoljudnega pisca, nam pride tu nasproti kot oče in tast političnoorganiziranih in izstopajočih otrok in zeta. Toži nad pomanjkanjem neke srednje generacije, ki bi bila, kot bi rekel njegov pisateljski sosed, posrednik med ognjem in pametjo. Očitno ga moti zaletavost mladih, premajhno polivanje ognja s pametjo po Finžgarju. Pomembna, čeprav kot vemo danes zmotna, pa je bila njegova ocena tega pojava, ki je peljala krščanske socialce preko roba političnega in fizičnega življenja. Je misel: »Priroda gradi in ruši, rodi in mori, na ruševinah in mrtvecih klije novo življenje!» napoved njegove vizije prihodnosti v stilu prijatelja Simona Gregorčiča?

57. letni mož je nekoliko pretiraval s svojo starostjo. Verjetno se je zgolj v tistem obdobju zaradi mednarodnih in domačih gospodarsko-socialno-političnih razmer videl kot ribniški lončar: »Tudi jaz gnetem glino in na kolovratu oblikujem iz nje lonce in latvice in koze in sklede, časih po naročilu tudi posode za cvetice, vsa ta roba gre na semenj in mi daje kruha. Kadar mi pa ostane kaj časa in gline in sem od drugega dela truden ali naveličan, sedem na klop in se igram z glino kakor otrok. Pri tem igranju dobiva glina razne oblike, zdaj konjiča ali petelina ali koklje ali medveda, zdaj košarice ali posodice za cvetice. Kar se mi teh igračk kolikor toliko posreči, pomažem z loščem in vtaknem med drugo lončevino v peč. Kajpada se smejem sam tem svojim otročarijam, a vendar sem vesel, če vidim, da ima na teh igračkah količkaj veselja tudi kateri drugi otrok, velik ali majhen!« Čprav se ni vrival v prve politične vrste, pa je bil pripravljen še kako ustvarjalno kritično biti navzoč v družbi.

NERAVNODUŠEN DRŽAVLJAN

Anton Breclj velja za uglednega pripadnika SLS, do druge svetovne vojne najpomembnejše slovenske politične stranke. Kljub temu je

njeno delovanje manj raziskano področje naše novejšje politične zgodovine, zlasti njeno delovanje v tridesetih letih 20. stoletja.⁶ V veliki meri zato, ker je bila največja nasprotnica komunistov, ki so takrat začeli svoj zmagoviti pohod, ki so ga končali leta 1945 in ga ni smel nihče osenčiti. Vrsta ocen in stališč o njej je zato nastala pod komunističnim vplivom, ki se danes v veliki meri krepi tudi zaradi antidemokratizma in antikatalicizma še posebno v slovenskem okviru. Na eni strani se »pozablja« na sporazum Hitler – Stalin, na drugi se SLS pripisuje paktiranje z nacizmom. Ne samo mednarodni okvirji, celo slovenska zgodovina z dejstvi temu nasprotuje. Žal ta čedalje manj pomenijo, odločilen je teoretični (idejni!) pristop. Pogrešamo raziskave o SLS in njenem odnosu do socialnega vprašanja in delu na tem področju ter sprejemanju jugoslovanskega okvira slovenstva. Samo na sebi je dovolj povedno dejstvo, da sta največja poznavalca njenih vodilnih osebnosti Janeza Evangelista Kreka in Antona Korošca koroška Slovenca in avstrijska državljana dr. Felix J. Bister in dr. Walter Lukan. Največji poznavalec stranke kot celote, seveda samo za čas med obema svetovnjima vojnama, pa Srb dr. Momčilo Zečević iz Beograda. V zadnjih letih se je stanje, po zaslugi dr. Anke Miklavčič - Vidovič, dr. Janka Prunka, dr. Jureta Perovška, ddr. Igorja Grdine, dr. Andreja Rahtena, dr. Jureta Gašpariča in še nekaterih, popravilo.

Anton Breclj predstavlja v slovenskem katoliškem gibanju primer osvečenega laika – intelektualca, ki jih je v politiki slovenske SLS kronično primanjkovalo. Zamisel, da bi ti prevzeli njeno politiko in jo iztrgali klerikalni prevladi, ni bila nikoli uresničena. Zaradi tega je

⁶ Dr. Anton Breclj, *Slovenec*, 24. 9. 1943, 3.

Ljubljanski škof Anton B. Jeglič moral posebej zaprositi v Rimu, da so kadrovske primanjkljaje zapolnili duhovniki. Nekateri med njimi so se v politiki znašli bolj kot v svoji primarni službi.

Zdravnik Anton Breclj je bil že zaradi svojega poklica eden uglednejših članov SLS v vseslovenskem okviru. Ni bil sicer eden njenih najbolj znanih pripadnikov zdravnikov. V tem času je bil to nedvomno dr. Vinko Gregorič iz Ljubljane (1857–1933), ob koncu kariere primarij dermatološko-venereološkega oddelka v ljubljanski bolnišnici. Bil je med ustanovitelji zdravniških zbornic, društva zdravnikov, vendar ga je širša javnost poznala kot soustanovnika družbe in hotela Union v Ljubljani. Za našo razpravo je pomembnejši in odločilnejši prim. dr. Tomaž Furlan (1901–1961),⁷ krščanski socialist, prijatelj in sodelavec Brecljevega zeta Aleša Stanovnika in sina Marijana, nekakšen mlajši krščanskosocialistični dvojnik Antona Breclja. Njegovo življenje in delo posredno sporočata, zakaj krščansko-socialna prizadevanja niso uspela. Zadnji višek je slovenski katolicizem z izrazitejšem nastopom uglednejših katoliških laikov doživel v delu petega slovenskega katoliškega shoda 1923. leta, kjer je nastopila vrsta odličnih laičnih katoličanov in potem v križarskem gibanju, ki pa ni doživelo potrebne in pričakovane širine in intelektualnega razcveta ali boljše nasledstva.⁸

Anton Breclj je po osnovni šoli v Šturjah obiskoval gimnazijo v Ljubljani, šolanje pa je po kratki teološki epizodi končal na graški medicini. Leta 1903 je prišel v Gorico, kjer je po privatni praksi postal primarij bolnice usmiljenih bratov. Leta 1920 se je zaradi službe preselil v Ljubljano, kjer

7 Furlan, 2012, 435–442; Zupanič Slavec, 2009; Blažič, 2007, 5–24.

8 Hribar, 1990.

je postal zasebni zdravnik za otroške in notranje bolezni. Tam je 22. septembra 1943 umrl. Kot vidimo je bil Breclj dejansko Kranjec in je na Goriškem živel samo burnih 17 let, pa vendar velja za Goričana.

Za slovensko katoliško gibanje, ki sta ga sprožila ljubljanski škof Jakob Missia in goriški profesor Anton Mahnič, je značilno, da se je začelo graditi na mladih. Poleg osebnih stikov je bilo zelo pomembno tudi odpiranje možnosti objavljanja v revijah. Objavljal je v Zori pod psevdonimom Bogdan Kazak, očitno gre tudi za Krekov slovanski refleks, in v Katoliškem obzorniku (A.B.). Psevdonim oziroma kratici je uporabljal, ker oblast tovrstnemu delovanju dijakov ni bila naklonjena in ga je preganjala. Kot študent se je seznanil z Janezom Evangelistom Krekom in ostal njegov dosmrtni prijatelj in pristaš. Že kot študent je tudi nakazal, da se ne strinja s takrat ustaljenim slogaškim načinom političnega dela in je tudi zaradi idejnega razčiščevanja leta 1898 izstopil iz graškega študentskega društva Triglav. Bil je soustanovitelj novega katoliškega časopisa Naprej, ki je bil namenjen slovenskim delavcem in študentom, nato pa se je poslovil tudi od tega. Leta 1901 je prestopil v društvo Zarja.

Po prihodu v Gorico se je zaposlil v bolnici usmiljenih bratov za duševno bolne ali natančneje v njihovi podružnici na Stari Gori. Tu so živeli in delali na okoliških poljih neozdravljivi vendar za delo sposobni bolniki. Takšno delo ga seveda ni samo polno zaposlovalo, ampak mu je odpiralo možnosti tudi za družbeno udejstvovanje. Vsako leto naj bi se povzpел tudi na Triglav. Poleg Brecljevega konkretnega socialnega dela za izgradnjo vrsto preprostih enodružinskih hiš z vrtom v goriškem predmestju Livada (1906), ki so postale last delavcev, je bil zelo aktiven tudi v goriškem slovenskem političnem življenju. Bil je med najbolj vidnimi novostrujarji. Glede na svoje politične poglede in izkušnje iz Gradca se mu je porodil sklep, da je treba

poživiti in modernizirati dotedanje politično življenje goriških Slovencev. Med možmi, ki ga je zaznamoval, je bil tudi Anton Gregorčič, eden takratnih voditeljev goriških Slovencev. Čeprav mu je Brecelj priznaval »zasluge na gospodarskem, političnem in zlasti na prosvetnem polju«⁹, je vendar sodeloval pri njegovi detronizaciji. »Dr. Gregorčič je bil krepka, prav gosposka osebnost, ki ni dovolil, da bi mu kdo zrastleč čez gležnje, tem manj do kolen, on je hotel biti v tem delokrogu neomejen gospodar ki je želel imeti okoli sebe čim več vdanih pomočnikov, a nobenega vrstnika!«¹⁰ Motila ga je njegova samopašnost: »Važnejših zadev pa dr. Gregorčič sploh ni spravljal v seje, deželne stvari sta on kot deželnega glavarja namestnik in deželni glavar dr. Monriva Luigi Pajer kar sama urejala, deželni odbor in deželni zbor sta bistveno samo izvršilna organa njunih dogovorov.« V vseh pomembnejših zadevah nas je postavljaj pred izvršena dejstva, predhodnih posvetovanj se je v odboru »Sloge«, ki naj bi bil srce vse politike, spretno izogibal.¹¹

9 Brecelj, 2002b, 251.

10 Prav tam, 253.

11 Prav tam, 251–252.

Hiše stavbenega društva „Svoj Dom“ v Gorici.

Razglednica iz leta 1911 s hišami stavbenega društva Svoj dom, ki je nastalo na pobudo dr. Breclja in poskrbelo za gradnjo preprostih delavskih enodružinskih hiš v Gorici (vir: PANG, zbirka razglednic krajev, Gorica 1622).

Novostrujarji so zahtevali konec patriarhalnih razmer in demokratizacijo, kar je konkretno pomenilo večji vpliv članstva in drugih funkcionarjev. V skladu z novim duhom v katoliški politiki so zahtevali tudi konec kompromisov in oportunitizma, prevlado načelnosti. Hoteli so tudi več povezav s sorodnimi Furlani, ki jih Gregorčič ni maral. Zanimivo je dejstvo, da Breclj v zvezi s tem političnim dogajanjem, konkretno ločitvijo duhov na Goriškem, omenja nemški Centrum, ki naj bi mu bil v smislu prenove stare politike oziroma modernizacije nekakšen vzor.¹² Iz pojasnila Branka Marušiča k temu zapisu, gre za Brecljev nekrolog Gregorčiču,¹³ izvemo, da se eden najuglednejših politikov na Goriškem ni vdal novostrujarjem,

¹² Prav tam, 254.

¹³ Breclj, 2002b, 251-255.

ampak se je leta 1913 na volitvah povezal z liberalci, da se je spor med staro in novostrujaji rešil šele ob izteku prve svetovne vojne.¹⁴ Navedbe iz življenjepisa Antona Breclja nam sporočajo, da imamo opraviti s človekom, ki ga v okviru slovenskega katoliškega gibanja povezujemo tako z delitvijo duhov in demokratizacijo. Pri tem ni bil njegov temeljni interes položaj v političnem življenju, ki ga je očitno pritegovalo, ampak načelnost v politiki, kateri je čutil pripadnost. Prav ta načelnost je ostala trajna značilnost njegovega političnega življenja in dela. V sebi je združeval trojnost strokovnega dela v ožjem smislu besede, strokovno-literarnega pisanja in neposredno politično delo. Vse to ga je postavilo med vodilne goriške slovenske krščanske socialce in politike nasploh. Ker ni kazal ambicij, da bi se uveljavil v Ljubljani oziroma osrednjem vodstvu stranke, je bil kot vodilni deželni funkcionar tudi zanjo sprejemljiv. Med prvo svetovno vojno je deloval v Gorici in bil očitno kot zdravnik zelo zaposlen. Vendar tudi zanimanja za politiko ni opustil. Delal si je zapiske, ki jih kot take ni objavil, ampak vpletel v druge članke različnega značaja. Očitno ni bil suženj lastne veličine pa tudi brez širših ambicij ne.

V zvezi s političnim delovanjem v tem času je ohranjena vest, da naj bi bil Anton Breclj pobudnik za javno podporo majniški deklaraciji¹⁵ v Črniški dekaniji konec avgusta 1917. To so nekateri šteli za začetek deklaracijskega gibanja, kar pa ni točno. Verjetno se podatek nanaša na Goriško.¹⁶ Ne glede na vse pa nam pomaga pojasniti višek Brejčeve politične kariere. 13. septembra 1918, ko so že vsi čutili bližnji konec monarhije, je okoli 100 goriških Slovencev imelo sestanek z Antonom Korošcem v Gorici v

14 Prav tam, 254.

15 Stavbar, 2017.

16 Pleterski, 1998, 386.

VOLILCI! Vsi na volišče prihodujo
nedeljo in oddajte svoje glasove kandi-
datom stare struje S. L. S., ki so:

ANTON MANFREDA,
bivši deželni poslanec in posestnik
na Idrskem.

JOSIP FON,
državni poslanec v Gorici.

FRAN GRGIČ,
posestnik in župan v Velikemdolu.

VOLILCI! Ako imate druge gla-
sovnice, na katerih je tiskano ime dr.
Anton Breclji, črtajte to ime in napišite
mesto tega ANTON MANFREDA, bivši
deželni poslanec in posestnik na Idr-
skem,

Razkol med novo in staro strujo v SLS je pred deželnimi volitvami leta 1913 pripeljal do odkritega obračunavanja v časopisu Primorski list (vir: Primorski list, št. 28, dLib.si).

gostilni Pri zlatem angelu. Na njegovo pobudo so ustanovili tudi Narodni svet za Goriško, ki se je konstituiral naslednji dan. Breclju so ponujali predsedništvo. Ker je bil edini zdravnik v mestu, tega ni sprejel, ampak je postal podpredsednik. Dragocen je podatek, da so želeli pritegniti tudi Beneške Slovence.

V tistih dneh je izbruhnila španska gripa, ki jo je Brecelj kot zdravnik in bolnik čudežno preživel. Narodni svet naj bi zaradi dinamike dogodkov zadnje dni obstoja Avstro-Ogrske zasedal v permanenci. Imel je podporo v slovenskem prebivalstvu, celo italijansko ga je priznavalo, niso pa imeli vojakov. Stiki s slovensko prestolnico, ki je bila to prvič v slovenski zgodovini tudi formalno, so bili slabi. Tako je iz tržaškega časopisa Edinost izvedel, da je bila 29. oktobra v Ljubljani ustanovljena narodna vlada in da je njen član oziroma predstojnik poverjenišva za narodno zdravje. To je bil v tistih dneh zaradi povojnih razmer in španske gripe izjemno pomemben položaj, bolj odgovoren kot ugleden. Bil je nedvomno tudi priznanje dotedanjemu zdravniškemu in organizacijskemu delu Antona Breclja. V njem lahko začutimo svojevrstno počastitev njegovih krščanskosocialnih nazorov.

Od 2. do 6. novembra 1918 je bila v Gorici slovenska oblast. 4. in 5. novembra pa je Brecelj skupaj s predsednikom Narodnega sveta za Goriško dr. Karlom Podgornikom obiskal Ljubljano. Pri obisku pri predsedniku Narodne vlade SHS v Ljubljani Josipu Pogačniku je odklonil članstvo v vladi, ker je hotel »ostati med ožjimi rojaki, ki so med Slovenci najbolj prizadeti po vojni in jih čaka negotova bodočnost.« Brecelj je bil odločen v svojem stališču, še toliko bolj, ker je bil prepričan, da ni bil imenovan kot strokovnjak, ampak predvsem zato, »da je bilo v prvi vladi zastopano tudi slovensko Primorje.¹⁷ Odstop kljub jasnim argumentom ni bil sprejet. Predsednik Narodne vlade SHS v Ljubljani v skladu s to svojo odločitvijo pa namestnika tudi ni imenoval. 6. novembra so se njegove črne slutnje uresničile. »Goriškim Slovencem je sijalo sonce svobode komaj en teden.«¹⁸

¹⁷ Brecelj, 1928, 432.

¹⁸ Brecelj, 2002a, 461–465.

Brecljev članek, iz katerega smo črpali zgoraj, ima še dve pomembni sporočili. Prvo je povezano z izrazi veselja nad slogo v delu goriškega Narodnega sveta. »Dasi smo bili pripadniki raznih strank, vendar ni bilo nasprotja med nami, vse sklepanje je šlo gladko in soglasno.« Pri njem nismo nikoli v zadregi pri ugotavljanju, kam ideološko sodi. Njegovo sodelovanje je pri ločitvi duhov oziroma oblikovanju sodobne krščanske demokracije nesporno, nima pa v sebi tistega surovega strankarstva, ki smo ga tako vajeni na Kranjskem. Nedvomno je bil mož načel. Načelnosti pa ni iskal pri nasprotnikih, kot je pri politikih običajno, ampak znotraj lastne politične grupacije.

Sprašujem se, prav na primeru življenja in dela Antona Breclja ali demonizacija Antona Mahničiča resnično temelji v njegovih nazorih in politični praksi ali pa je predvsem liberalno-komunistično obračunavanje s Cerkvijo.¹⁹ Po lastni izjavi je Breclj kot gimnazijec sodeloval v dijaški prilogi Mahničičevega Rimskega katolika. Njegov naj bi bil prispevek »Kako se dokaže duhovnost in neumrljivost človeške duše?«²⁰ Kot avtor je naveden Šestošolec (Breclj je bil tisto leto v šesti šoli). Sam pravi večkrat, da se je takrat veliko ukvarjal s filozofijo Antona Mahničiča in njegovo delo cenil; odločno pa je odklanjal njegovo kritiko Gregorčičevih pesmi in to v predavanju, ki ga je imel kot osmošolec v Ljubljani ter kot bogoslovec v

19 Konec slogaštva na Slovenskem je še vedno pri delu Slovencev tema objokovanja kot narodne nesreče in to s strani tistih, ki so in še vedno neprestano delijo Slovence. Slogaštvo samo na sebi ni nekaj svetlega, je lahko plod ali nuja konkretnih razmer, ne sme pa biti trajno, ker duši razlike, ki so za družbeni napredek nujne. Pri nas so ocene ločitve duhov skrajno zlorabljene. Medtem, ko je ločitev v meščanskem taboru ocenjena kot nekakšna prva klerikalna veleizdaja v zgodovini (PleTERSki, 1993), je ločitev socialdemokratov od meščanskega tabora veliko zmogoslavlje svobode duha. Resnici na ljubo, imamo poročila in ocene sodobnikov oziroma zgodovinarjev, ki se s slogaštvom niso strinjali. Že Fran Levstik je zapisal, da je bilo slogaštvo gnilo in strahopetno. Zgodovinar Josip Mal (Mal, 1993, 1029) pa je zapisal, da je slogaštvo rodilo brezbriznost in duševno lenobnost, ko se je vsak le na drugega zanašal, da je bilo slogaštvo brez načrta, brez pravega središča in prepuščeno vse bolj osebnim iniciativam posameznikov.

20 Breclj, 1893, 42–45.

ustnem razgovoru z Mahničem. Iz povedanega sledi, da Brecej ni v prvi vrsti sovražnik ali nasprotnik drugače mislečih, ampak zahteva načelnost od svojih, v lastni hiši.

Tretje sporočilo Brecljevega članka pa so posledice opisa življenja ljudi, ki so se leta 1918 vrnili v porušene domače kraje. »O ti nesrečni otroci! Koliko otrok nam je takrat uničila vojna, ko so se že vrnili domov. Povsod po deželi je namreč še mrgolelo neizstreljenih granat, različnih ročnih (bomb), in dan na dan so se redno dogajale nesreče /.../ kupoma so nam prinašali otroke z odtrganimi udi in brez oči v bolnico.«

Anton Brecej se je leta 1920 preselil v Ljubljano. Že leta 1919 je namreč postal ravnatelj deželnih dobredelnih zavodov, vendar le za kratek čas, saj je že 1. avgusta 1919 kot politično primernejši to postal dr. Alojz Kraigher. Brecej je ostal v državni službi in sicer je prevzel invalidski oddelek Poverjenišva za socialno skrbstvo, vendar so ga že leta 1922 »izrinili z invalidskega oddelka in iz državne službe«. Prisiljen je bil izbrati novo pot in po letu 1922 je delal kot zasebni zdravnik za otroške in notranje bolezni. V aktivno politiko v dobesednem smislu besede ni posegal oziroma ni dobil ustrezne podpore, ni pa skrival svojega mnenja. Kot nekakšno politično epizodo moramo smatrati željo SLS, da naj bi na volitvah leta 1927 v Ljubljani kandidiral namesto Ivana Stanovnika, ki ga je določila ljubljanska organizacija stranke. Šlo je za odmev starejšega spora, ker je dr. Korošec »obdržal ljubljanski mandat, ta pa je bil namenjen znanemu krščansko-socialističnemu ideologu in uredniku Slovenca Francu Terseg-lavu«. Tako je Brecej postal del spora ali bolje razkola, »ki se ni dal nikoli več urediti«. Pravzaprav je pogoj za njegovo razrešitev nastal šele s

Koroščevo smrtjo 1940. leta.²¹ Kandidat je potem postal Anton Korošec, ker »mora dati državnemu zakonodajnemu telesu najboljšega moža in najmočnejšega državnika, ki jih ima naš narod.«²² SLS se je prelevila v centralistično stranko. Na volitvah je bil poražen. Zmagovalec je bil Albert Kramer s 4604 glasovi proti 4581.²³ K poglobljanju spora znotraj SLS oziroma Brecljem je nedvomno prispevalo tudi Koroščevo podpisanje Nettunske konvencije, ki ji kot Primorec ni mogel biti naklonjen.²⁴

Kratkotrajna »politična kariera« je ilustrativna. Čas po prvi svetovni vojni je ena velikih prelomnic v slovenski zgodovini. Ne gre le za prelom z večstoletno monarhijo, ne gre le za izgubo Koroške in velikega dela zahodnega slovenskega etničnega ozemlja, tudi delov Kranjske, gre za globalni politični potres najvišje stopnje. Pojavila se je skrajna, načelno neparlamentarna komunistična levica, katere cilj je bilo rušenje in popolno preoblikovanje dotedanje družbe: revolucija in ne evolucija. Med ljudmi je zelo odmevala, tudi na Goriškem, ki je imela nekoliko drugačno politično mentaliteto kot osrednja Kranjska. Socialdemokrati, ki bi morali takšne razmere izrabiti, času niso bili dorasli in so se zapletali v lastne spore. Politično dotlej dokaj nemočni slovenski liberalci so s svojim jugoslovenarstvom dobili izjemno močne in brezobzirne beograjske zaveznike in postali vsega upoštevanja vredna politična sila. Njihova »kolaboracija« s centralisti in političnimi zanikovalci slovenske avtohtonosti je neprimerljiva z nekdanjimi nemškimi zavezniki v nemško-slovenski liberalni koaliciji. Njeni Nemci so bili Kranjci, novi koalicijski partnerji

21 Mikuž, 1965, 355.

22 Prav tam, 357.

23 Prav tam, 364.

24 Prav tam, 369–370.

o slovenskih političnih razmerah in potrebah, slovenstvu nasploh, niso imeli niti pojma, niti jih ta vprašanja niso zanimala. Bili so pijani jugoslovenarstva.

Anton Breclj je to občutil med prvimi. V najtežjem položaju pa se je znašla Slovenska ljudska stranka. Čeprav bi po logiki razmer kot najbolj zašlužna za nastanek Jugoslavije brezskrbno gledala v prihodnost, je v bistvu postala njena prva žrtev. Katoliška cerkev je svoj privilegirani položaj zgubila. Primorski slovenski begunci so bili kot kolonisti v Srbiji in Makedoniji izpostavljeni celo oblastnemu prisiljevanju prestopa v pravoslavno cerkev. Znamenito *Los-von-Rom-Bewegung* je o čem takem lahko samo sanjalo. Osrednja osebnost katoliške cerkve, ljubljanski škof Jeglič, je bil jugoslovanskega dvoru neprimerno bolj oddaljen, kot si je to lahko v sanjah predstavljal. Zadružno gibanje, hrbtenica politične moči in vpliva SLS, je bila zaradi avstrijskih vojnih posojil, spremembe valute, novih gospodarskih okvirov in ne nazadnje velike amputacije slovenskega ozemlja, strahotno oslABLJENA. Avstrijska butara se je z ločitvijo od dr. Ivana Šušteršiča in njegovih, lustracija je potekala hkrati z nemško-slovensko, razmeroma lahko ločila. To je bil še najmanjši problem – SLS, ki v nekdanji Avstro-Ogrski ni bila osrednja stranka. V Jugoslaviji je postala ena osrednjih. Še huje – nove politične mentalitete, če smemo tako imenovati jugoslovansko politično (ne)kulturo niso obvladovali in Anton Korošec je na njene zvižace v (za Slovence in Jugoslavijo) ključnem trenutku v Ženevi padel kot snop. Težke so bile tudi razmere znotraj SLS, ki se je na novo »konstituirala«. Šušteršiča in tudi Kreka ni bilo več, v vsej svoji veličini je zavladal Anton Korošec. O poziciji, ki mu je pripadla, je Šušteršič lahko samo sanjal. Krekovi duhovni-socialni dediščini novi okviri niso bili naklonjeni, saj pravoslavna cerkev ne tedaj ne kasneje za ta vprašanja ni imela poslušna. Boj za politično oblast, značilen

za Jugoslavijo, ni poznal prizadevanj za socialne spremembe v smislu krščansko-socialnega nauka. Prizadevanja za slovenske posebnosti, kulturna avtonomija je njen bistveni, ne pa edini sestavni del, je v očeh dvora in po zaslugi slovenskega liberalnega glasnega prišepetavanja dobival antijugoslovanski in veleizdajalski karakter. V teh okvirih je treba iskati tudi vzroke za nastanek »stare« SLS, katere pomemben člen je bil tudi Anton Brecelj. Izraz je ponesrečen, ker ne gre za staro SLS v smislu starosti pripadnikov, ampak njeno izvirnost. Nezadovoljstvo z Jugoslavijo je bilo med srednjo in starejšo generacijo bolj razširjeno, kot to priznava slovensko zgodovinopisje. Temu vprašanju v preteklosti ni moglo nameniti ustrezne pozornosti, ker je bilo preveč aluzij na jugoslovansko sodobnost.

Anton Brecelj se je potlej v javnosti uveljavljal predvsem kot strokovni pisec o zdravstvenih zadevah v različnih revijah. Bil je tudi med ustanovitelji Goriške straže. Po začetku delovanja ljubljanskega radia je bil v tem svojstvu pogosto tudi pred mikrofonom. Njegovo dojemanje množičnih bolezni je tako zdravstveno kot socialno. To je praktično dokazal že ob gradnji delavskih domov v Gorici. Zavedal se je, da se katastrofalne jetike ni mogoče rešiti brez spremembe socialnih razmer, zlasti izboljšanja bivalnih razmer najnižjih družbenih slojev. Svoje trditve je običajno podkrepil tudi s statističnimi podatki. Očitno mu je bil ta način izražanja precej blizu. Poleg objav v revijalnem tisku, so pod njegovim peresom nastale tudi kar štiri knjige: *Jetiki boj* (1918), *Čude in tajne življenja* (1926), *Ždrav kolikor hočeš* (1938), *Ob viru življenja* (1938). Že iz naslovov vidimo, da je prvotno tematiko zelo razširil, tudi na področje biologije in pastoralne medicine. Pri svojih javnih nastopih, revijalnem in knjižnem delu, ni nikoli imel težav z javnim priznavanjem svojega verskega in političnega prepričanja.

Čeprav se je bil Anton Breclj zaradi politike, pa tudi številčne družine prisiljen umakniti v poklicno zasebnost, je vendar njegov sloves »katoliškega starešine« in zdravnika, ki strokovno in socialno obvlada svoj poklic, hkrati pa je prepričan in ugledni vernik, ostal upoštevan in spoštovan tudi v širši javnosti. To ne nazadnje kaže tudi njegova aktivna udeležba na petem katoliškem shodu leta 1923 v Ljubljani. Te prireditve so verske samo po naslovu, dejansko pa so politične, kar kaže tudi izbor govornikov. Liberalcev katoliškega prepričanja ni ne med govorniki, ne poslušalci. Če bi bili, bi jih izpostavili. Na njem je kot referent v okviru socialnega odseka nastopil kar dvakrat. Pravzaprav je v prvem utemeljeval konkretne resolucije. To pomeni, da je sodeloval tudi pri njihovem formuliranju, kjer pa brez podrobne arhivske študije ni mogoče določiti njegovega konkretnega prispevka.²⁵

Najprej je spregovoril o družini in ženskem vprašanju.²⁶ Obe temi sta bili zaradi posledic druge svetovne vojne in napredujoče industrializacije še kako pomembni. Za razkroj družine, ki je temelj narodu, državi in cerkvi je obtožil liberalizem, pod kar očitno razume kapitalizem. Družinski oče »ne more dovolj iskrbeti družine z najpotrebnejšim«, zato mora tudi žena »na poklicno delo«. Posledice nosijo vsi, zlasti pa otroci, ki so »čedalje bolj zanemarjeni telesno in duševno«. Kot drugi vzrok za propadanje družine navaja spolno razbrzdanost. Ni proti spolnosti, vendar mora biti človek za njo, »ko je njegov telesni in duševni razvoj dovršen«. Pri moškem naj bi to bilo okoli tridesetega leta, pri ženskah nekoliko prej. Kot pravi narodna pesem: »Še nimam šestnajst let, ne smem še fanta imet«, je bilo vsakdanje življenje naših prednikov s takimi nazori v ostrem nasprotju. Rešitev v premagovanju spolnega

25 Prav tam, 321–325.

26 Prav tam, 266–269.

nagona je videl v moči »razuma in volje«. Slepo podrejanje njegovi sili ima za posledico spolne kuge, nezakonske otroke, nesrečne zakone, shirane žene, mlade starce in nesposobne za trdno življenje. Posebej obsoja kontracepcijo in splave, »čestokrat pod naslovom zdravstvene nujnosti«. Rešitev problemov je videl v zakonodaji, pri čemer je zlasti opozoril na takratni jugoslovanski problem izenačevanja zakonodaje. Vztrajali naj bi na neločljivosti zakona, zaščite pravic nezakonskih otrok, katerih oče naj bi imel izenačene obveze z zakonskimi. Zagovarjal je omejevanje pravice do kontracepcije, verjetno umetne, in splava. Spolne bolezni naj bi bile predmet kazenske zakonodaje. Nižji oblastni organi, od oblasti navzdol naj bi imeli dolžnost skrbeti za ugodne pogoje družinskega življenja. Več naj bi bilo pouka o vrednosti družinskega pouka, navdil za ljudsko vzgojo, poudarjanja pomena in vloge družine. Družboslovju je očital individualizem in materializem, zagovarjal je družino, iz katere izhajajo urejeni družbeni odnosi, »kakor delo in plačilo, oblast (avtoriteta) in svoboda, dolžnost in pravica, osebna in skupna last i. dr.« Obžaloval je izginjanje velikih družin s strici in tetami, »ki so bili stebri kmečkih domov, naraščanje proletariata, katerega družine nimajo objektivnih pogojev za obstanek. »In vendar se ne da primerjati usoda industrijskega proletariata z življenjskim stališčem (misli položaja) nekdanjega strica po kmečkih domovih!«

Žensko vprašanje je odpravil razmeroma kratko. Odvisno naj bi bilo od družine. »Kjer uspevajo družine povoljno, tam ni ženskega vprašanja«. Žena zanj ni manj ali več, je le drugačna, sicer pa enakovredna moškemu. Materinstvo mu je velika vrednota. Žene naj bi izbirale take poklice, da jih ne bi omejevali v možnostih sklenitve zakonske zveze in oblikovanja družine. Dostopne naj bi jim bile vse šole in samostojni pridobitni poklici. Moškim naj bi bile enakovredne. Kljub vsemu potrebujejo kot

ženske posebno družbeno zaščito. Za prostitucijo naj ne bi preganjali le žensk, ampak tudi moške.

Njegov drugi nastop je imel značaj slavnostnega, danes bi rekli plenarnega govora, kjer je govoril o obnovi družinskega življenja.²⁷ V veliki meri je ponavljal gornje misli. Ker družinsko življenje hira, je potrebna njegova obnova. Tudi zaradi upadanja naravnega prirastka. Krivdo za razmere je pripisal naraščajočemu siromaštvu, ki je zajelo vse stanove. Plače so nezadostne. Opozoril je tudi na naraščajočo lahkomiselnost in razbrzdanost, lahkomiselni odnos do spolnosti, ki se izraža v porastu spolnih bolezni, številu nezakonskih otrok, bolehnost otrok. Izrazil je določeno naklonjenost do »plemenskega zdravjeslovja in evgenike, ki znanstveno raziskujeta in ugotavljata pogoje, potrebne za zdrav in krepek naraščaj človeškega rodu«. To za današnje pojmovanje zdrsko področje je utemeljil z zakonom, kot »neločljiva in do smrti trajajoča življenjska skupnost med možem in ženo«, kot edino obliko »spolnega življenja, ki je primerena zdravju in zagotavlja ohranitev in pomnožitev«, »spolno vzdržnost do spolne zrelosti«, kar smo že predstavili, spolna vzdržnost izven zakona naj bi bila tudi najboljše sredstvo proti spolnim boleznim. Zahteval je obnovo družinskega življenja v duhu krščanskih načel. Izjemno samokritična je misel: »V malokateri drugi smeri se je oddaljilo naše življenje tako daleč od krščanstva kakor par v razmerju do obeh spolov.« Zavzel se je za preganjanje vsega, kar onemogoča družinsko življenje, kot so vzbujanje in povičevanje nagonov, tudi v umetnosti, bil je proti alkoholizmu, opolzkim rabam, očitno zlasti v »kinogledališču«. »Ne zakon za vsako ceno in pod vsakim pogojem, marveč zakon, ki je zgrajen na

27 Prav tam, 287–291.

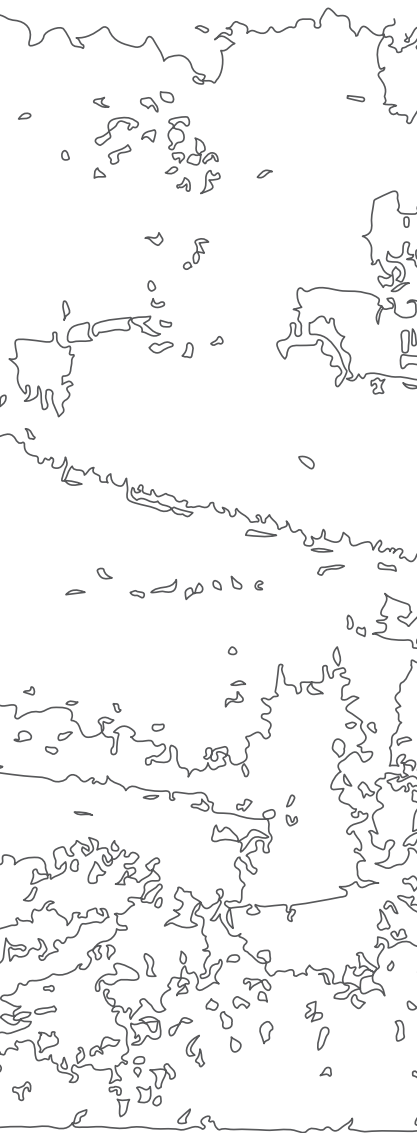
temeljnih naravne, zdravstvene in pridobitne sposobnosti, daje dovolj jamstva za osebno srečo, za uspevanje družin in krepitev naroda.« Prvo sredstvo pomoči naj bi bila izobrazba. Na socialnem področju, poudarjal je gospodarsko stran spolnega življenja, je izpostavil posledice proletari-zacije kmečkega prebivalstva, krivdo je pripisal kapitalu. Rešitev je videl v prevladi krščanstva, ki bo rešilo strahotne posledice svetovne vojne in rešilo vprašanje narodnega obstoja.

Vsega, kar je izrekel, danes ne bi podpisali. Razmere je treba soditi v času in prostoru in mu dovoliti njegov pogled na njih. V veliki meri so resnično krščanskosocialne in zato težko sprejemljive za ljudi, ki so njegovim nazo-rom tuji ali celo sovražni.

Nekaj let kasneje je Anton Breclj kot katoliški, SLS-ovski strokovnjak in uglednež, dobil še večje priznanje. Povabljen je bil k zborniku *Slovinci v desetletju*²⁸, katerega so načrtovalci oglašali, da ne gre za navadno knjigo, ampak »bilanco, prikaz našega javnega življenja v zadnjih desetih letih na kulturnem, gospodarskem in političnem polju...«²⁹ Bila je svojevrstno ogledalo stanja takratnega slovenstva tako doma kot v zamejstvu. Knjiga izhaja iz pozicij Združene Slovenije, ki je takratna država ni priznavala in upoštevala. Že po naslovu, izšla je v času diktature, izraža svojevrstno obliko protesta zoper obstoječe razmere. Zato brez Breclja dejansko taka knjiga ni mogla iziti. Naložili so mu, naj napiše članek o zdravstvu in javnem skrbstvu. Zanimiv je tako zaradi strokovnih vprašanj kot političnih podtonov. Najprej je opozoril na neposredno stanje po prvi svetovni vojni,

28 Mal, 1928.

29 M. M., *Slovinci v desetletju 1918–1928, Slovenski gospodar*, 16. 1. 1929, 11.

za katerega so značilni lakota, vojna izčrpanost, jetika, španska gripa, koze, pegavica, venerične bolezni. Stanje je samo še poslabšala centralizacija zdravstvene uprave pod beograjsko ministristvo, ki je prineslo »poslovne in finančne težkoče«, ki jih dotlej, to je v nekdanji avstrijski državi, to področje ni bilo vajeno in je pomenilo korak nazaj. Nezadovoljstvo slovenskih zdravstvenih strokovnjakov nad zdravstvenimi in socialnimi razmerami v Jugoslaviji je imelo za posledico, da so na ključna mesta v Sloveniji začeli imenovati Neslovence. Čeprav je bila ustanovljena vrsta novih specializiranih zdravstvenih ustanov, katerih pomena ni zanikal, ni mogel skriti splošnega nezadovoljstva. Najbolj ga je prizadela pomanjkljiva oskrba umobolnih, njihove razmere je poznal že iz svojega goriškega obdobja, katerih število se je zaradi vojnih in prevratnih razmer povečalo. Mnoge so iz avstrijskih dežel vrnili v kraje njihove krajevne pristojnosti. Stiska je bila »nepopisna«. Po zdravstvenih zavodih je »vladala tesnoba«, ki jo je spremljala tudi zanemarjenost stavb in opreme. Denarja je primanjkovalo, dolgovi so naraščali. Rešitev je videl v večjih pravicah oblastne samouprave, ki naj premaga »zdravstveno bedo«. Slovenska »bolehavost« se je namreč v prvem obdobju Jugoslavije podvojila. Trditve so bogato statistično podprte.

Omenjeni članek, ki je izrazito strokoven, ima zanimiv političen podton. Ne odkriva »tople vode«, je pa dragoceno sporočilo, ko se je evforija ob »ujedinitvi« nekoliko streznila in so se pogledi uravnovesili. Ključno sporočilo članka pa je ugotovitev, da je Slovenija obubožana in davčno izčrpana.«³⁰ Kot Slovenec, posebno goriški³¹, za kar se je vedno smatral, ni skrival prizadetosti in zaskrbljenosti zaradi teritorialnih izgub. Iz nje ga veje ideal Združene Slovenije. To potrjuje tudi naslednja tožba nad upravno razdelitvijo slovenskega ozemlja na ljubljansko in mariborsko oblast, ki ni samo kvarna, ampak upravno in politično škodljiva. »Tako imamo za javno zdravstvo v Sloveniji srečno v vsaki oblasti tri upravne vire; v Avstriji so nekdanjo dvojno zdravstveno upravo razdelili v enojno.«³² Prizadet je, ker nov jugoslovanski okvir niža socialne in zdravstvene standarde, ki so jih bili Slovenci dotlej vajeni. Jasno nakaže problem zaradi obstoja več pravnih sistemov oziroma posledic počasne pravne unifikacije države. Bil je nasprotnik centralizirane države in pristaš samouprave. Tako je volitve v oblastne skupščine leta 1927, te so poslej imele v svojem delokrogu tudi zdravstvene zadeve, posebno naklonjeno pozdravil.

Zdravstveno stanje Slovencev je sistematično spremljal v času od 1920 do 1925. Ugotavljal je ugašanje življenjske sile Slovencev, kar je dokazoval s premajhnim naravnim prirastkom. Zahteval je, da se dvigne rodovitnost na 3 odstotke, smrtnost pa pade pod 1,5 odstotka. Bolehnost Slovencev naj bi se podvojila. Socialna beda naj bi bila večja kot pred prvo svetovno

30 Brecelj, 1928, 444.

31 Imenuje jih ožje rojake. Danes so vsi Slovenci, ki so po prvi svetovni vojni ostali pod Italijo, Primorci. Zdi se, da je dr. Brecelj, sicer Kranjec, že takrat imel podobno stališče.

32 Brecelj, 1928, 444.

vojno.³³ Eno izmed bližnjic k rešitvi socialnih razmer je videl v socialnem zavarovanju. Pri tem se je skliceval na svojega učitelja Janeza Evangelista Kreka, ki mu je v svoji humanistični naravnosti ostajal trajno zvest. Teza o Brecljevem nezadovoljstvu s položajem Slovencev v Jugoslaviji je z gornjimi citati nedvomno potrjena. Upoštevati moramo, da je to neke vrste slavnostni zbornik, ne pa kritični obračun, pa je vendar v njem navedenega več kritičnega kot hvalnic. Tudi med prebivalstvom se je stopnjeval in doživel nepričakovan višek ob znanih ljubljanskih punktacijah oziroma v slovenski resoluciji in šenčurskih dogodkih.

Ne glede na odsotnost neposrednih dokazov med Slovensko resolucijo in Antonom Brecljem duhovnega sorodstva ni mogoče zanikati, zato jo na tem mestu v celoti navajamo.

Slovenska deklaracija.

1. Temeljna zahteva nas Slovencev je, da se slovenski narod, razdeljen sedaj na 4 države (Jugoslavijo, Italijo, Avstrijo in Madjarsko) - zedini v eno samo politično celino, ker mu je le tako zajamčen njegov obstanek in vsestranski napredek;
2. Naloga največjega dela slovenskega naroda, živečega v Jugoslaviji, je, da ima njegova politika ta ideal vedno pred očmi, dokler ga ne doseže;
3. Zato si mora slovenski narod v jugoslovanski državi pridobiti tako samostojnost, da bo stalno privlačna sila za dele, živeče v drugih državah;

33 Prav tam, 448.

4. a) Zajamčena mora biti njegova narodna individualnost, njegovo ime, njegova zastava, njegova etnična kompaktnost, njegovo razpolaganje z lastnimi finančnimi sredstvi, njegova kulturna in politična svoboda;
b) Zavarovani morajo biti z brezobzirno socialno zakonodajo življenjski interesi in harmoničen razvoj vseh potrebnih in koristnih stanov, zlasti kmeškega in delavskega;
5. V ta namen je treba, da si Slovenci, Hrvati in Srbi v svobodnem sporazumu in na podlagi demokracije uredimo jugoslovansko državo iz ravnopravnih edinic, katerih ena bodi Slovenija;
6. Tudi sklepi SDK in RS tako ureditev zahtevajo, odnosno je ne onemogočujejo. Slovenci se jim pridružujemo in želimo, da pri tem sodelujejo vse stranke in struje – doma in v državi – ki stremljijo za isto ureditvijo države.

Ljubljana, dne 1. januarja 1933. (Podpisi.)³⁴

Dokument zahteva Združeno Slovenijo. Njej mora biti podrejena tudi slovenska politika. Jugoslavija mora biti preurejena na način, da bo jugoslovanski del Slovenije privlačen in zaželen za področja izven nje. To je mogoče doseči z zagotovljenim varstvom za narodno individualnost, imenom, zastavo, etnično kompaktnostjo, razpolaganjem z lastnimi finančnimi sredstvi, kulturno in politično svobodo. Enakopravnost »ravnopravnih edinic« je možno razumeti tudi kot federalizacijo Jugoslavije. Izjemno močno je poudarjena tudi njegova socialna nota, harmoničen razvoj vseh potrebnih in koristnih stanov, zlasti kmeškega in delavskega.

³⁴ NUK, S.f. 312, Letaki II, mapa 10, št. 7, Slovenska deklaracija ali Punktacije Slovenske ljudske stranke.

Dokument je kritika Koroščeve dotedanje jugoslovenarske politike in jugoslovanskih razmer nasploh. Nanj so se kasneje sklicevali SLS-jevski nasprotniki takratnega vodilnega slovenskega politika. Z njim povezano dogajanje, ki so ga politični nasprotniki predstavljali kot separatistično,³⁵ bi zaslužilo ponovni zgodovinski pretres. Jure Gašparič, ki je med slovenskimi zgodovinarji to vprašanje podrobneje obravnaval v zadnjem času, ima nedvomno prav, ko pravi, da gre po formi, času in tudi jugoslovanskemu okvirju »le še ena resolucija v vrsti«, bistveno razliko pa je mogoče videti v njeni vsebini, ki je dokaj »samoslovenska« in ima starejše idejne korenine kot je jugoslovansko vprašanje.³⁶ Bolj kot s samo klerikalno stranko, ga je potrebno povezati s širšim narodnim čutenjem, ki se manifestira v gibanjih Slovenija, Slovensko društvo, Slovenska zemlja, Slovenska beseda. Odmev tega je tudi ustanovitev slovenske partije 1937. leta, ko je tako internacionalistična organizacija, kot je bila komunistična (zlo)uporabila nacionalno čustvovanje Slovencev. Če je hotela biti uspešna, ni mogla iti mimo nje-ga. Nedvomno je bilo takrat poleg socialnega ali bolje v povezavi z njim najbolj eksplozivno. Z zgodovinskim dogajanjem povezujem izid *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja* in monumentalnega dela Antona Melika *Slovenija*.³⁷

DOSLEDNI SLOVENSKI KRŠČANSKI SOCIALEC

Omenjeno je bilo, da je bil zdravnik Anton Brecej bolj kot politik osveščen in odločen katoličan. Pri tem je izhajal iz svojega slovenstva, posebej goriškega in primorskega, ki je bil v predvojnem

35 Mikuž, 1965, 401.

36 Gašparič, 2007, 164.

37 Prim. Perovšek, 2009.

in povojnem času še posebno izpostavljen. Pomembne so politične in sorodstvene povezave z Ivanom Stanovnikom. Njegov sin dr. Janez Stanovnik je zapisal³⁸, da se je oče kot načelnik ljubljanske SLS začel z vodstvom razhajati že leta 1920 zaradi »vprašanja finančnega kapitala. Zadružne hranilnice so bile spremenjene v banko, ta se je spustila v bančne špekulacije«. Koliko je bil v to vključen Breclj (še) ne vemo, vsekakor pa je predstavljal pomembnega kritičnega in nezadovoljnega člana SLS, ki ni nikoli zapustil pozicij krščanskega socializma. Njegovo nezadovoljstvo je gotovo povečalo utapljanje Koroščeve SLS v jugoslovansko politično mlakužo, ki je sicer prinašala Slovencem drobtinice, bila pa vse dlje od načel in prakse SLS za katero se je Breclj zavzemal. Leta 1937 je javno počilo in skupina, ki sta jo vodila Breclj in Ivan Stanovnik, v njej sta bila tudi ugledna nekdanji bližnji Krekov sodelavec Jože Gostinčar in Jakob Mohorič, je skupaj s krščanskosocialnimi sindikati zahtevala vrnitev k avtonomističnemu programu iz leta 1932 ter opustitev sodelovanja z režimom. Breclju in Stanovniku naj bi se po Janku Prunku priključila tudi Jakob Mohorič in Franc Furlan z Verda. Nezadovoljstvo se je še poglobljalo in 28. julija 1938 se je Breclj udeležil sestanka doma pri Ivanu Stanovniku, kjer so ustanovili Slovensko združeno opozicijo.³⁹

Stara oziroma avtonomistična SLS je bila skupina nekaj politikov SLS, ki se niso strinjali s politično usmeritvijo vodstva klerikalne stranke s Korošcem od leta 1935 dalje; še naprej so poudarjali potrebo odločnega avtonomističnega boja Slovencev in nasprotovali na-

³⁸ Trampuš, 2014.

³⁹ Prunk, 1977, 170–172.

zadnjaški avtoritarni smeri JRZ. Najvidnejši predstavniki so bili Ivan Stanovnik, ki je skupino predstavljal na sestanku, Anton Breclj, Jakob Mohorič in Franc Furlan z Verda. Nekdanje pristaše SLS so pozvali, da izstopijo iz JRZ. Izdali so lepak vsem somišljenikom SLS in zavednim Slovencem. Pod njega so se podpisali Anton Breclj, Jože Gostinčar, Jakob Mohorič in Ivan Stanovnik.⁴⁰

Septembra 1939 je zahteval izvršilni odbor Stare SLS, Mikuž navaja kot njenega najvidnejšega člana Antona Breclja, možnost objavljanj svojih stališč v katoliškem časopisju. Koroščevim pristašem v JRZ so očitali, da so »izdajalci slovenskega naroda in slovenskih interesov, brezvestni sluge centralizma, posnemovalci fašizma in hitlerizma, podporniki najgrše korupcije, nasilniki, ki zlorabljajo vero in prosveto, liberalci in goljufi brez morale, ki ga vodijo v pogubo.«⁴¹ Mostovi so bili podrti, kot da jih nikoli ni bilo.

KPS, ki je svoje pristaše posebno izkazala med nezadovoljneži starih meščanskih strank, je staro SLS takoj opazila. Pravzaprav ji zaradi primkov Stanovnik, Breclj to tudi ni bilo težko. »IOOF je dne 17. julija 1943 sklenil, da ga povabi v svojo sredo skupaj s Finžgarjem, Otonom Župančičem in inž. Sernecom. Breclj je 15. avgusta prišel na razgovor, a za stalen odhod na teren se zaradi raznih pomislekov ni odločil.«⁴²

40 Gašparič, 2007.

41 Mikuž, 1965, 539.

42 Bednarik, 1976, 129.

Spominska plošča
dr. Breclju v rodnih Žapužah
pri Ajdovščini (PANG, zbirka
Marjana Breclja)

Umrli je po tem, ko je kot Primorec doživel zlom fašizma in kapitulacijo Italije. Lahko si samo predstavljamo njegovo naslado nad tem in upanje v svetlejšo prihodnost krajev njegovih prednikov in njegove mladosti, predvsem pa njegovih primorskih rojakov. Pokop in nagovor je daroval Fran S. Finžgar.⁴³

⁴³ Velikonja, 1990, 55.

Robert Devetak

DELO IN ŽIVLJENJE UČITELJA IN POLITIKA MIHE ZEGE

IZVLEČEK:

Članek obravnava življenjsko zgodbo in delo Mihe Zege (1852–1919), učitelja, ki je večino svojega življenja preživel v Kanalu. Poleg izobraževanja otrok v tamkajšnji osnovni šoli, se je angažiral še na številnih drugih področjih. Bil je ustanovitelj in predsednik različnih kulturnih in gospodarskih društev ter predstavnik različnih deželnih institucij. Tekom desetletij si je s svojim delom na raznovrstnih področjih uspel v Kanalu in okraju pridobiti vidno javno vlogo. Domačini so ga za prizadevanja pri razvoju in napredku okraja nagradili s funkcijo župana v Kanalu ter poslanca v goriškem deželnem zboru. V članku je izpostavljen njegov prispevek h kulturnemu, narodnostnemu, gospodarskemu in političnemu razvoju Kanala ter okolice na prehodu iz 19. v 20. stoletja. S svojim delom je pripomogel k spremembam, ki so imele širše posledice in odmev v takratni družbi.

KLJUČNE BESEDE: Miha Zega, sodni okraj Kanal, gospodarski razvoj, izobraževanje, Goriška in Gradiška

ABSTRACT:

The article discusses the life story and work of the teacher Miha Zega (1852–1919), who spent most of his life in Kanal. Besides working with children in the local primary school, he engaged himself also in other areas. He was the founder and the president of different cultural and economic societies and the representative of different county institutions. During the decades he was able to achieve a prominent public role in Kanal with his work in different areas. He was awarded with the position of mayor in Kanal and a representative in the Görz county parliament for his efforts in the development and progress of the district by the local population. The article highlights his contribution to the cultural, national, economic and political development of the Kanal and the surrounding area at the turn of the 19th and 20th century. With his work he contributed to changes that had wider consequences and echoes in the society.

KEY WORDS: Miha Zega, judicial district of Kanal, economic development, education, County of Görz and Gradisca

Robert Devetak

DELO IN ŽIVLJENJE UČITELJA IN POLITIKA MIHE ZEGE¹

UVOD

Razvoj in napredek lokalnega okolja je v preteklosti velikokrat ležal na plečih posameznikov, ki so s svojo prisotnostjo, delovanjem in prizadevanji dosegli številne spremembe. Na Kanalskem je bilo tovrstnih osebnosti v obdobju Avstro-Ogrske več. Ena izmed njih je bil Miha (Mihael) Zega, ki je s svojim delovanjem pomembno vplival na razvoj Kanala in njegove okolice v zadnji četrtini 19. in začetku 20. stoletja. Po izobrazbi in osnovnem poklicu je bil učitelj, a se je v svojem več kot 40-letnem obdobju, ki ga je preživel v Kanalu, uspel uveljaviti na številnih področjih in postal vidna javna osebnost sodnega okraja Kanal v času pred prvo svetovno vojno.

ŠOLANJE IN DELO DO PRIHODA V KANAL

Zega se je rodil 25. septembra 1852 v Skopem očetu Mihaelu, trgovcu, in materi Marijani Budin.² Skopo je bila večja vas, v kateri sta imela sedež občina in vikariat. Občina je bila del okrajnega glavarstva Sežana in dežele Goriške in Gradiške, vikariat pa je spadal pod dekanijo Tomaj, ki je bila del tržaško-koprške nadškofije. Po končani osnovni šoli v Skopem je Zega nadaljeval šolanje v Gorici, najprej na realki, nato pa še na učiteljski, kjer

1 Besedilo je v spremenjeni in krajši obliki izšlo leta 2014 v publikaciji *Izvestje raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*.

2 ACAG, Matricole parrocchie Slovene, Matrimoni, Canale 1835–1921.

se je izobrazil za osnovnošolskega učitelja. Pred nastopom učiteljske službe je dve leti obiskoval kmetijsko šolo v Gorici, leta 1869 napravil zrelostni in leta 1872 izpit, v katerem je moral dokazati svojo usposobljenost.³ K njegovemu osebnostnemu in intelektualnemu razvoju je morda pripomogla čitalnica za kmete in rokodelce, ki je v Skopem pričela delovati 23. septembra 1867.⁴ Na njegov karakter in delo je zagotovo vplival tudi narodni buditelj Karel Lavrič, ki je bil njegov profesor deklamatorke in delodajalec. Med letoma 1870 in 1871 je bil Zega zaposlen kot tajnik v Lavričevi odvetniški pisarni v Gorici. Sodelovanje je opisal v članku z naslovom *Spomini na ranjkega dr. K. Lavriča*, ki ga je 1. novembra 1906 ob 40. obletnici Lavričeve smrti objavil časopis *Soča*. »Rad bi bil ostal še pri njem, toda odzvati sem se moral vabilu in odšel sem na svojo prvo podučiteljsko službo v Kanal in mesečno plačo 17½ goldinarjev. Kakor vsem dijakom je, bil je tudi meni pravi ljubeznivi oče, in oči so se mi solzile, ko sem se poslovil od njega.⁵« Leta 1871 je Zega na podučiteljskem mestu v Kanalu zamenjal Ivana Širco, ki je odšel za nadučitelja v Cerkno.⁶

UČITELJSKI POKLIC

Kanal je bil ob prihodu Zege na učiteljsko mesto trg z okoli 500 prebivalci, središče sodnega okraja Kanal, sedež dekanata, davčnega urada, notariata in okrajnega sodišča. Pomen si je uspel pridobiti zaradi strateške lege, ki sta mu jo dajala most čez reko Sočo in grad, katerega lastnica je bila v sredini 19. stoletja francoska plemiška družina de Blacas.⁷ Večina prebivalstva, živečega

3 *Učiteljski tovariš*, 30. 4. 1919, 18.

4 Marušič, 2005, 168.

5 Zega, 2002, 76.

6 Verč, 2006, 34.

7 Sapač, 2011, 103–109.

na trgu, se je ukvarjala z obrtjo in trgovino, okolica pa je bila izrazito ruralna. Višji sloj prebivalstva so v sredini 60. let 19. stoletja predstavljali Nemci in Furlani, ki so bili nosilci gospodarske, upravne in kulturne moči. Skupaj naj bi v začetku 70. let 19. stoletja šteli okoli 40 % prebivalstva trga.⁸ Uporaba italijanskega, furlanskega in nemškega jezika je vplivala na slovensko prebivalstvo trga in bližnje okolice, saj je zavračala uporabo slovenščine v javnem prostoru.⁹ Narodnostne in jezikovne razmere so se pričele spreminjati konec 60. let 19. stoletja, pri čemer je bila ravno šola eden od pomembnejših dejavnikov, ki je v naslednjih letih in desetletjih pripomogla k spremembi odnosa večinskega prebivalstva do slovenskega jezika. Zega je, z izjemo leta 1874, ko je bil začasno nameščen v Ajdovščini, opravljal delo učitelja v Kanalu do upokojitve, 15. julija 1899, ki je bila posledica slabega zdravja. Med letoma 1884 in 1899 je deloval kot nadučitelj in vodja šole.¹⁰ Na prehodu iz 19. v 20. stoletje je deloval kot član okrajnega šolskega sveta in njegov zastopnik za sodni okraj Kanal.¹¹ V času njegovega službovanja v Kanalu so razširili in obnovili šolsko poslopje, leta 1891 dodali še tretji razred in v ta namen zaposlili še tretjega učitelja. Zega je učence navduševal za udejstvovanje na kulturnem in gospodarskem področju. Poučeval jih je o novih metodah sadjarstva. Na svojem vrtu je zanje organiziral praktični pouk o cepljenju dreves.¹² Za kanalsko šolo so leta 1882 v *Soči* zapisali: »kanalski dijaki tako dobro izhajajo (iz šole), ali pa morda tudi tukajšnji učitelji k temu kaj pripomorejo s tem, da dobro učijo, mladini um bistrijo in ji veselje do učenja v mlada srca vcepljajo.«¹³ Ob njegovem prihodu v Kanal sta v okraju delovali

8 Czoernig, 1873–1874, 57.

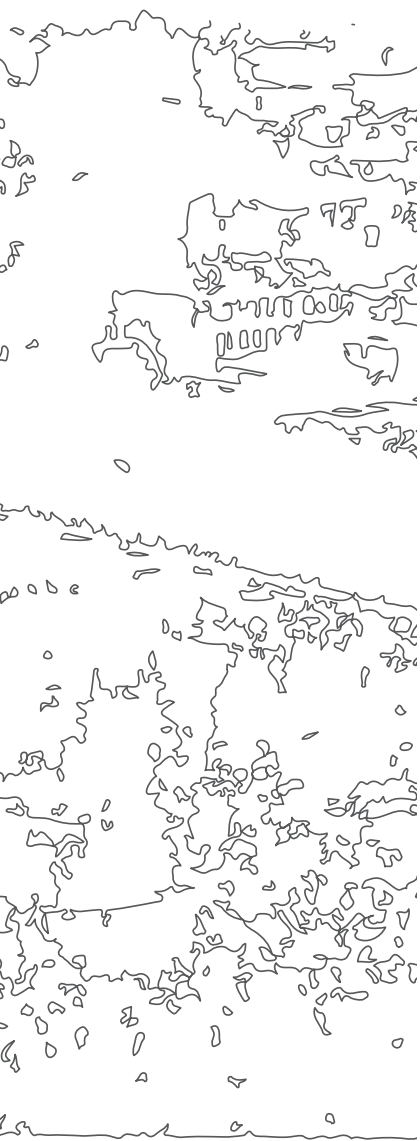
9 Novice, 18. 4. 1866, 16, 129 »Tako nam je Nemeč in Lah pravičen, je marsikter domačin svoj materni jezik zaničuje in še celo v cerkvi brke viha in godrnja, če kako slovensko pesem sliši; slovenske knjige se še ne dotakne ne kakor da bi bila strupena./.../ Priprost kmet svojega jezika ne čisla, ker sliši, da ga gospoda zaničuje; on hrepeni po laškem in nemškem, deloma tudi zato, da bi se ne dal opehariti Lahu Goričanu, kadar po opravilih v mesto pride.«

10 Verč, 2006, 34–35.

11 Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem za leto 1901, 46.

12 Verč, 2006, 35.

13 *Soča*, 13. 10. 1882, 41.

le dve šoli, zaradi česar je bila izobrazba lokalnega prebivalstva na nizki stopnji. Neizobraženost in nepismenost sta veliko pripomogli k slabemu odzivu na spreminjajoče se gospodarske razmere in krize, ki so v drugi polovici 19. stoletja prizadele okraj v večji meri kot preostale dele dežele. Šolska mreža je šele konec 80. let 19. stoletja pokrila področje okraja in omogočila dostop izobrazbe prebivalstvu.¹⁴ Pri širitvi šol je imel Zega pomembno vlogo, večkrat je apeliral na deželno in državno oblast, da je potrdila in finančno podprla njihovo ustanovitev.¹⁵ Šole niso bile pomembne le za izobraževanje, predstavljale so tudi krajevna središča, kjer so se ljudje srečevali in prirejali različne dogodke. Veliko jih je imelo svoj vrt in drevesnico, kjer so učitelji otroke in vse zainteresirane poučevali o novih tehnikah kmetovanja.¹⁶ Tovrstno izobraževanje je na Kanaškem uvedel ravno Zega. Leta 1896 je imelo v okraju pet šol svoj šolski vrt, štiri šole pa drevesnico.¹⁷ S sadikami jih je oskrbovala cesarsko kraljeva kmetijska družba v Gorici, katere član je bil Zega.¹⁸

14 Devetak, 2017, 202–208.

15 Verč, 2006, 34–35.

16 Devetak, 2017, 208–211.

17 Nerat, 1896, 127–137

18 ASPGO, *Archivio della I. R. Società di Gorizia*, 338.

Razglednica Kanala
iz obdobja pred
prvo svetovno vojno
(Zbirka razglednic Goriške
knjižnice Franceta Bevka)

DELO NA PROSVETNEM, KULTURNEM IN NARODNOOBRAMBNEM PODROČJU

Pri narodnostnem in kulturnem razvoju Kanala je imela poleg šole pomembno vlogo narodna čitalnica, ki so jo Kanalci ustanovili leta 1867.¹⁹ Po obnovitvi ustavnega življenja v državi leta 1860 so čitalnice predstavljale najpomembnejši prostor kulturno-političnega in narodnostnega delovanja Slovencev.²⁰ Čitalnice so v 60. letih 19. stoletja utrjevale slovensko politično misel in nacionalno zavednost in s svojim delovanjem prodirale v lokalne skupnosti, odigrale pa so tudi pomembno vlogo na področju razvoja slovenskega jezika in izobraževanja. Kasneje se je delovanje usmerilo še na politično in gospodarsko področje. Ustanavljale so se tako v večjih slovenskih krajih kot tudi v nekaterih vaseh.²¹ Zega se je v čitalnico včlanil ob prihodu v Kanal in v naslednjih letih pripomogel k njenemu razvoju, uspehu ter k pomembnim spremembam na različnih področjih. Skupaj z Josipom Kocijančičem, brati Leban²² in nekaterimi drugimi domačini je v 70. letih

¹⁹ Devetak, 2012, 30–40.

²⁰ Matić, 2003, 25.

²¹ Marušič, 2005, 158–178.

²² Anton, Avgust Armin in Janko Leban.

19. stoletja predstavljal mlado, zagnano skupino, ki se je uspela pomembno uveljaviti pri delovanju čitalnice in je pripomogla k številnim spremembam na kulturnem in jezikovnem področju v Kanalu.²³ Ustanovitev čitalnice je pomenila mejnik v prizadevanjih za izboljšanje položaja slovenskega jezika in kulture v Kanalu in njegovi okolici. Njen glavni namen je bila mobilizacija kanalskega prebivalstva, da bi se vključili v proces oblikovanja nacionalne pripadnosti. To je razvidno tudi iz zapisa ob prvi besedi. »*Tedaj postavljena si na nogo kanalska čitalnica! Le glej, da boš vredna tvojega imena, da boš pravi jez proti poitalijančevanju in hram domače vednosti in omike. In če zdaj v sebe le gospodo kanalsko, kakor se je pri besedi pokazalo, strinjaš, glej, da spraviš precej tudi ubogega kneta pod tvojo varstvo in v tvoje naročje. Le ako imamo kmečko inteligencijo za sabo, le takrat je nam bodočnost i sicer slavna bodočnost zagotovljena. Živili Kanalci!*«²⁴ S solidarnostjo, poudarjanjem povezav z ostalimi slovanskimi narodi, pesmimi s slovensko in slovansko vsebino ter govori je čitalnica kanalskemu prebivalstvu želela približati slovanstvo in ga hkrati oddaljiti od furlanskega vpliva. Do konca 70. let 19. stoletja ji je s svojim delovanjem uspelo doseči številne spremembe na področju izobrazbe in rabe slovenskega jezika v javnem prostoru, poleg tega je pripomogla k (pre)oblikovanju narodnostne podobe Kanala. V lokalnem okolju je ustvarila predstavo o povezanosti v skupnost in pripadnosti slovenskemu narodu.²⁵

Zega je skupaj s Kocijančičem prevzel vodenje pevskih zborov in se hitro vključil v ožji odbor društva. Delo zborovodje je opravljal skoraj tri desetletja. V drugi polovici 70. let 19. stoletja je bil tajnik in med letoma 1877 in 1879 na predsedniškem mestu čitalnice nadomeščal dr. Andreja Lisjaka, ki je odšel

23 Devetak, 2016, 96–98.

24 *Domovina*, 15. 5. 1868, 20.

25 Devetak, 2016, 88–90.

na služenje v Bosno in Hercegovino.²⁶ Kulturno in narodno delo čitalnice je v prvem desetletju obstoja doseglo vrhunec v času njegovega prvega predsedovanja, 15. aprila 1877, s koncertno besedo. Privabila je »iz različnih krajev Goriškega mnogo gostov, mej katerimi smo zapazili precejšno število Tolmincev, nekoliko Goričanov in Vipavcev. Mnogo smo pričakovali, a še več dočakali. Kaj tako dovršenega se ne vidi vsak dan in povsod. Nič ne pretiram, če trdimi da takega koncerta ne morete niti v Gorici z lastnimi močmi napraviti, niti ga ne morejo napraviti tam v beli Ljubljani.«²⁷ Med letoma 1887 in 1893 je ponovno predsedoval čitalnici in ostal njen viden član do prve svetovne vojne. V času njegovega drugega predsedovanja se je čitalnica soočala s pomanjkanjem članov in nedelovanjem. Če sklepamo po časopisnih virih, je čitalnica ob koncu 19. stoletja priredila precej manj javnih dogodkov kot v začetnem obdobju. Razlog za to gre iskati v spremembah na jezikovnem in narodnostnem področju, smrti več pomembnih članov čitalnice konec 70. in v začetku 80. let 19. stoletja ter gospodarski krizi, s katero se je okraj soočal v zadnji četrtini 19. stoletja.²⁸

Narodno zavednost je na Kanalskem budila tudi leta 1886 ustanovljena moška podružnica Družbe svetega Cirila in Metoda.²⁹ Ta narodnoobrambna organizacija je zavzemala pomembno mesto med prizadevanji Slovencev, da bi zavrli vse intenzivnejšo germanizacijo in italijanizacijo obmejnih prostorov. Z ustanavljanjem zasebnih vrtcev in šol na narodnostno najbolj ogroženih področjih slovenskega ozemlja je skušala popraviti krivice uradne šolske politike, ki ponekod kljub zadostnemu številu slovenskega prebivalstva ni predvidela šol v slovenskem jeziku. V skladu s

26 ASGO, *Capitanatto distrettuale di Gorizia*, b. 15, f. 118, d. 3558.

27 Soča, 20. 4. 1877, 16.

28 Devetak, 2016, 45–51.

29 Soča, 24. 9. 1886, 39.

svojimi zmožnostmi je skušala delovati kot protiutež nemškemu šolskemu društvu *Schulverein* in italijanski organizaciji *Legga nazionale*.³⁰ Namestništvo je kanalsko podružnico potrdilo sicer šele 23. februarja 1888, na prvem občnem zboru pa je bil za predsednika izvoljen Zega.³¹ Podobno kot čitalnica je podružnica v 90. letih 19. stoletja doživela krizo in se soočala s pomanjkanjem članstva. Nov zagon je dobila po letu 1908, kar bi lahko povezali z razcepom znotraj vodstva organizacije leto prej.³² V družbi so glavno besedo dobili predstavniki liberalnih krogov, katoliška stran pa je iz nje izstopila in leta 1910 ustanovila lastno narodnoobrambno društvo Slovenska straža.³³ Podružnice so po politični ločitvi v veliko primerih postale »izpostave« liberalnega tabora, s čimer je Narodno napredna stranka (NNS) širila svoj vpliv predvsem na podeželje.³⁴ Zega je ostal predsednik kanalske podružnice vse do leta 1909, ko je ta pričela podpirati liberalni politični tabor v okraju.³⁵

Tudi po prenehanju predsedniškega mandata v čitalnici je Zega ostal njen viden član. Na slovesnosti ob 35. obletnici delovanja čitalnice mu je pripadla vloga osrednjega govornika. Poleg tega je kulturni program odprl moški pevski zbor kanalske čitalnice, ki je pod njegovim vodstvom zapel njegovo pesem z naslovom *O ti moj dom*. V nadaljevanju so se zvrstila še gostujoča društva, skupaj je program obsegal 13 točk.³⁶ Na prireditvi je skupaj sodelovalo, poleg kanalske čitalnice, še 19 gostujočih društev.³⁷ To je

30 Vovko, 1979, 67.

31 Ibid, 79.

32 Soča, 1. 8. 1908, 90.

33 Vovko, 1979, 67.

34 Vovko, 2004, 11.

35 Vovko, 1979, 79.

36 Ibid.

37 Soča, 3. 9. 1902, 96.

bil največji in najpomembnejši kulturni dogodek čitalnice, ki je hkrati nosil tudi pomembno narodno sporočilo. K sodelovanju na proslavi so povabili kulturna društva iz celotne dežele, s čimer so želeli doseči prikaz narodne in kulturne povezanosti Slovencev. Prikaz slovenske in slovanske kulture z deklamacijami in petjem je hotel potrditi vez z ostalimi jugoslovanskimi narodi, sodelujoča kulturna društva različnih političnih nazorov pa so prikazovala složnost v zvezi z narodnostnim vprašanjem.³⁸ V naslednjih letih se je Zega, verjetno zaradi političnih sporov in njegovega odhoda v katoliški politični tabor, nekoliko odmaknil od čitalnice, ki je po letu 1907 postala osrednje liberalno društvo na Kanalskem.³⁹ Vseeno pa je ostal njen član vse do prve svetovne vojne. Ko je leta 1913 čitalnica obeležila 35-letnico smrti Josipa Kocijančiča, je osrednji govor pripadel Zegi.⁴⁰

Kot organizator petja in skladatelj pesmi z narodno vsebino se je uveljavil širše na Goriškem. Med letoma 1875 in 1879 je deloval v odboru pevskega društva Slavec v Gorici. Septembra 1906 je v Tolminu vodil združene pevske zборе na narodni proslavi, kjer so zapeli tudi njegovo skladbo *Ali ste nas čuli?*⁴¹ Med njegovimi bolj poznanimi skladbami izstopajo še *Raduj se, nebeška kraljica*, *Mi smo mi* in že omenjeni *O ti moj dom*.⁴² Poleg tega je pomagal tudi mlademu Mariju Kogoju pri njegovih začetkih ukvarjanja z glasbo.⁴³

38 Devetak, 2016, 115–116.

39 Soča, 5. 9. 1907, 100.

40 *Novi akordi*, 1913, 5/6, 56. »Miha Zega, skladatelju nekdanji tovariš in prijatelj, je narisal Kocijančičevo življenje in njegovo delovanje. Moški zbor je zapel Kocijančičevo 'Slovo'. Drugi dan so posvetili zborovalci okrašeni grob skladateljev. Po pretresljivem govoru M. Zege so zapeli pevci žalostinko.«

41 Marušič, 1991–1994, 333.

42 *Učiteljski tovariš*, 30. 4. 1919, 18.

43 Marušič, 1991–1994, 333.

Kanalski pevski zbor; M. Zega prvi z leve v drugi vrsti (vir: PANG 704, Tehnična enota 1)

DELOVANJE V OBČINSKI UPRAVI IN NA GORIŠKEM POLITIČNEM PARKETU

Na političnem področju se je Zega najprej uveljavil v lokalni upravi. Za občinskega odbornika je bil prvič izvoljen leta 1879 in je to funkcijo opravljal brez prekinitve do leta 1906.⁴⁴ Iz zapisnikov občinskih sej je razvidno, da je bil eden najdejavnejših odbornikov. Bil je član zdravniškega, gospodarskega,

⁴⁴ Sedmak, 2006, 65–71.

finančnega in stavbnega odseka.⁴⁵ Poleg tega je bil predstavnik Zveze slovenskih in istrsko-hrvatskih županov za Goriško, ki je imela sedež v Ljubljani, njen predsednik pa je bil ljubljanski župan Ivan Hribar.⁴⁶ Glavnina njegovih predlaganih ukrepov se je nanašala na gospodarstvo, izobraževanje in kulturo. V občinskem odboru je v začetku 90. let 19. stoletja podal več predlogov za pomoč kmetom in sodelovanje s kmetijsko družbo v Gorici.⁴⁷ Leta 1898 je na županskem stolu nasledil Andreja Draščka, ki je umrl novembra 1897. V času njegovega županovanja se je pričela gradnja bohinjske železnice, za katero si je Zega zelo prizadeval. V podporo izgradnji je 24. julija 1898 v Kanalu organiziral velik shod, kjer so sprejeli posebno resolucijo. *»Na kanal-skem javnem shodu zbrani prebivalci kanalskega in sosednih županij izražajo iskreno željo, da bi visoka vlada, izpolnjevaje večkrat dano obljubo, nemudoma vkrenila vse, kar treba, da se v najkrajši i mogoči dobi zgradi železnica po Soški dolini, a da se pred vsako drugo da prednost predelski črti.«*⁴⁸ Zavedal se je neposrednih ekonomskih koristi, ki bi jih izgradnja prinesla lokalnemu prebivalstvu, med katerimi je bilo veliko takih, ki so zaradi slabih kmetijskih letin in prevelike navezanosti na kmetijstvo živeli v slabih razmerah. Občinska uprava si je v času gradnje uspešno prizadevala za odprtje novih gostišč, trgovin, prenočišč in obrtnih dejavnosti, ki so izboljšale gospodarske razmere in življenjski standard prebivalstva. Na naslednjih županskih volitvah leta 1902 ni bil izvoljen, nadomestil ga je Anton Križnič.⁴⁹

Od 80. let 19. stoletja dalje je Zega deloval tudi v deželni politiki. Bil je član političnega društva Soča in v drugi polovici 90. let 19. stoletja odbornik in

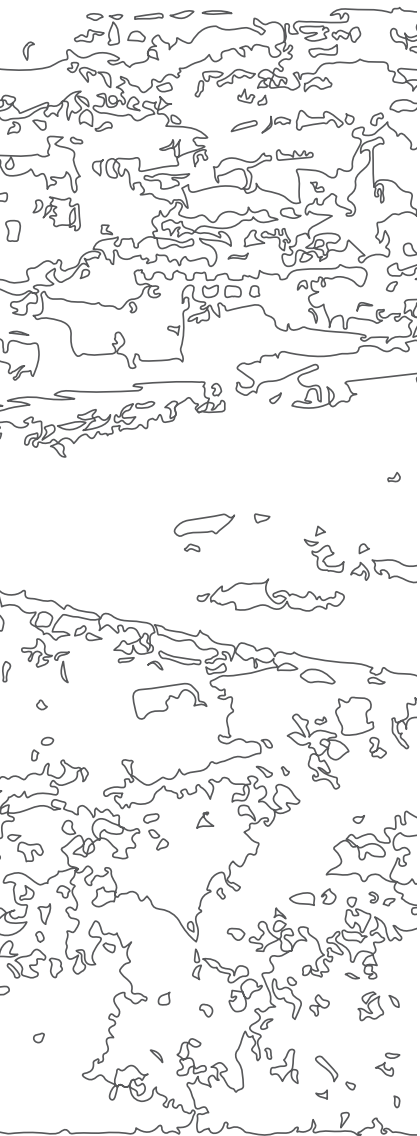
45 PANG 37, t. e. 1, a. e. 1.

46 *Novice*, 8. 6. 1900, 23, 214.

47 PANG 37, t. e. 1, a. e. 1.

48 *Soča*, 2. 8. 1898, 61.

49 PANG 37, t. e. 1, a. e. 1.

namestnik predsednika.⁵⁰ Po prelomu v slovenskem političnem taboru na Goriškem leta 1899, iz katerega sta izšli Narodno napredna stranka (NNS) in Sloga,⁵¹ se je Zega vključil v prvo in aktivno deloval v liberalnem taboru. Stranka ga je na deželnozborskih volitvah leta 1901 postavila za poslanskega kandidata v kmečki kuriji (volilni okraj Gorica-okolica). NNS je v *Soči* v predvolilnem času izpostavljala njegove zasluge pri županovanju in razvoju kmetijstva. »Kandidata narodno-napredne stranke za goriško okolico sta kanalški župan Žega in ajdovski župan (Anton) Lokar, oba moža, neodvisna, ki se pečata s kmetijo in obrtjo ter kot župana in ker sta v redni dotiki z ljudstvom; temeljito poznata vse potrebe naše okolice. To sta dva moža, do katerih se bodo mogli kmetje z zaupanjem obračati, ker jih bosta razumela, kaj hočejo in bosta mogla tudi kaj storiti za nje skupno z drugimi naprednimi poslanci.«⁵² Na volitvah Zegu ni uspel preboj v parlament, v volilnem okraju je zmago slavila Sloga, s kandidatoma Ivanom Berbučem in Blažem Grčo.⁵³ V naslednjih letih se je Zega pričel postopoma oddaljevati od NNS, ker je stranka svojo politiko vse bolj usmerjala na mesta in trge ter se obenem oddaljevala od

50 ASGO, *Capitanatto distrettuale di Gorizia*, b. 12, f. 98, d. 839.

51 Od leta 1907 dalje Slovenska ljudska stranka za Goriško.

52 *Soča*, 16. 11. 1901, 133.

53 Melik, 1965, 375.

kmečkega okolja, kjer so volivci množično podpirali Slogo/Slovensko ljudsko stranko (SLS). Zelo si je prizadeval za razvoj podeželja in izboljšanje položaja kmetov, kjer pa ni našel skupne besede z vodstvom NNS. Najširšo zasnovo in uspeh pri mobilizaciji ter podpori večinsko kmečkih volivcev je imel katoliški tabor, ki se je zavzel za uveljavitev katoliških načel na vseh področjih javnega in zasebnega življenja. Politični, socialni in gospodarski program so sestavili na podlagi zahtev po narodni in jezikovni enakopravnosti ter pod vplivom avstrijskih krščanskih socialcev in papeževih okrožnic (*Rerum Novarum*).⁵⁴ Organizacijsko ogrodje stranke so predstavljala okrajna politična društva, ki so prirejala shode in zborovanja ter skrbela za uveljavljanje strankarske politike na lokalni ravni.⁵⁵ Drugi pomemben element je bila organizacija delavstva v okviru delavskih društev in družb, v katerih so se povezovali delavci s skupnimi poklici v obrti in industriji. Tretja skupina društev so bile kmetijske zadruge in posojilnice. Ustanavljanje katoliških, političnih, delavskih, gospodarskih, podpornih in protialkoholnih društev je uspešno delovalo kot obrambna strategija pred liberalizmom in socialdemokracijo.⁵⁶ V zadnjem desetletju pred razpadom monarhije je politični katolicizem s svojo učinkovito politično, gospodarsko in prosvetno organizacijo obvladoval slovenski politični prostor.⁵⁷ Ta širokopotezna in socialno angažirana politika katoliškega tabora je v največji meri škodovala liberalnemu taboru, ki je deloval predvsem v mestih in trgih. NNS je imela svoje podpornike predvsem pri bogatejših slojih prebivalstva mest in vasi ter inteligenci.⁵⁸ Pri svojem delovanju se je oprla predvsem na učiteljska in sokolska društva. Liberalna delavska društva so imela razmeroma skromno

54 Vodopivec, 2004, 51–52.

55 Erjavec, 1928, 102.

56 Vodopivec, 2004, 52–53.

57 Pelikan, 1997, 32.

58 Melik, 2002, 638–639.

zaledje, zaradi česar se niso mogla uveljaviti in učinkovito nastopiti proti tovrstnim katoliškim ali socialdemokratskim društvom.⁵⁹ Tudi preostala društva niso imela tako široke zasnove kot katoliška, saj so se v največji meri usmerila na izobraženstvo, trgovce in obrtnike.⁶⁰

Del članstva NNS, predvsem učiteljev in kmetov, se ni strinjal s tovrstno politiko in si je želel pridobiti podporo kmečkega okolja in prebivalstva.⁶¹ Poleti 1907 je prišlo do razkola in ustanovitve Agrarne stranke v Gorici. Njihovo geslo je bilo »*kmet za kmeta, agrarci vkuč za slogo naroda proti liberalcem in klerikalcem.*«⁶² Andrej Gabršček je kot glavni razlog za odcepitev navedel, »*da so se takega gibanja oprijeli razni dvomljivi naprednjaki, pa je bil apetit po političnem prvaštvu in po mandatih.*«⁶³ Stranko je vodil politik in družbeni delavec Ivan Mermolja. Pomembnejši člani so bili baron Franc Locatelli, Alojzij Štrekelj in Alojzij Franko. Imela je svoj časopis *Naš glas* (kasneje *Kmečki glas*), a si pomembnejšega mesta in moči na goriškem političnem parketu ni uspela zagotoviti.⁶⁴ Do njenega delovanja sta bila kritična oba največja slovenska politična tabora na Goriškem. SLS je, da bi zmanjšal pomen Agrarne stranke in preprečil odmik volivcev iz kmečkega okolja, poleti 1907 v več okrajih, predvsem tistih z izrazito kmečkim prebivalstvom, ustanovila več političnih društev – Kmetskih zvez, med drugim tudi na Kanalskem. Ustanovni shod Kmetske zveze za kanalski sodni okraj je potekal 21. julija 1907 v Kanalu.⁶⁵ Po pisanju *Gorice* naj bi se ga udeležilo več kot 600 lju-

59 Vodopivec, 2004, 57.

60 Vodopivec, 2006, 117.

61 Tuma, 1997, 428.

62 Gabršček, 1934, 251.

63 Ibid, 251.

64 Vetric, 1982–1985, 410–411.

65 Erjavec, 1928, 287.

di.⁶⁶ Društvo, ki je imelo svoj sedež v Kanalu, si je za glavne cilje zadalo: »ustavni boj za politične pravice in gospodarsko blagostanje kmečkega stanu; vzbujanje, razširjevanje in uglobljenje stanovske zavesti v kmetih; obramba in uglobljenje krščanstva v kmetem stanu.«⁶⁷ Kmetiska zveza je na Kanalskem več kot uspešno konkurirala Agrarni stranki in je uspela s številnimi shodi, ki so potekali po okraju, SLS zagotoviti še močnejši položaj. Poleg sadjarskega in vinarskega društva je bila edina, ki je v svoje delovanje vključila celoten sodni okraj in ne le posameznih občin, in ravno njena širša zasnova je pripomogla k takšnemu uspehu nasproti Agrarni stranki in NNS.

Zega se je v Agrarno stranko vključil že v samem začetku in je predsedoval ustanovnemu občnemu zboru, 13. junija 1907.⁶⁸ Vseeno pa je kmalu spoznal, da stranka ne bo uspela učinkovito delovati na podeželju in je že naslednje leto kot član prestopil h Kmetiski zvezi za kanalski okraj, katere gospodarski program mu je bil bližje od programa NNS ali Agrarne stranke. Posledično je s tem prešel tudi v SLS, ki ga je na deželnozborskih volitvah leta 1908 določila za poslanskega kandidata v kmečki kuriji. To nam veliko pove o njegovem pomenu in položaju, ki sta pripomogla, da je bil tako hitro po prihodu imenovan za kandidata, obenem pa se je SLS zavedala, da lahko z njegovimi kvalitetai le še pridobi nove podpornike. Prehod Zege, ki ga je Gabršček označil za enega »stebrov Napredne stranke v Kanalu«,⁶⁹ iz liberalnega tabora v SLS, je sprožil veliko polemik v časopisju in javnosti.⁷⁰ NNS je izgubila enega izmed pomembnejših predstavnikov na Kanalskem in si s tem

66 Gorica, 23. 7. 1907, 61.

67 AST, I. R. Luogotenenza societa, b. 7, d. 1128.

68 Gabršček, 1934, 252.

69 Ibid, 324.

70 Soča, 8. 2. 1908, 17. »Kdo bo torej volil Zego? Noben pameten volilec ga ne more voliti. /.../ Potem pa, kdo naj kaj veruje in zaupa človeku, ki je bil naprednjak ter je grmel proti klerikalcem, kar se je dalo. Pred 6 leti je ropotal proti klerikalcem, sedaj bi imel še več vzroka ropotati.«

precej poslabšala svoj politični položaj v okraju. Očitki na njegovo ravnanje so se pojavili predvsem v *Soči*, ki ga je poskušala po letu 1908 večkrat diskreditirati predvsem v zvezi z njegovim delovanjem v kulturnih in gospodarskih društvih. Politično dejavnost in mobilizacijo volivcev sta oba politična tabora v veliki meri izvajala v okviru društev, v katerih je imel Zega vodilno ali pomembno vlogo. Večina teh je svoje delovanje usmerila v podporo katoliškemu taboru, ki si je s tem uspel zagotoviti politično prevlado v okraju. SLS je imela podporo večine gospodarskih društev, tudi najpomembnejšega – sadjarskega in vinarskega društva za kanalski okraj, katerega predsednik je bil Zega. *»Nekaterniki, ki so hoteli s plačevanjem udnine podpirati 'Sad. društvo', so bili odklonjeni. Načrt njegov je bil enostavno ta-le: Prvič 'Sadjarsko društvo', preko njega postati župan in nato v deželno hišo. Pritožujete se, da Van je neki kanalski odličnjak odnesel drevesa. Dolžnost in naloga Vaša je bila, da ste nastopili proti njemu tako, kakor nastopi zemljiški posestnik proti onemu, ki moti njegovo posest.«*⁷¹ Zapisi niso pripomogli k spremembam politične moči v okraju, ki je bila z redkimi izjemami trdno v rokah SLS. Ta je imela podporo posojilnice in društev v ostalih občinah okraja, s katerimi si je zagotavljala ugoden položaj in prevlado nasproti NNS.⁷² Zasluge in prepoznavnost, ki si jih je Zega pridobil s svojim delom, so pripomogle k njegovi dvakratni izvolitvi na deželnozborskih volitvah za poslanca kmečke kurije leta 1908 in 1909. Na prvih volitvah je nastopil s podporo Kmečke zveze, ki ga je stranki SLS predlagala za kandidata.⁷³ Na volitvah, 4. marca 1908, je bil v parlament izvoljen skupaj z Antonom Klančičem in Ivanom Berbučem, predstavnikoma SLS. Na naslednjih volitvah, oktobra 1909, je bil izvoljen skupaj z Ivanom Berbučem in Mihaelom

71 *Soča*, 15. 2. 1908, 20.

72 *Devetak*, 2016, 134–138.

73 *Gorica*, 28. 1. 1908, 8.

Mariničem.⁷⁴ Kot poslanec je nadaljeval s svojim delom in prizadevanji za gospodarski razvoj kanalskega okraja in ostalih delov dežele ter si prizadeval predvsem za ureditev cestnega omrežja, infrastrukture (vodovodov, kanalizacije, šol), ustanavljanje novih društev, večjo navezavo na goriško kmetijsko društvo in za širjenje izobrazbe na podeželje.⁷⁵ V deželnem parlamentu je deloval v šolskem in gospodarsko-tehničnem odseku.⁷⁶ Poslanski sedež je obdržal do deželnozborskih volitev julija 1913. Na njih ni več kandidiral, k čemur je morda pripomoglo njegovo vse slabše zdravstveno stanje.

DELO PRI RAZVOJU GOSPODARSTVA IN GOSPODARSKIH DRUŠTVIH

Še pomembnejši od kulturnega in političnega udejstvovanja Zege je bil njegov prispevek pri gospodarskem razvoju okraja. Poleg že omenjenega dela v okviru šolstva in lokalne uprave, je bila ključnega pomena njegova vloga pri različnih gospodarskih društvih. Uveljavil se je kot glavni promotor gospodarskega napredka v okraju. S svojim delovanjem je uspel spremeniti odnos kmetovalcev do moderne kmetovanja in jih uspel vsaj deloma pripraviti na spremembe, ki so bile posledica industrijske in tehnične revolucije ter vse bolj povezanega globalnega tržišča, ki so vplivale tudi na Kanalsko. Deloval je kot zastopnik kmetijskega ministrstva za stanje poljskih pridelkov v kanalskem sodnem okraju,⁷⁷ na širšem področju pa najprej v cesarsko kraljevi kmetijski družbi in od leta 1905 v novoustanovljenem goriškem kmetijskem društvu, kjer je opravljal funkcijo odbornika.⁷⁸ Deloval je v odsekih za živinorejo, vi-

74 Melik, 1965, 375.

75 *Gorica*, 29. 9. 1908, 78.

76 *Gorica*, 31. 12. 1909, 105.

77 Verč, 2006, 35–36.

78 *Primorski gospodar*, 2. 8. 1906, 15.

nogradništvo, sadjarstvo ter za kmetijski pouk in časopisje.⁷⁹ V okviru kmetijskega društva se je zavzemal za organizacijo strokovnih predavanj in različnih razstav živine ter sadja, poseben poudarek je dajal tudi razvoju in podpori kmetijstva na Kanalskem. Spodbujal je tudi druge kanalske kmetovalce, naj se vključijo v obe organizaciji. Njihova zastopanost v cesarsko kraljevi kmetijski družbi je bila v 80. in 90. letih 19. stoletja šibka, zaradi česar so bili deležni kritik: »*Cerkljanski in Kanalski okraj morata imeti skupaj enega samega zastopnika, ker se ne morejo zdramiti boljši in razumnejši posestniki in drugi prijatelji kmetijskega napredka, da bi jih bilo vsaj v vsakem okraju 15 družtenikov, kolikor jih mora biti, da smejo voliti sami svojega zastopnika v glavni odbor. Skoro neverjetno je, pa vendar je tako!*«⁸⁰ Kasneje se je v goriško kmetijsko društvo včlanilo več kmetovalcev iz okraja.⁸¹ Junija 1910 se je Zega zaradi slabega zdravja odpovedal odborniški funkciji v goriškem kmetijskem društvu, a je še naprej ostal aktiven član društva.⁸²

Bil je ustanovitelj, član in podpornik več gospodarskih društev, ki so se na njegovo pobudo ustanavljala v 90. letih 19. stoletja in v začetku 20. stoletja v kanalskem okraju. Ta društva so nastala kot odgovor in ukrep proti že omenjenim slabim gospodarskim razmeram, ki so prizadele okraj že v 70. letih 19. stoletja in trajale naslednji dve desetletji.

Prvi in najpomembnejši organiziran ukrep v okviru izboljšanja gospodarskih razmer na Kanalskem je bila ustanovitev sadjarskega in vinarskega društva za kanalski okraj v začetku leta 1895. Društvo, ki je preseгло lokalni okvir Kanala in se osredotočilo tudi na preostale občine okraja, je služilo kot odskočna deska za podobne oblike združevanja po različnih krajih v

79 *Primorski gospodar*, 4. 10. 1906, 19.

80 *Soča*, 6. 10. 1876, 40.

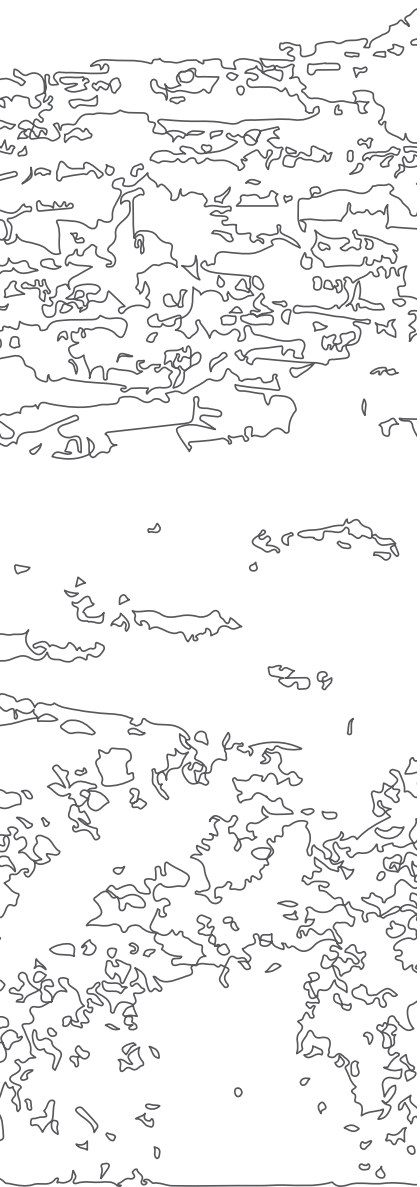
81 *Devetak*, 2016, 56.

82 *Primorski gospodar*, 30. 6. 1910, 12.

nadaljnjih letih. Da bi izboljšali razmere v sadjarstvu in vinogradništvu, ki sta bila tržno usmerjena, je Zega 20. septembra 1894 v kanalski občinski pisarni organiziral ustanovni zbor društva. Glavni nameni društva so bili pospeševati in izboljševati stanje teh panog, ki sta veljali za zelo donosni, ter izobraziti kmete, ki so kljub dobrim pogojem na tem področju zaradi mešanja različnih sort, zastarelih tehnik obdelovanja, pridelave majhnih količin in individualne prodaje izgubljali boj na spreminjajočem se trgu, ki je postal vse bolj specializiran in globaliziran.⁸³ Zega je bil na občnem zboru, 27. marca 1895, potrjen za predsednika in je to funkcijo ohranil skoraj 20 let. Društvo se je zavzemalo za ohranjanje domačih in vpeljavo novih, rentabilnih sort, s čimer bi si kmetovalci lahko finančno opomogli in uspešneje konkurirali na trgih. Da bi kmete pripravilo na nove razmere, je zanje po okraju organiziralo predavanja, tečaje in razstave, na katerih so propagirali doma pridelano sadje in vino. Odprlo je knjižnico z referenčno literaturo in po krajih ustanovilo več sadnih vrtov, drevesnic in trtnic, kjer so sadili najprimernejše sadne sorte in trte. Sadike je društvo proti simboličnemu plačilu oddajalo svojim članom in jim kasneje pomagalo kot posrednik pri prodaji.⁸⁴ Sadjarsko in vinarsko društvo je imelo velik pomen za ponoven zagon gospodarskih panog, specializacijo in usmeritev na širše trge. Pripomoglo je k razvoju tako Kanala kot celotnega okraja, ki se je prej soočal s krizo na področju kmetijstva in z izseljevanjem. Bilo je precedens za ostala gospodarska društva in zadruge, katerih ustanovitve so sledile v nadaljnjih letih. Večina predsednikov in pobudnikov teh društev je bila aktivnih članov v sadjarskem in vinarskem društvu. *»Akoravno je društvo še mlado, je vendar že toliko uplivalo, da se je ustanovilo precej sličnih društev. Namen društva je med drugim*

83 Vodopivec, 2006, 95.

84 Devetak, 2013, 13–22.

tudi to, da se prideljuje take pridelke, katere pridejo tuji sami iskat. A treba z združenimi močmi na to delovati. Tako se bode še le blagostanje povrnilo v našo deželo.»⁸⁵

Drugo pomembno društvo, pri katerem je Zega sodeloval, je bila okrajna posojilnica v Kanalu, ki je bila z ustanovitvijo oktobra 1897 ena prvih na Goriškem. V svoje vrste je do leta 1900 privabila 187 članov.⁸⁶ Sodelovala je s sadjarskim in vinarskim društvom ter stimulirala člane s podeljevanjem nagrad ob različnih priložnostih.⁸⁷ Sadjarsko in vinarsko društvo ter okrajna posojilnica sta bila steber gospodarskega razvoja v Kanalu. Obe društvi sta delovali v okviru Sloge/SLS in vplivali na politično vključevanje in podporo lokalnega prebivalstva katoliškemu taboru. Tako so Kanalci kljub temu, da so župani po večini izhajali iz liberalnega tabora, na vseh treh deželnozborskih volitvah med letoma 1908 in 1913 z veliko večino volili SLS. Finančna pomoč kmetom in ugodni kreditni pogoji so le še bolj nagnili tehtnico v korist katoliškega tabora.

Samoiniciativno, na pobudo lokalnih skupnosti, politične stranke ali v okviru sadjarskega in vinarskega društva se je Zega zavzemal

⁸⁵ Soča, 15. 3. 1898, 21.

⁸⁶ Gorica, 6. 4. 1900, 28.

⁸⁷ Soča, 10. 11. 1906, 90.

Vleeslawno c.k. deželno kot
tugovsko sodišče!

Na podlagi v Dveh zvirnikih priloge,
mih pravit sub. j. zasnovala se je gaden,
ga:

„Okrajna posojilnica v Kanalu registra,
vana gadruga z neomejeno gaverjo,
v sedežim v Kanalu in po se v
narelistvo zvolili:

Janez Janca, kmet v Dvočinju načel,
milom; odbornikom pa:

Zege Miha, nadučitelj v Kanalu;

Javdaj Josip, trgovca v Kanalu;

Dečurko Leopold, kapitan v Kanalu;

Kofol Valentin, posostnik v Kanalu;

Largo Angel, vrtar in na Drujini polji in

Feltrin Janca, vikarij v Doolah;

Ki bodo ga gadruga pod firmo kadava
naj bodo vsa ali v pečatim natrope,
na podpisavali nastolno:

Leop. Dečurka

Valentin Kofol

Angel Largo

Janez Janca

Miha Zege

Janca Feltrin

Josip Largo

za ustanavljanje gospodarskih društev tudi v preostalih predelih okraja. V ta namen je pripravil strokovna predavanja, razstave sadja in goveda ter srečanja v okraju. Že spomladi 1896 je v okviru sadjarskega in vinarskega društva pripravil ustanovitev mlekarskega društva v občini Banjšice, ki bi ga vodil potovalni mlekarški učitelj. Sadjarsko in vinarsko društvo se je ponudilo za podpornika društvu in predlagalo učitelja Jožefa Lebana iz Tolmina, da bi poučil kmete o mlekarstvu in sirarstvu.⁸⁸ Leta 1898 sta vzporedno pričeli delovati mlekarska zadruga v Ročinju in podružnica za zavarovanje goveje živine na Ligu. Bili sta prvi društvi v okraju, ki sta nastali izven Kanala. Predsednika obeh društev – ročinjski kurat Janez Jarec in liški kurat Franc Šmidt sta bila člana sadjarskega in vinarskega društva v Kanalu. Leta 1905 je Zega na občinski seji predlagal ustanovitev podružnice zavarovalnice goveje živine v Kanalu,⁸⁹ a je do realizacije projekta prišlo šele junija 1909.⁹⁰ Ročinjski je julija 1900 sledila mlekarska zadruga na Banjšicah, ki je nastala na pobudo Zege. V Levpi so v začetku 20. stoletja poskusili z ustanovitvijo kmetijske zadruge z omejeno zavezo, ki pa najprej iz neznanih razlogov ni zaživela.⁹¹ Do ponovne obuditve ideje je prišlo februarja 1909, ko so tamkajšnji kmetje zahtevali, da se delovanje zadruge obnovi. Ustanovitev so povezali s shodom, ki ga je organiziral deželni poslanec Zega, da bi s svojo udeležbo navdušil krajanje za združevanje in dal zadrugi dobro popotnico.⁹² Društva so se usmerila k najrentabilnejšim panogam – govedoreji, mlekarstvu, sadjarstvu in vinogradništvu – kjer je bilo največ možnosti za uspešen

88 ASPGO, *Archivio della I. R. Società di Gorizia*, 337, d. 369.

89 PANG 37, t. e. 1, a. e. 1, d. 194.

90 *Gorica*, 10. 6. 1909, 55.

91 ASGO, *Capitanato distrettuale di Gorizia*, b. 13, f. 100, d. 4143.

92 ASGO, *Capitanato distrettuale di Gorizia*, b. 13, f. 100, d. 12046.

razvoj. Svoje člane so izobraževala in jim finančno pomagala. Poleg tega so uvajala nove tehnike obdelave in primernejše sorte sadja ter trt. Neposredno so vplivala tudi na politično sliko okraja. Kar se tiče pomoči članom in uvajanja novosti so bili gospodarski ukrepi lokalno usmerjeni, hkrati pa so bili tudi del večjega sistema, s katerim so se Slovenci podali v organiziran boj proti prevladi nemškega in italijanskega kapitala.⁹³ V obdobju po letu 1907 je imel gospodarski vidik drugačno konotacijo, saj je mednacionalno merjenje moči zamenjalo strankarsko. Velika večina društev je bila v domeni katoliškega političnega tabora, ki si je tudi z njihovo pomočjo uspel pridobiti vodilni položaj v okraju.

Zega se je zavedal, da je za gospodarski razvoj pomembna dobra infrastruktura, predvsem ceste. Ko je prevzel predsedstvo okrajnega cestnega odbora na prehodu iz 19. v 20. stoletje, je bilo cestno omrežje na Kanalskem v zelo slabem stanju. Z izjemo državne ceste, ki je povezovala Gorico s Koroško, preostale prometne povezave v okraju niso bile omembe vredne in povečini za vozove neprimerne in neprehodne. Državna cesta je pripomogla k razvoju Kanala, ki je imel zaradi mostu čez reko Sočo odlične možnosti za razvoj obrti in trgovine. Poleg Kanala je le še Ročinj lahko dobro izkoristil ugoden položaj ob cesti za razvoj kmetijstva in obrti. Glavna cesta je gotovo pomembno pripomogla k razvoju in pomenu teh dveh krajev v primerjavi z ostalimi predeli sodnega okraja, ki so v širšem smislu igrali precej manjšo vlogo. Slabe prometne povezave v goratih predelih so vplivale na kakovost življenja, zakasnile so prihod modernizacije ter šolskega sistema in botrovale k

⁹³ Lazarević, 1994, 28.

slabši trgovski menjavi z ostalimi deli dežele, s čimer je bilo prebivalstvo prikrajšano za velik del morebitnega zaslužka. Po letu 1895 se je pričelo pospešeno trasiranje in gradnja prometnih povezav v okraju, ki ju je cestni odbor nadzoroval, a se je vse do konca svojega delovanja srečeval z velikimi logističnimi in finančnimi težavami.⁹⁴ Leta 1902 so odhodki (12.000 kron) za skoraj štirikrat presegali prihodke (3.400 kron), kar je v veliki meri onemogočalo normalno delovanje odbora.⁹⁵ Ta je bil v večini primerov pri gradnjah cest odvisen od finančne pomoči dežele ali države. Leta 1908 je cestni odbor sprejel odlok, da je »za uspešni razvoj gospodarskega stanja kanalskega okraja neobhodno potrebno« zgraditi še 25 cestnih povezav, kar pa je bilo na kratek rok popolnoma nerealno, izvedbena dela pa je prekinila oziroma onemogočila prva svetovna vojna.⁹⁶ V času predsedovanja Zege so se razmere vseeno izboljšale. Do leta 1914 je bilo zgrajenih več lokalnih cest, ki so z državno cesto povezale višje ležeče kraje na Banjški planoti in Kanalskem kolovratu. Njegova prizadevanja je opisal časopis Gorica: *»Šele v novejšem času od kar predseduje cestnemu odboru neumorno delaven gospod deželni poslanec in veleposestnik M. Žega, so se tozadevne razmere predrugačile. Ždi se sicer, da g. Žega sili v nasprotni ekstrem, da bi hotel vse naenkrat popraviti in narediti, kar se je prej zanemarilo, toda temu ni tako. On dobro ve, da je treba dosti denarja in časa za izvršitev vseh načrtov, katere je on deloma pripravil in jih še pripravlja, on zasleduje drugi namen.«*⁹⁷

Poleg vsega naštetega je bil Zega večletni predsednik kanalske podružnice planinskega društva, ki si je v okraju od začetka 20. stoletja dalje

94 Devetak, 2016, 18–22.

95 *Pertrattazioni della Dieta provinciale*, XIII.

96 *Gorica*, 25. 2. 1908, 16.

97 *Gorica*, 17. 1. 1911, 5.

prizadevala za razvoj pohodniškega turizma z organiziranjem izletov, urejanjem pohodniških poti in promocijo okraja v različnih časopisih.⁹⁸

ZEGOVA DRUŽINA IN ZADNJA LETA ŽIVLJENJA

Zega si je v Kanalu ustvaril družino. Avgusta 1874 se je poročil z dvajsetletno posestnico Marijo Jožefo Segalla,⁹⁹ članico vplivne in bogate družine, ki se je na Kanalsko iz Karnije preselila na prehodu iz 18. v 19. stoletje.¹⁰⁰ Poroka s pomembno članico kanalskega višjega sloja veliko pove o položaju Zege in vplivu, ki si ga je uspel pridobiti v kratkem času bivanja v Kanalu. Skupaj sta vodila gostišče in kavarno, Zega je bil poleg tega tudi upravitelj vinotoča.

Reklama za gostilno Zega v Kanalu (vir: Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem za navadno leto 1907)

⁹⁸ *Planinski vestnik*, 1911, 3, 49.

⁹⁹ ACAG, *Matricole parrocchie Slovene*, Matrimoni, Canale, 1835–1921.

¹⁰⁰ Ipavec, 2008, 86.

Zakon, ki je trajal do smrti Marije decembra 1899, jima ni prinesel otrok. Po njeni smrti se je aprila 1900 v Desklah ponovno poročil s šestindvajsetletno posestnico Emo Frančiško Ivančič.¹⁰¹ Med letoma 1901 in 1911 se jima je rodilo pet otrok – trije sinovi in dve hčeri.¹⁰² Kmalu po vzpostavitvi fronte na Goriškem med prvo svetovno vojno, maja 1915, je bila družina prisiljena oditi v begunstvo v Ljubljano. Zaradi uničenja, ki ga je na Kanalskem povzročila vojna in splošnega pomanjkanja, je v tem obdobju izgubila velik del premoženja in se ni vrnila nazaj domov. Zega je, zaradi kapi, v Ljubljani umrl 25. aprila 1919.¹⁰³ *Učiteljski tovariš* je ob njegovi smrti zapisal: »Nepozabni pokojnik ostane vsem znancem, osobito prebivalstvu kanalskega sodnega okraja, v trajnem spominu, ker več ne bi bil mogel storiti, kot je storil za svoj narod.«¹⁰⁴ Pokopali so ga na pokopališču Sv. Križ v Ljubljani (današnje Žale), a so njegove posmrtno ostanke prenesli v Kanal, kjer sta pokopani tudi njegovi ženi.

101 ACAG, *Matricole parrocchie Slovene*, Matromoni, Descla, 1835–1944.

102 ACAG, *Matricole parrocchie Slovene*, Natti, Canale 1876–1925.

103 *Učiteljski tovariš*, 30. 4. 1919, 18.

104 Prav tam.

SKLEP

Zegov prispevek h kulturnemu, narodnostnemu, gospodarskemu in političnemu razvoju Kanala ter okolice je bil izrednega pomena. Čeprav je bil njegov osnovni poklic učitelj, je svoje izkušnje in znanja uporabil na različnih področjih in na ta način vplival na potek splošnega razvoja okraja. Zavedal se je pomena dobre izobrazbe, sprememb, ki so se dogajale v družbi, gospodarstvu in politiki ter pomanjkljivosti, s katerimi se je soočalo prebivalstvo na Kanalskem. Bil je ambiciozen in se je izpopolnjeval celo življenje. S svojim delom si je uspel zagotoviti vstop v višji družbeni sloj in hkrati pomagati drugim, da so se lahko izvili iz krize in revščine ter dvignili svoj življenjski standard. Znanje je delil in prenašal na naslednje generacije ter z delom, ki je obsegalo številna področja, dosegel oz. pripomogel k spremembam, ki so imele širše posledice in odmev v takratni družbi in okolju. Vidno vlogo je imel pri večini društev in v lokalni upravi. Volivci so ga zaradi njegovih zaslug dvakrat nagradili s poslanskim mandatom v deželnem zboru. Brez večjih pomislekov ga lahko označimo za najpomembnejšo javno osebnost Kanala in bližnje okolice v obdobju Avstro-Ogrske. Prva svetovna vojna je v veliki meri uničila vse, za kar si je prizadeval tekom svojega življenja. Ostal je brez večjega dela premoženja, društva so prenehala z delovanjem, infrastruktura, za izboljšanje katere si je prizadeval, je bila uničena. Številni njegovi somišljeniki so med vojno izgubili življenje ali pa so bili izseljeni, okolje, v katerem je deloval, pa se je z razpadom države in razmerami, ki so sledile, spremenilo. Danes je Zega med prebivalstvom Kanala in občine bolj ali manj pozabljen in neznan, za razliko od njegovih sodobnikov – Josipa Kocijančiča in bratov Leban, k čemur je morda pripomoglo tudi to, da ni bil rojen na Kanalskem.

Urša Prša

**RODOLJUBJE IN PODOBE SEVERNOPRIMORSKE
POKRAJINE V IZBRANIH PESMIH FRANJA ROJCA**

IZVLEČEK:

Intelektualec in izobraženec Franjo Rojec je bil velik domoljub. Rodil se je leta 1914 na Peči pri Sovodnjah. Življenjska pot ga je vodila tudi v tujino, ki je poleg vojne še bolj okrepila njegovo rodoljubje in v precejšnji meri zaznamovala njegovo literarno ustvarjanje. Živel je v Sovodnjah ob Soči, opravljal poklic višjega carinskega inšpektorja, po upokojitvi pa se je posvetil pisanju pesmi. Posthumno je izšla samo ena pesniška zbirka z naslovom *Mladim srcem*, preostale pesmi, ki jih je več kot 500, pa se nahajajo v tipkopisu. Prispevek predstavi Rojčevo življenjsko in pesniško delo, nato pa se osredotoči na rodoljubje in podobe severnoprimorske pokrajine v njegovih izbranih desetih reprezentativnih pesmih.

KLJUČNE BESEDE: Franjo Rojec, pesmi, rodoljubje, severnoprimorska pokrajina

ABSTRACT:

An intellectual and an educated person, Franjo Rojec, was a big patriot. He was born in 1914 in Peč near Sovodnje. His life path led him abroad, which strengthened his patriotism and considerably marked his literary creation. Living in Sovodnje, by the Soča river, he worked as a higher customs inspector. Upon being retired, he dedicated himself to the writing of poems. His only collection of poems, named *To Young Hearts*, was published posthumously. The rest of the poems, more than 500 in total, are still in the printout. The contribution presents Rojec's life and poetic work and further on it focuses on the patriots and the images of Northern Littoral region in his selected ten representative poems.

KEY WORDS: Franjo Rojec, poems, patriotism, Northern Littoral region

Urša Prša

RODOLJUBJE IN PODOBE SEVERNOPRIMORSKE POKRAJINE V IZBRANIH PESMIH FRANJA ROJCA

Iz ljubezni do materinščine
se drhteče z besedo ukvarjam.
Srcu poklanjam misli v dar.
Drobne trenutke sreče
posvečam niti, ki vodi čas
pred zadnji oltar.¹

To uvodno sporočilo krasi prve strani Rojčevega prvenca *Mladim srcem* in slikovito izraža pesnikovo pripadnost rodu, domovini in domači besedi. Po besedah njegovega sina Marka Rojca je bil njegov oče izrazito zakoreninjen Slovenec in velik domoljub, ki se za časa življenja ni želel pretirano literarno izpostavljati. Ljubil je svoj narod in matično domovino, to ljubezen, ki je vsekakor tudi posledica življenja v zamejstvu in tujini, pa je izražal skozi svoj bogat pesniški opus. Luč sveta so ugledale le nekatere pesmi, od katerih jih je večina zbranih v pesniški zbirki *Mladim srcem*, ki je posthumno izšla leta 1996.² Trenutna županja občine Sovodnje ob Soči in

¹ Rojec, 1996, 20.

² Pesnik Ace Mermolja (Mermolja, 1996, 10) ob izidu omenjene zbirke pravi, da se Rojec na splošno ne poigrava z zapleteno metaforiko ali gradi zapletenih besednih struktur, vendar je treba priznati, da »ostaja zbirka *Mladim srcem* zanimiva priča našega življenja 'na robu' in zavzetosti krajem, kjer se je odigral velik del naše osebne in narodne usode.« Tudi pesnik in raziskovalec zamejske literature David Bandelj v *Antologiji sodobne poezije Slovencev v Italiji* (Bandelj, 2009, 380) Franja Rojca podobno uvrsti kot pesnika, ki se predvsem refleksivno posveča izročilu in vrednote prednikov aplicira v svoj čas.

takratna predsednica KD Sovodnje Alenka Florenin je v njeni uvodni besedi zapisala: »Občutljiva pesniška duša pokojnega Franja Rojca je domačo kulturno stvarnost obogatila z nepreglednim številom tenkočutnih pesmi, ki smo jih do danes uživali le redki vaščani, prijatelji in kulturni delavci.«³ Preostale pesmi se nahajajo v tipkopisu in tudi v rokopisu v njegovi zapuščini, ki jo hrani že omenjeni sin Marko Rojec in je dostopna za raziskovalne namene. O Franju Rojcu in njegovem literarnem delu ni veliko napisanega, vendar sta njegovo goreče rodoljubje do matične domovine in razpetost med dvema geografsko ločenima kulturnima svetovoma, mnogokrat povezana s podobami severnoprimske pokrajine, zanimiva, tako z reflektivnega kot impresivnega vidika, in vsekakor vredna globlje literarne obravnave. Predvsem pa je namen prispevka bolj osvetliti življenjsko pot in subtilno ter precizno literarno ustvarjanje našega rojaka, ki je v literarnih krogih manj poznano. Temu vsekakor botruje že omenjeno dejstvo, da Franjo Rojec svojega dela ni želel pretirano izpostavljati širši publiki in je raje pisal zase, za svojo dušo.⁴ V nadaljevanju prispevka bo za lažje razumevanje njegovega pesniškega vidika predstavljeno njegovo življenje, nato pa bodo za nadaljnjo obravnavo izbrane določene reprezentativne pesmi iz skrbno prebrane literarne zapuščine, katerih glavna tematika sta rodoljubje ter ljubezen do domače zemlje, ki se v določenih aspektih

3 Florenin, 1996, 8.

4 Problematika zamejske književnosti zahteva svojo študijo, zato v prispevku ni poudarka na tej tematiki. So pa med drugim vsekakor pomembne izbrane študije Tarasa Kermaunerja v treh knjigah *Poezija slovenskega zahoda*, ki so izhajale med letoma 1990 in 1993, Marije Pirjevec (Pirjevec, 2001), Jožeta Pogačnika (Pogačnik, 2001), Davida Bandlja (Bandelj, 2009), novejši zbornik z znanstvenega simpozija *O slovenski književnosti v Italiji in Avstriji* (2017) in številne druge. Z omenjenega simpozija gre izpostaviti prispevek Mirana Košute z naslovom »Slovenš na cela« (Košuta, 2017, 34–46), v katerem poudari, da je književnost Slovencev v Italiji »regionalno rebro« in sestavni del slovenskega nacionalnega slovstva. Obenem pa med epilogno navedenimi viri in literaturo naredi izbor pomembnejših literarnozgodovinskih del o slovenski književnosti v Italiji, ki referenčno pomaga pri nadaljnjih raziskavah.

kažeta v izrazitih podobah severnoprimske pokrajine. Opazovano bo, na kakšen način pesnik upodablja omenjeni tematiki in kako se izražata v njegovi pesniški zapuščini.

Franjo Rojec (vir: osebna zapuščina Franja Rojca)

ŽIVLJENJSKA POT FRANJA ROJCA

Franjo (Franc) Rojec se je rodil 10. septembra 1914 očetu Francu Rojcu ter Mariji Petejan na Peči pri Sovodnjah.⁵ Ko se je začela vojna med Avstro-Ogrsko in Italijo, je oče, ki je bil kovač in med drugim ustanovitelj prve sovodenjske kmečko-delavske hranilnice in posojilnice, šel kot vojak v Galicijo, preostala Rojčeva družina pa je odšla v begunstvo v Nazarje pri Mozirju.⁶ Domov so se vrnili, ko je bilo Franju pet let. Tudi oče se je srečno vrnil in v Sovodnjah so začeli urejati kovačnico ter bivalno poslopje. Pesnik je hodil v osnovno šolo v domačem kraju, nato pa je obiskoval pripravnico v Alojzijevišču v Gorici. Tam se je vpisal tudi na trgovsko šolo. Zaradi težke družinske finančne situacije se je leta 1936 kot civilist izselil v Adis Abebo, končal trgovsko šolo in si pridobil naziv računovodje. Kot upravitelj se je zaposlil v državni službi, vendar je bil mobiliziran kot italijanski vojak in se je moral udeležiti osvajaških pohodov po Somaliji. Angleži so ga ujeli

5 Danes so v občini Sovodnje ob Soči poleg istoimenskega središča še vasi Peč, Rupa, Gabrje, Rubije in Vrh, ki jih Rojec tudi zelo rad opeva v svojih pesmih. Občina je od leta 1978 pobratena s slovensko občino Škofja Loka.

6 V Vrbovcu je v tistem času delovala Čevljarska zadruga, v kateri so med drugim zaposlovali begunce iz mirnske čevljarske zadruge. To je bil tudi eden izmed razlogov, zakaj so iz severne Primorske ljudje bežali v tiste kraje (prim. še Videčnik, 2013, 13). Obrtniki s svojimi dejavnostmi so bili močan del zaledja avstro-ogrsko vojske.

leta 1942 in odpeljali v ujetništvo v Nairobi. Tam je bil pet let. V taborišču je prišel v stik z raznimi izobraženci, tudi univerzitetnimi profesorji. Ta krog intelektualcev je organiziral različne dejavnosti in izobraževalne krožke (za poglobljanje jezika, zgodovino, zemljepis in podobno). V tem času je izrazil prišel v stik s tujimi jeziki in nekatere tudi usvojil. Poleg slovenskega in italijanskega jezika je Rojec govoril še nemško, francosko, angleško in furlansko. To potrjuje njegov izjemen občutek za strukturo in lepoto besede, ki se izražata v njegovem pesniškem ustvarjanju. Leta 1947 se je vrnil v rodne kraje in dobil službo na računskem oddelku finančnega urada v Gorici. Želel je napredovati, zato je v Rimu opravil predpisane izpite in nastopil s službo carinskega inšpektorja do leta 1962, ko je bil za tri leta premeščen v kraj Fortezza pri Briksnu. Leta 1965 se je zaposlil kot višji funkcionar na deželnem uradu v Trstu, kjer je ostal do upokojitve leta 1973. Franjo Rojec je bil napreden intelektualec ter izredno aktiven človek, zato se je poleg zahtevne službe in družine, poročen je bil z Nado Hmeljak, s katero je imel sinova Iva in Marka, posvečal tudi drugim dejavnostim.⁷ Od leta 1965 je bil predsednik nadzornega odbora Kmečko-delavske hranilnice in posojilnice v Sovodnjah, ki je skrbela za gospodarski in tudi kulturni razvoj vasi (npr. gradnjo Kulturnega doma). V letih 1970 in 1971 je bil imenovan za državnega komisarja v upravnem svetu Državnega poklicnega zavoda Ivan Cankar v Gorici. Ljubiteljsko je rad preučeval krajevno zgodovino, bral knjige, izrezoval strokovne članke, korespondiral pa je tudi z nekaterimi znanimi slovenskimi zgodovinarji. Predvsem mu je bila pri srcu antična zgodovina v rodnih krajih, spoznanja in nekateri zgodovinski elementi se odlikavajo

⁷ Po besedah sina Marka je bila tudi mama Nada narodno zavedna Slovenka in velika rodoljubka, tako da je bila narodna pripadnost izrazita v celotni družini. Med drugo svetovno vojno je na primer v Sovodnjah in na Peči poučevala slovenski jezik.

in občasno transformirajo tudi v določenih pesmih.⁸ Ob upokojitvi se je z vsem srcem posvetil pisanju pesmi, risanju, izdelal pa je tudi pravi mali slovarček sovodenjskih narečnih besed, ki zaenkrat ostaja še v rokopisu. Besede v slovarčku so opremljene z naglasnimi znamenji, označeni pa so tudi izraziti primorski diftongi.⁹ Glavnina njegovega literarnega in umetniškega ustvarjanja je nastala po pesnikovem odhodu v pokoj. Bil je nemirnega duha in v svojem bogatem življenju nikoli ni imel obstanka. Umetnost mu je predstavljala varno zatočišče in zadoščenje po izražanju. Ustvarjal je sicer tudi že prej, znano je, da je na primer v taborišču pisal dnevnik, ki pa se je žal izgubil. Franjo Rojec je svojo življenjsko pot končal malo pred svojim 80. jubilejem, in sicer 6. septembra v Gorici, pokopan pa je v Sovodnjah. Vlado Klemše ga je v spominskem zapisu dan po smrti v *Primorskem dnevniku* označil kot »pevca Vipave« in predstavnika starejše generacije Sovodenjcev, kaljene med obema vojnama, ki je bilo z zgodovinskega vidika za Slovence na Primorskem najtežje.¹⁰ To vsekakor drži, saj občutek porušene domovine ter ambivalentna razpetost med domačo in tujo zemljo vejeta iz njegovih pesmi ter odpirata globlja eksistencialna vprašanja, ki nemalokrat ostanejo nerešena, včasih pa nam ravno preprostost nekaterih njegovih pesmi razkrije enostaven odgovor na dlani. Pri opazovanju in interpretiranju Rojčevih pesmi vsekakor ne smemo mimo pomembnih zgodovinskih dogodkov, ki so neposredno vplivali na življenje in posledično elemente pesnjenja obravnavanega avtorja. To sta med drugim rapalski dogovor leta 1920, ki je Italiji

8 Sovodensko območje so Rimljani okupirali v drugem stoletju. Iz Furlanije je proti notranjosti današnjega slovenskega prostora vodila rimska cesta. V zgodnjem srednjem veku so na to območje prišli Slovani. Pozneje so to pokrajino med drugim upravljali goriški grofje, oglejski patriarhi, Beneška republika, Habsburžani in Francozi (Ilirske province).

9 Več o Rojčevem življenju in delu gl. med drugim še *PSBL III*, 1994, Devetak, 1996, 9-17 in Bandelj, 2009, 257-263, 380.

10 Klemše, 1994, 8.

priključil celotno Julijsko krajino in londonski memorandum leta 1954, s katerim je bilo ukinjeno Svobodno tržaško ozemlje, Italija pa je dobila večji del cone A s Trstom. Jože Pogačnik pri razpravljanju o splošni problematiki zamejskega slovstva poudari, da je povezano z »duhovno tradicijo okolja«, v kateri živi, in je »sestavni del matične slovenske besednoumetnostne ustvarjalnosti«. ¹¹ Ta dva elementa, duhovna tradicija ter matična beseda, se v veliki meri izrazito odsliskavata v Rojčevi pesniški zapuščini in njeni duhovni metaforiki. A vendarle, kljub vsem notranjim in zunanjim dejavnikom, ki zaznamujejo Rojčevo poezijo, moramo vsekakor Franja Rojca obravnavati kot svojevrsten unikat, ki je s svojo poezijo in življenjem pustil duhovni, kulturni in literarni pečat naslednjim generacijam. Ali kot posrečeno pravi tržaški literarni ustvarjalec Marko Kravos, da mu vsaka večja plima v obliki konflikta na nacionalnem stičišču pokaže, da ga lahko utopi, njegova generacija pa je prva, ki si je v povojnem obdobju lahko privoščila izražanje po slovensko, zato si lahko z užitkom enostavno privoščijo biti »individualni osebki«. ¹² Na izrazito personalno pisanje manjšine, v katero vsekakor sodi tudi obravnavani avtor, lahko navežemo še razmišljanje pesnika Cirila Zlobca, ki v antologiji pesnikov dveh manjšin *Drugačni verzi* pravi, da ker ti pesniki pišejo iz sebe, so najbolj avtentični izpovedovalci življenja, usode in duha. Izpovedujejo poglobljeno, nedeformirano identiteto. ¹³ Franjo Rojec je bil resnično velika osebnost, cenjena tudi med svojimi rojaki. Kako je bil spoštovan, nam samo po sebi govori priznanje, ki mu ga je posthumno podelila občina Sovodnje ob Soči ob 100. obletnici njegovega rojstva in 20. obletnici njegove smrti leta 2014 za »ljubezen do svoje zemlje in ljudi, ki jo

¹¹ Pogačnik, 2001, 357.

¹² Kravos, 2017, 12.

¹³ Zlobec, 2006, 10.

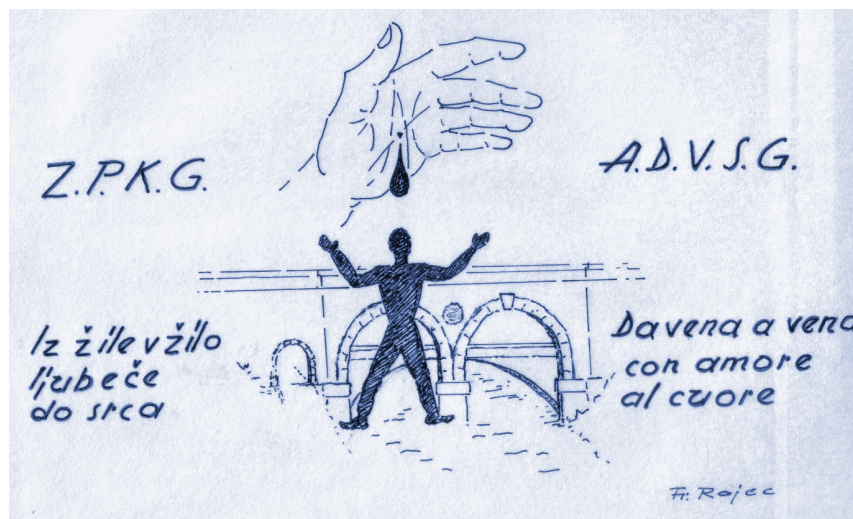
je tako lepo pretil v verze«. Priznanje krasi lekar-
no njegovega sina Marka v Sovodnjah ob Soči.

LITERARNA ZAPUŠČINA FRANJA ROJCA

Rojčevo bogato umetniško zapuščino sestavljajo tipkopisi, rokopisi, skice, risbe in razna druga besedila. Iz njegove literarne zapuščine so bile za nadaljnjo obravnavo izbrane pesmi iz urejenega tipkopisa, in sicer s posebnim poudarkom na pesmih s tematiko rodoljubja ter severnoprimske pokrajine.¹⁴ Pesmi je v celotni zapuščini več kot 500, z uvodnim kazalom pa so razdeljene na naslednjih 12 sistematično razporejenih tematskih sklopov: domače, sentimentalne, ljubezenske, narava, politične, socialne, narodne, osebne, zgodovinske, favna, Afrika in razno. Nekatere pesmi so bile tudi uglasbene, izvajali pa so jih nekateri sovodenjski pevski zbori. V Rojčevih pesmih se vidno prepletata rodoljubje in močna narodna identiteta, ki sta pogosto povezana z impresijami narave ter severnoprimskimi kraji. V izrazito čustveno nabitih pesmih mnogokrat občutimo stisko bivanja v tujini, hrepenenje po preteklih časih in mladosti, pesmi pa mnogokrat krasijo globoke refleksije o

¹⁴ V skrbno urejenem tipkopisu se pesmi nahajajo v kuvertah.

smrti, nasilju, času, onstranstvu, vojni, minljivosti in drugem. Franja Rojca in nekatere razloge, ki so vodili v njegovo pesniško ustvarjanje, v spremni besedi *Mladim srcem* dobro opiše rojak in kulturni delavec Emil Devetak, saj je pesnika tudi osebno poznal: »Bil je značajan človek, odprt do vsakogar, preprost, a zelo zgovoren, globoko čuteč, prežet z izkušnjami in naprednimi nazori, obenem zelo navezan na našo bogato kulturno dediščino, na osebnosti, ki so se v preteklosti kakorkoli izkazale v korist našega ljudstva.«¹⁵ Tudi Rojčev sin Marko poudarja, da njegov oče tudi po upokojitvi ni imel obstanka. Neprestano ga je spremljala potreba po intelektualnem delu, izražanju ter logičnem razmišljanju. Tudi zato je tako rad pisal pesmi, iskal rime ter ustrezne ritmične figure in strukture. Skratka, skozi poetične strukture je najlažje izražal svoja občutja, misli in nazorska mišljenja.

Risba »Poklon krvodajalcem« (vir: osebna zapuščina Franja Rojca)

¹⁵ Devetak, 1996, 13.

IZBRANE PESMI Z RODOLJUBNO TEMATIKO

V nadaljevanju bo obravnavanih pet izbranih pesmi, v katerih je poudarjena tematika rodoljubja.

Prva obravnavana pesem, v kateri se zrcalita rodoljubje ter duhovna pripadnost matični domovini, bo preprosta pesem z globokim sporočilom »Mladim srcem«, po kateri nosi Rojčeva pesniška zbirka tudi naslov.¹⁶

Mladim srcem
misli gre namen,
da ohranil narod
besede svoje bi pomen.
Usodni nam vihar
dobrine vse lahko razblini,
in zopet se ugodje vrne
ob rastoči plimi.

A zatajena istovetnost
rodni družbi za vedno te odrine.
Ostaneš sam
izrodek domovine.

Ta preprosta, a obenem povedna pesem je posvečena mladi generaciji v želji, da bi spoštovala svoj rod in zvesto ohranjala njegovo besedo, in sicer ne glede

¹⁶ Vse pesmi so izbrane iz Rojčevega tipkopisa ter z dovoljenjem sinov Iva in Marka dobesedno prepisane v celoti, da v vsej polnosti in obliki zaokroženo sklenejo obravnavo in interpretacijo pesmi.

na to, kakšne preizkušnje jim prinese življenje. Rodoljubje veje iz vsake kiti-
ce in besede ter je zaznamovano s pesnikovo življenjsko izkušnjo z grenkim
prizvokom, ki je vsekakor posledica vojne, oddaljenosti od rodnih krajev in
izkušnje zaznamovanega življenja v zamejstvu. Ključ do kulturne in naro-
dne enotnosti se skriva v mladini, ki lahko postavi in ohrani trdne temelje
ljubezni do ohranjanja domovine in ji ostane zvesta v duhovni pripadnosti.

Naslednja obravnavana rodoljubna pesem nosi naslov »Zakaj vas
tako moti«.

Zakaj vas tako moti
da mati govorica
postala nam bi tudi
naroda pravica!

Zakaj do nas sovraštvo
kipi iz vašga lica,
mar ni bila človeška
tudi vaša rojenica!

Nikar ne preko nas,
sodržavljeni dragi,
iz daljnih step prijazno,
vam kličemo Slovani.
Na zadnjem soškem bregu
domovine Slave
nudimo iskreno
vam našo roko sprave.

Da narodov sožitja
tujega porekla,
preko tal furlanskih
beseda bode tekla.

Kljub izrazitemu rodoljubju, ki ga je Franjo Rojec gojil do slovenske zemlje in domovine, ni bil nikoli represivno sovražen do tujega teritorija, s katerim je bilo matično ozemlje skozi zgodovino v nacionalnem konfliktu. Glede na težke življenjske preizkušnje si je vedno želel le miru in sprave, ki so ju opevali in želeli že naši največji literarni ustvarjalci. Tudi David Bandelj pri kratki obravnavi Rojčeve literarne ustvarjalnosti in razgibane življenjske poti izpostavi ravno vrednote miru in sožitja in pravi, da je pesnik »skozi vrednote humanosti in narodne zavednosti mlajšim rodovom zapustil polnokrvno poezijo, ki hrepeni po prostoru sožitja in sprave med na meji živečimi narodi.«¹⁷ V tej čustveno nabiti pesmi je predvsem izpostavljena težnja po pravici do matičnega jezika, ki je bila v zgodovini mnogokrat brutalno kršena in ostaja še vedno neizbrisan madež v kolektivnem spominu naroda na obrobju. Kljub temu pa pesnikova nežna duša miroljubno poziva k simbolični roki sprave med obema nekdanjima narodoma na zahodnem stičišču.

¹⁷ Bandelj, 2009, 380.

»Kulture višja rast« je naslov naslednje obravnavane pesmi z domovinsko in rodoljubno tematiko.

Od snežnih Alp
do modrega Jadrana
domovina sončna
primorskega Slovana.

Stičišče treh omik
slovenski lik oblikovalo,
miroljubni čut sožitja
ljudem posredovalo.

Slovenska mati tu
nas srčno je vzgojila,
ljubezen prva tu
se v srcu porodila.

Mladosti pesem tu
duševno nas hranila,
očeta roka tu,
naš dom nam je zgradila.

Velika mati Slava tu
potomstvu izročila,
rodoljubja živelj –
srca naša okrepila.

Fašizma srepa sila,
globoko nas žalila,
a v narodu odpor
in vero vase okrepila.

Kulture višja rast
pogube nas rešila,
hrabrost in pogum
nam v dušo zarodila.

Pripadnost domovini je vedno pogojena tudi s kulturnimi vrednotami. Kultura je temelj in povezovalni element naroda z matičnim ozemljem. Sentimentalno-rodoljubna tematika pesmi slavi zavedanje kulturnih in duhovnih vrednot, ki so pripomogle v borbi z okupatorjem za narodno identiteto, vero v jezik in domovino. Brez močnega domovinsko-kulturnega zavedanja bi se slovenski narod sesedel v okupatorjevem primežu. Posledica fašističnega pritiska pa je bila dejansko tudi krepitev poguma in ljubezni do domovine, česar se je zavedal in na lastni koži občutil tudi pesnik sam. Bolečo izkušnjo, iz katere pa vendarle veje optimizem in moč v slovensko besedo, je Rojec s tankočutnostjo prelil na papir in izpovedal svoja čustva ter izrazito izražene rodoljubne življenjske nazore. Tudi Emil Devetak, ki je do zdaj v že omenjeni uvodni besedi pesniške zbirke *Mladim srcem* še največ napisal o življenju in delu Franja Rojca, pravi, da se iz mnogih pesmi preprosto in izrazito razume, da je bil »Franjo odločen zagovornik ideje o sožitju narodov, nesmiselnosti vojne in odporu

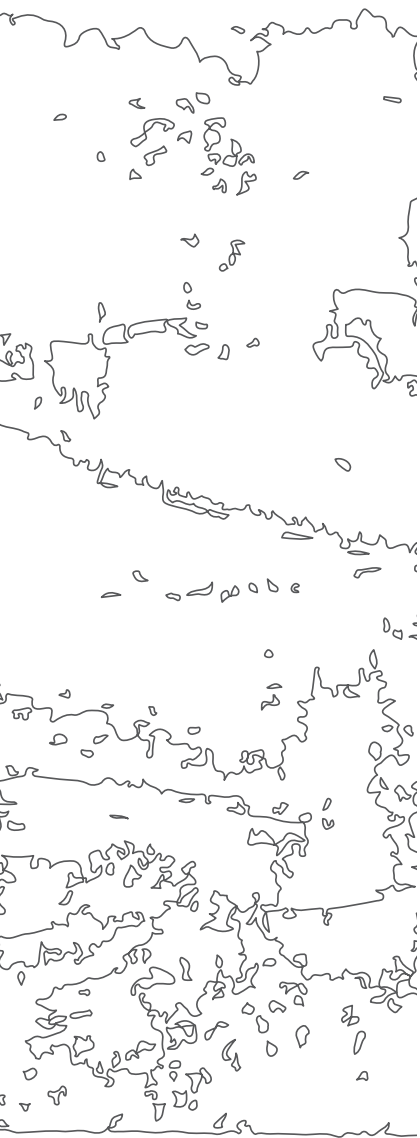
proti krivicam; iz verzov diha globoka humana vsebina.«¹⁸ Pesnik je kot izobraženec in intelektualec čutil potrebo po izražanju in ozaveščanju moralnih vrednot. Bridke izkušnje iz preteklosti so ga gnale k refleksijam o krivicah in trpljenju ter k spodbudam v obliki vezane besede, da se težki trenutki iz zgodovine ne bi nikdar več ponovili.

Zadnja obravnavana pesem s hudomušno, a trpko noto iz naslova rodoljubne tematike nosi naslov »Tržačan«.

Nekdanji tržačan
je bil kozmopolit;
dar jezikov
imel zelo razvit.
Kot vsak kulturni človek
ljubil svojo
a vseh drugih
spoštoval je bit.
Danes buržujsko izmaličen,
je postal do nas srdit,
da melonarstvo izkorišča
kot pravi parazit.
Če govoriš mu po slovensko,
te gleda kot bandit,
če pozavnaš mu po nemško,
postane čudovit.

¹⁸ Devetak, 1996, 15.

Strupen odnos
do naše govorce
nosi tudi svoj profit.

Pesem z zbadljivo tematiko v sebi skriva globljo problematiko vprašanja slovenskega jezika v zamejstvu, natančneje na tržaškem ozemlju. Literarna zgodovinarica Marija Pirjevec v sklepnih besedah *Tržaške knjige* utemeljeno pravi, da je prihod ene tretjine Slovencev in Trsta pod savojsko kraljevino po končani svetovni vojni pomenil »zgodovinski prelom katastrofalne vrste.«¹⁹ Začela se je velika in težka borba za jezik in duhovne domovinske vrednote, v katere je bil Franjo Rojec neposredno vpet do konca svojega življenja tako v ostrejših kot v sodobnejših milejših oblikah. Rojec v tej nagajivi in satirični pesmi predvsem izpostavi problematiko zatajitve lastne narodnosti, kulture in jezika. Pokaže, kako se je literarni subjekt v obliki rojaka negativno asimiliriral v nekdanje naše okolje in začel delovati izrazito subverzivno proti lastnemu narodu, osebni domovinski identiteti ter začel simpatizirati z drugo zgodovinsko izpričano okupacijsko skrajnostjo.

¹⁹ Pirjevec, 2001, 388.

Na tem mestu se sklenejo izbor in razmišljanja o izbranih pesmih z rodoljubno tematiko iz Rojčeve zapuščine, v nadaljevanju pa se bo pod drobnogled vzelo izbrane reprezentativne pesmi s podobami severnoprimorske pokrajine, ki so vsekakor metaforično in tudi neposredno povezane s tematiko rodoljubja in zaokrožujejo celoten prispevek.

IZBRANE PESMI S PODOBAMI SEVERNOPRIMORSKE POKRAJINE

Franjo Rojec svoje iskreno rodoljubje pogosto povezuje s podobami domačih krajev, ki so jih grobo pretresali zgodovinski dogodki, predvsem prva in druga svetovna vojna z vsemi hudimi posledicami. Do konca prve svetovne vojne je sovođenjsko ozemlje pripadalo Avstro-Ogrski, nato Italiji.²⁰ Ti zgodovinski pretresi so v pesniku še bolj krepili rodoljubni čut in ljubezen do matične domovine, ki jo je pri domačinih zatirala okupatorska represija. S čutno pesniško dušo zato v pesmih povečuje domače kraje in njihovo lepoto. Iz njegovih preprostih pesmi brez posebno zapletenih metaforičnih ali oblikovnih struktur s podobami domačih krajev veje samo iskrena ljubezen, ki ji je pogosto dodan tudi moralni ali etični poduk. Ta ni v funkciji moraliziranja, temveč je posledica težkih življenjskih preizkušenj, pristnega domoljubja in želje po miru in sožitju prihodnjih generacij.

Prva izbrana reprezentativna pesem z naslovom »Peč II« je posvečena pesnikovi rodni vasi Peči.

20 Izjema so le leta od 1943 do 1947, ko je bilo ozemlje upravljano s strani Nemcev in pozneje zahodnih zaveznikov. Danes so pravice slovenske narodne skupnosti zapisane v občinskem statutu (<http://www.comune.savogna.go.it>).

Dan se svita,
v pramenu prvih sončnih žarkov
se prebujajo dežela slikovita.
Na pobočju hlebastega griča,
v rahlo meglo ovita
nas pozdravlja
vasica skalovita.
Tiho pod obronkom
v vijugasto goščad ovita
Vipava se poslavlja
v zelenem valu zlita.
Košatih starih hrastov
okrasni gaj pečanski,
nad senco bujnih
krošenj tvojih
moj lebdi –
ozvezdni znak življenjski.
Nezaživeti dom
mi danes nič ne reče,
dasi često sem
me staro srce vleče.
Še dojenčka me po svetu
kruta vojna je podila:
deset let najlepših
mi tuja Afrika
je pogubila.
Oh! Neizprosna zvezda
mar nisi utrnila!

Koliko grenkosti
bi duša moja
ne bila izpila.

Slikovite impresije narave in rodne vasice se prepletajo s preprostimi refleksijami o življenjskih preizkušnjah in z njimi povezanimi grenkobami v tujem svetu, v katerega ni bil pahnen po lastnih željah, temveč ga je tja pognala vojna ter racionalna težnja po materialnem preživetju v realnem življenju. Tujina ga je stala težke življenjske preizkušnje in mu za vedno pustila grenak spomin, ki je imel pri pesniku posledico povečanja narodne zavesti in še toliko bolj močne ljubezni do domačih krajev, izražene v njegovih rodoljubnih pesmih z domačimi krajevnimi podobami.

Druga izbrana pesem je posvečena Rojčevemu domačemu kraju in nosi naslov »Sovodnjam«.

Ob bregu, kjer Vipava
se v modro Sočo zliva,
slovenska vas Sovodnje
sotočju se odkriva.

Z obronki kraških gričev
obdana je dolina,
globoko v njej zarastla
slovenska korenina.

Vihra zgodovine –
tod mimo rimska cesta,
ob robu domovine
ostala si ji zvesta.

Impresija ljube domače vasi se v tej pesmi preplete z zvestobo in ljubeznijo do domovine kljub strahotam zgodovinskih dogodkov. Domača beseda in slovenski ponos sta neustrašno kljubovala objektivnim sovražnim pritiskom in ob zahodnem obrobju ostala zvesta matični domovini.

Naslednja izbrana pesem nosi naslov »Rubijam«.

Obokov dvojnih, kamniti most

zrcali se v Vipavi,
za njim vasica zbrana
leži na kraški skali.

Bohota bujna
breg obdaja,
romantične Rubije
grajski čar obhaja.

Porušen grad na griču
pričara nam spomine,
o plemičih nam priča
o dvoru rodovine.

Iz stolpa Primož Trubar
se ljudstvu je oglašal,
in pisano besedo našo
je narodu prinašal.

Kolo se v mlinu
več ne obrača,
utihnil tudi je,
zveneči spev kovača.

Slak prerašča ruševine
žrtve krute zgodovine,
nenehni opomin –
kako vse hitro mine.

V Rubijah je grad, ki je najbolj znan po tem, da se je vanj zatekel naš največji protestantski pisec Primož Trubar, potem ko je leta 1563 pridigal v Gorici na stolnem trgu in bil zatožen s strani nekega katoliškega duhovnika patriarhu. To zgodbo je seveda poznal tudi izobraženi Franjo Rojec in z njo podkrepil rodoljubno tematiko pesmi ter ljubezen do domače besede v teh krajih že od Trubarjevih časov. Pesem je izrazito antitetična, saj se lepota vasi, izpričana v prvem delu, prevesi v grenak spomin preteklih časov in večni opomin hitrega minevanja vsega. Četudi je nekaj veliko in mogočno, se lahko v enem samem trenutku sesuje v prah tako na materialni kot tudi duhovni ravni. Impresivne podobe v pesmi se prevesijo v reflektivno razmišljanje o časovni minljivosti, nad katero nimamo nadzora.

Severnoprimorska pokrajina je tudi izrazito zaznamovana s podobami vojne, zato je izbrana naslednja pesem z naslovom »Streški jarek«.

Bled pramen svetlobe
nizko pod borovce sije,
med biljem in grmovjem
streški se jarek vije.

Prosojni zrak jesenski
znake vojne odkriva,
prelito kri človeka –
suhi list pokriva.

Kaj v tem jarku
med vojno se godilo
bojno ne pove
nobeno poročilo.

Ogenj, jok in kri,
z nečloveško silo,
v pasti kraške grude
življenje je morilo.

Sled grozotnih bojev,
doma – divje pogorišče,
pregnanemu rojaku
obupno prizorišče.

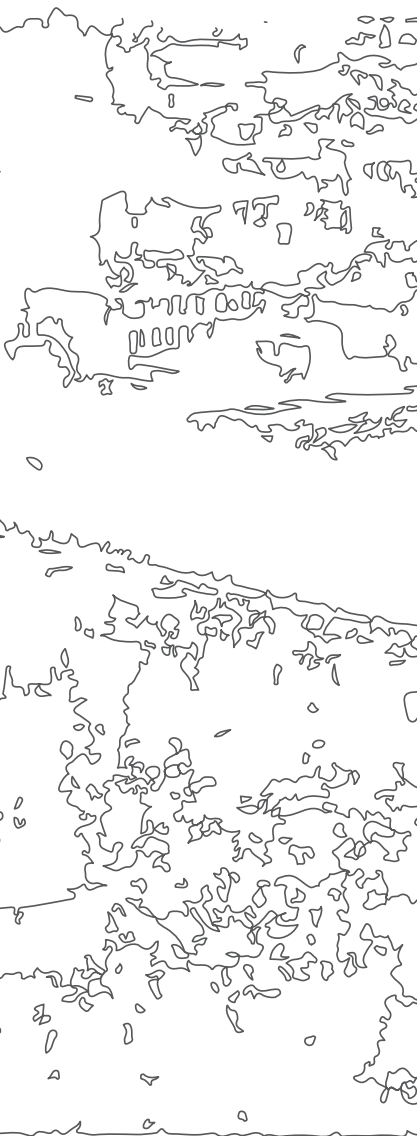
V pesmi se odslikava bridka stiska človeka, ki po vojni gleda porušene domove in s stisko v srcu premišljuje, kakšne strahote so se dogajale na tem mestu. Izkušnja vojne in njene hude posledice so neizbrisno zaznamovale Rojčevo literarno ustvarjanje s podobami vojnih grozot, prežetih s čustvi neizmerne žalosti, bolečine in trpljenja.

Simpozij »Goriški izobraženci skozi zgodovino«, na katerem je bil v skrajšani obliki predstavljen tudi ta prispevek, je potekal pod okriljem Univerze v Novi Gorici, zato je zadnja obravnavana pesem »Gorica« posvečena simpoziju in Univerzi.

Sončna Gorica!
Klic naših srca;
čustveno prežeta
slave duha.
Pod snežnim nakitom
prelepih gora,
v toplem objemu
pesmi in solza.
Zamišljena ob tebi
Soča zrcali
modrino neba,
v rahlem šumenju
tiho odvaja
vsa naša gorja.

V tej lepi in predvsem impresivni pesmi se zrcali podoba Gorice in reke Soče, ki simbolično s seboj odnaša vso žalost, gorje in bridkost, ki so jih v preteklosti utrpeli prebivalci tega področja. Čas bo počasi zacelil in ublažil rane, spomin pa bo ostal in opominjal prihodnje rodove, da bi čim bolj strmeli k miru, spravi in sožitju. V navezavi z zadnjo obravnavano pesmijo bo jedrni del prispevka sklenjen s povednim zapisom iz *Goriške knjige* literarne zgodovinarke Lojzke Bratuž, ki je že celo življenje vpeta v goriški literarni prostor in se zavzema za podobne rodoljubne vrednote kot obravnavani avtor. Pravi, da so se goriški Slovenci upirali nasilju in borili za narodnostno

preživetje. »V težkih časih so branili svoj jezik in svojo kulturo ter so kljub zgodovinskim pretresom ohranili svojo identiteto, zato so danes žive priče o pravadni prisotnosti svojega rodu na tem ozemlju.«²¹

Sovodnjam

Ob bregu, kjer Vipava
se v modro Sočo zliva,
slovenska vas Sovodnje
sotočju se odkriva.

Z obronki kraških gričev
obdana je dolina,
globoko v njej zarastla
slovenska korenina.

Vihra zgodovine -
tod mimo rimska cesta,
ob robu domovine
ostala si ji zvesta.

Ljudski pesnik I. Ota
za Sovodnje vrniti

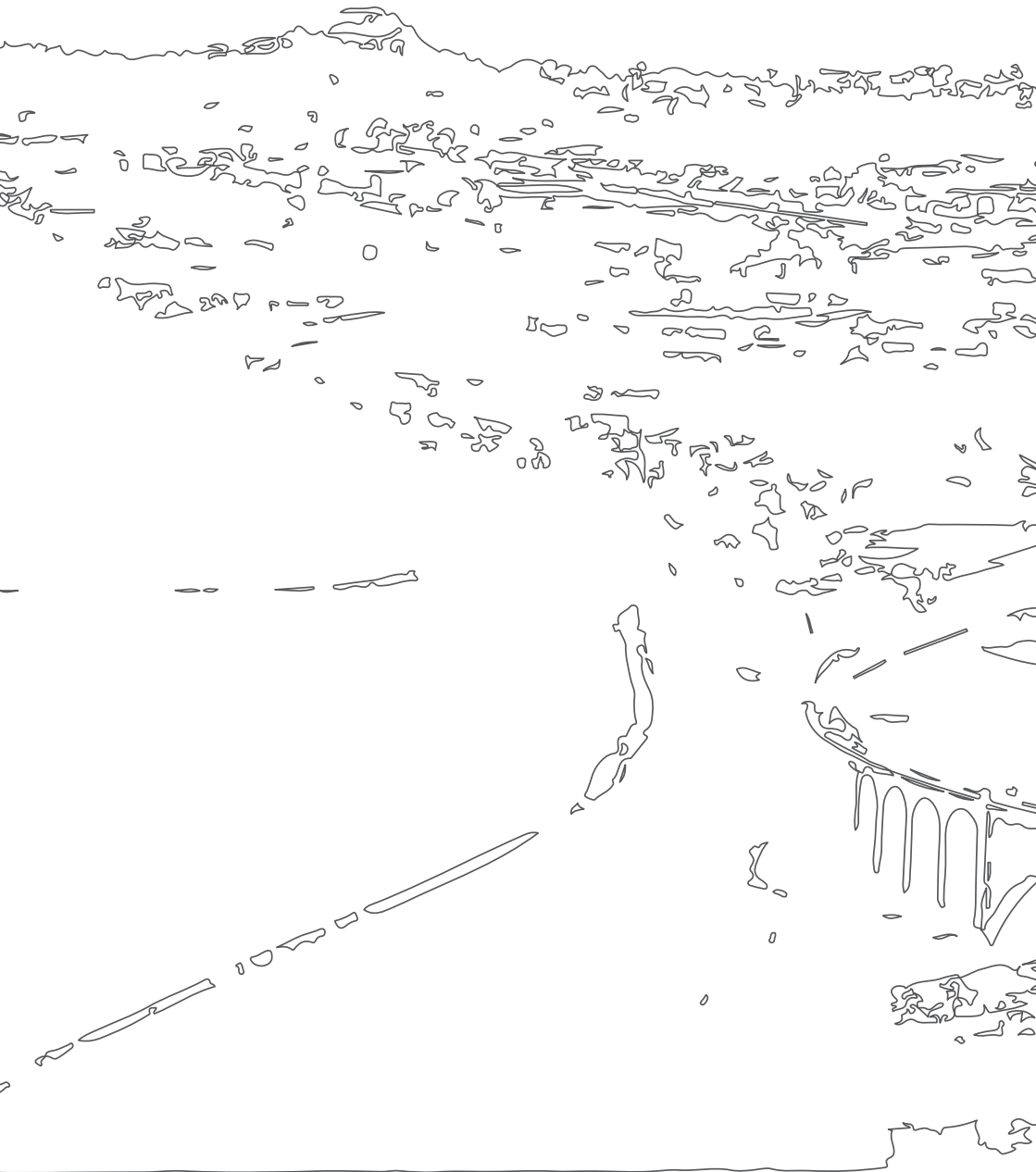
Tipkopolis pesmi »Sovodnjam«
(vir: osebna zapuščina Franja Rojca)

²¹ Bratuž, 2009, 353.

SKLEP

Prispevek se osredotoča na elementa rodoljubja ter podob severnoprimske pokrajine v reprezentativnih pesmih izobraženca, pesnika in intelektualca Franja Rojca, iskrenega rodoljuba ter ljubitelja matične domovine, njenih naravnih lepote in slovenske besede. Svoja domovinsko pripadnost pogosto povezuje s podobami domačih primorskih krajev, ki sta jih hudo zaznamovali predvsem obe svetovni vojni in pritisk nove države, ki je majal stebre domovine in ogrožal slovenski jezik ter kulturo. Pesnika so tudi zelo zaznamovali tuji kraji, saj je svoja najnežnejša leta preživel v begunstvu, iz objektivnih razlogov pa je moral pred drugo svetovno vojno zapustiti rodne kraje in oditi s trebuhom za kruhom v Afriko, kjer je nekaj let preživel v vojnem ujetništvu. Te izkušnje in življenje v zamejstvu so med drugim pesniku okrepile rodoljubni čut in brezpogojno ljubezen do domačih krajev, ki ju je ubesedoval v številnih pesmih, s katerimi je izražal svoje občutke, čustva, želje in skrbi. Z občutljivo in nežno pesniško dušo v pesmih povečuje domače kraje in njihovo lepoto. Iz obravnavanih pesmi veje iskrena ljubezen do matičnega rodu in domače pokrajine, pogosto pa jim je dodana tudi kakšna življenjska modrost. Ta se je posledično izoblikovala tudi zaradi nekaterih težkih pesnikovih življenjskih preizkušenj in njegovega neomajnega domoljubja. Predvsem nastopa v funkciji spodbujanja človekove splošne ljubezni do matičnega jezika, domovine in kulture, pogosto pa iz nje veje želja po spravi, miru in sožitju današnjih in prihodnjih rodov. Iz pesnikove celotne zapuščine so v tem prispevku obravnavane samo izbrane pesmi z izrazitejšo tematiko rodoljubja ter pesmi, v katerih se zrcalijo podobe severnoprimske pokrajine. Te so v večini povezane z ljubeznijo do domačih krajev

in rojakov. Vsekakor pa je preostala pesnikova zapuščina vredna nadaljnje literarne obravnave, ki bi osvetlila še druge tematike in pesniške aspekte.

IZVIRAJOČI Z DEŽELE

Petra Testen Koren

**PAVLINA PAJK (1854–1901), ROJENA DOLJAK.
OTROŠKA IN MLADOSTNA LETA NA GORIŠKEM**

IZVLEČEK:

Pavlina Pajk, rojena Doljak, je v obdobju od začetka 60. pa do sredine 70. let 19. stoletja svoja otroška in mladostna leta preživela na Goriškem. Odločilno za Pavlinino vseživljenjsko ljubezen in predanost slovenskemu jeziku je bilo bivanje pri stricu Matiji Doljaku, veleposestniku, politiku in dolgoletnemu solkanskemu županu, ki je med drugim ustanovil solkansko čitalnico (1867) in bil njen dosmrtni predsednik. Pri Doljaku je bilo živahno stičišče slovenskega kulturnega in političnega življenja. Tu so se srečevali stričevi slovenski prijatelji, kot denimo dr. Karl Lavrič, Ernest Klavžar, Fran Levec in Fran Šuklje, ki so vplivali na Pavlinin čut za pripadnost slovenstvu. Pavlina je postala protagonistka čitalniških nastopov in začela ustvarjati v slovenščini. Prve objave je priobčila v *Soči* in *Zori*. Na njeno formacijo je vplival tudi pesnik Josip Cimperman, s katerim si je dopisovala do poroke z Jankom Pajkom (1876), ki je zaznamovala njen odhod z Goriške.

KLJUČNE BESEDE: Pavlina Pajk, Goriška, 60. in 70. leta 19. stoletja

ABSTRACT:

Pavlina Pajk, born Doljak, spent her childhood and adolescence in the Goriška Region from the beginning of the 1960s until the mid-70s. A decisive factor in her lifelong love and devotion to the Slovene language was her coexistence/staying with her uncle Matija Doljak, an ambassador, a politician and a longtime mayor of Solkan, who founded the Solkan Reading Room (1867) and was its life president. Doljak's house was a lively meeting point for Slovenian cultural and political life. Many Slovenians met there, such as dr. Karl Lavrič, Ernest Klavžar, Fran Levec and Fran Šuklje, who influenced Pavlina's sense of belonging to the Slovenes. She became the protagonist of performances in the Solkan and Gorica Reading Room and began to write in Slovene. Her first texts were published in the *Soča* and *Zora*. The poet Josip Cimperman also influenced her formation. She corresponded with him till her marriage with Janko Pajk (1876) that marked her departure from Goriška.

KEY WORDS: Pavlina Pajk, Goriška Region, the 1960s until the mid-70s

Petra Testen Koren

PAVLINA PAJK (1854–1901), ROJENA DOLJAK. OTROŠKA IN MLADOSTNA LETA NA GORIŠKEM

V obdobju, ko so ženske vstopale na slovenski literarni oder, je med pionirkami, kot sta bili Josipina Urbančič Turnograjska (1833–1854) in Luiza Pesjakova (1828–1898), ledino orala tudi Pavlina Pajk. Njihova najopaznejša stična točka je bilo plemiško oziroma meščansko okolje, iz katerega so izhajale. S pomočjo zasebnih učiteljev, ki so si jih lahko privoščile zaradi boljšega gmotnega položaja ali poznanstev, so si pridobile potrebno izobrazbo. Po drugi strani pa so razpolagale z dragocenim časom, sicer za večino žensk po utečeni navadi namenjenim le za hišna ter družinska opravila, torej časom, ki so ga posvetile pisanju.

O Pavlini Pajk se je v zadnjem obdobju veliko govorilo in pisalo. Nena zadnje je Univerza v Novi Gorici, v sodelovanju z Mestno občino Nova Gorica, KS Solkan, Goriškim literarnim klubom Govorica in Slavističnim društvom Nova Gorica, v letu 2014 organizirala simpozij ob 160. obletnici rojstva pisateljice in pesnice Pavline Pajk, ki je svojo literarno pot začela prav v Solkanu.¹ Poleg osvetlitve ženske vloge v literarnem ustvarjanju 19. stoletja in začetkov tematizacije ženskega vprašanja je bilo na simpoziju predstavljeno tudi delovanje Pavline Pajk na Goriškem s strani prof. dr. Branka Marušiča. Dr. Marušič je nato leta 2014 objavil besedilo o goriških letih Pajkove, s posebnim poudarkom na razlagi širšega kulturno-političnega vrenja v tedanjem prostoru, in sicer v *Izvestjih*,

1 Pavlina Pajk in žensko avtorstvo v 19. stoletju. Zbornik s simpozija.

letni publikaciji, ki jo izdaja Raziskovalna postaja ZRC SAZU v Novi Gorici.² Kar se tiče geselskih oz. preglednih člankov o življenju in delu Pavline Pajk, je prvega napisal France Koblar v *Slovenskem biografskem leksikonu*,³ medtem ko je njena mlada leta povzel Joža Glonar v *Ženskem svetu* (1924).⁴ Njen portret je sodil tudi v *Pozabljeno polovico* (2007), monografijo, ki je orala ledino pri izpostavljanju (pozabljenih) ženskih likov slovenske zgodovine,⁵ medtem ko je njena biografska študija izšla leta 2009 tudi v Zbirki Življenja in dela, Založbe ZRC SAZU.⁶ Zanimivo študijo je napisala denimo Nataša Velikonja, ki je v *Časopisu za kritiko in znanost* (2014) razmišljala o elementih romantičnega prijateljstva v delih Pajkove.⁷ V tujino je dalje glas o Pajkovi, že leta 1977, ponesla Nada Gspan, ki je za *Avstrijski biografski leksikon* prispevala geslo o pesnici,⁸ leta 2006 je geslo za *A biographical dictionary of women's movements and feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe* napisala

2 Marušič, 2014, 11–18.

3 Koblar, 1935, 257–259.

4 Glonar, Mlada leta Pavline Pajkove, *Ženski svet*, Letn. 2, št. 1–8 (jan.–avg. 1924); 1–3, 27–30, 53–56, 79–81, 105–108, 127–130, 150–152, 174–178.

5 Hladnik, 2007, 65–68.

6 Testen, 2009, 141–152.

7 Velikonja, 2014, 218–231.

8 Gspan, 1977, 292.

Marta Verginella,⁹ leta 2016 pa Katja Mihurko Poniž v *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška*.¹⁰ Veliko je bilo napisanega o Pavlinini literarni poti, pri čemer je Minka Govekar že leta 1926 objavila študijo »Slovenke in slovensko slovstvo«, kjer je namenila prostor tudi Pajkovi,¹¹ Milan Pajk pa je ob obletnici pisateljčine smrti objavil literarni pretres njenega dela v *Domu in svetu* (1902).¹² V zadnjih letih so vidnejše študije doma in v tujini prispevale denimo Katja Mihurko Poniž,¹³ Vita Žerjal Pavlin,¹⁴ Tanja Badalič¹⁵ in Jožica Čeh Steger.¹⁶

Pričujoči prispevek ne bo osvetlil literarnega delovanja Pavline Pajk ne njenega bogatega življenjskega opusa ne vseh stvaritev za časa delovanja na Goriškem niti ne bo obravnaval njenega življenja v celoti. Pogledali bomo na začetek Pavlinine formacije, na čas vznika njene ustvarjalnosti v slovenskem jeziku, kar se je dogodilo prav v obdobju od začetka 60. pa do sredine 70. let, se pravi v času, ki ga je Pavlina preživela na Goriškem.

DRUŽINA¹⁷ IN OKOLJE

Pavlinin oče, Josip Doljak, je bil v Grgarju leta 1820 rojeni politik in sodnik.¹⁸ Gimnazijo je obiskoval v Gorici (1832–1837) in nato študiral pravo. Leta 1848 je bil za kratek čas izvoljen v dunajski državni zbor kot

9 Verginella, cop. 2006, 389–391.

10 Mihurko Poniž, 2016, 1007–1008.

11 Govekar, 1926, 81–127.

12 Pajk, 1902, 331–340.

13 Prim. Mihurko Poniž, 1999/2000, 121–132; Ista, 2010, 47–59; Ista, 2011, 65–82; Ista, 2013, 575–589; Ista, 2014, 301–319.

14 Prim. Žerjal Pavlin, 2012, 131–145; Ista, 2014, 163–175.

15 Badalič, 2013, 117–128; Ista, 2016, 249–260.

16 Čeh Steger, 2014, 73–85.

17 O družini glej; SBL, PSBL. Dostopno na: Slovenska biografija. <http://www.slovenska-biografija.si/> (vpogled, 26. 3. 2018).

18 Josip Doljak: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi176784/> (vpogled, 26. 3. 2018).

zastopnik goriške okolice (7. 7.–23. 10.). Bil je med najbolj aktivnimi slovenskimi poslanci, vedno je odkrito nasprotoval nemški in ogrski nadvladi, zagovarjal neodvisnost raznih narodov v okviru avstrijskega cesarstva in zahteval uvedbo narodnih jezikov v šole in urade. Mandat je odložil, ker so mu po krivici očitali, da je s svojim zavzemanjem za izplačilo odškodnine za kmečko odvezo zagovarjal graščake.¹⁹ Po odmevni objavi članka »Avstrija in Slavjani«, ki je izšel v listu *Slovenija* (1848), in v katerem je zapisal, da če Avstrija propade, »si bo vsakteri to vzel, kar mu gre in *slavjansko zemljo si bodo Slavjani obdersali*«,²⁰ je bil ponovno priporočen za kandidaturo v dunajski državni zbor, kar je preprečil Anton Gorjup, ki je svetoval volivcem, naj izberejo Josipa Černeta.²¹ Po tem dogajanju se je Doljak umaknil iz političnega življenja. Ostal pa je močno povezan s kulturnim dogajanjem tako v Gorici kot Trstu. V Gorici je bil nekaj časa predsednik Slavjanskega bralnega društva, v Trstu pa predsednik začasnega odbora Narodne slovenske čitalnice.

Mati, Pavlina Milharčič, je prihajala iz hiše nadzornika latinskih šol v Gorici. Pred poroko je nekaj časa preživela kot dvorna dama pri družini Bourboncev, ki so se tedaj nastanili v Gorici.²² Omeniti velja, da najdemo v *Primorskem slovenskem biografskem leksikonu* ob biografiji Pavlininega očeta trditev Jožka Vetriha, ki zapiše, češ da je bila dvorna dama pravzaprav Pavlinina babica Terezija Milharčič Premerstein in ne njena mama.²³ Ko sta se starša leta 1850 poročila, je bil Doljak premeščen za sodnika v habsburško Lombardsko-Beneško kraljestvo. V Pavii so se zakoncema rodili

19 Primorski biografski leksikon, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi176784/> (vpogled, 26. 3. 2018). Glej tudi: /Celj. nov./, Slovenske dežele, Kurziva, 31. 10. 1848, 1/35, 138–139.

20 Josip Doliak, Avstrija in Slavjani, *Slovenija*, 17. 11. 1848, 1/40, 157.

21 *Slovenija*, 19. 12. 1848, 1/49, 194.

22 Pavlina Pajk, SBL (France Koblar): <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi403407/> (vpogled, 26. 3. 2018).

23 Josip Doljak, PSBL (Jožko Vetrih): <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi176784/> (vpogled, 26. 3. 2018).

sinova Teodor (1851–1893; poznejši deželni sodniški svetnik v Trstu) in Enrico (Henrik, ki je umrl že kot dojenček) ter hčerka Pavlina Marija, v Milanu, kamor se je po ponovni premestitvi očeta preselila cela družina, pa še Enrichetta (Henrieta) in Teodolina. Ob rojstvu zadnje hčerke je mati na porodni postelji umrla (1857).

Leta 1859 je izbruhnila vojna med Avstrijskim cesarstvom ter Piemontskim kraljestvom in Francijo, zaradi česar se je Josip Doljak z otroki preselil v Trst, kjer je opravljal službo svétnika deželnega sodišča do leta 1861, ko je preminil. Še mladoletne sirote je vzel pod streho očetov brat Matija Doljak (1822–1875), veleposestnik, politik in dolgoletni solkanski župan, ki je med drugim ustanovil solkansko čitalnico (1867) in bil njen dosmrtni predsednik.

Sosednja Gorica, središče dežele Goriško-Gradiške, v kateri so Slovenci predstavljali kar dve tretjini prebivalstva, je z novo državno mejo leta 1867 postala mesto ob meji. Skoraj istočasno je doživela razcvet v sodobnem pomenu besede, saj je leta 1860 vzpostavljena železniška povezava iz Benečije/Veneta preko Vidma in Gorice pa do Trsta in od tam na Dunaj omogočila gospodarski razvoj. Hkrati je Gorico preobrazila v sodobno meščansko središče, kjer so se na političnem parketu križali nemški, furlanski, italijanski in slovenski elementi, s tem pa so tudi in predvsem na družbeni ravni v ospredje stopili italijansko-slovenski odnosi.²⁴ Podatek, ki veliko pove, je dejstvo, da je bila občinska uprava vse do konca habsburške monarhije v rokah Italijanov.

S parlamentarnim življenjem (z ustavnim zakonom vzpostavljeno v

24 Ob prvem uradnem štetju prebivalstva leta 1869 je v Gorici živelo 16.659 prebivalcev. Od tega naj bi bilo 11.100 Italijanov, 3.500 Slovencev in 1.800 Nemcev. Štetje tega leta še ni prinašalo pozneje sporne rubrike pogovorni jezik. Glej: Karl Czoernig, 1873, 31. Več glej: Marušič, 2005, 46.

Portret Pavline Pajk
(vir: Zbirka upodobitev
znanih Slovencev, NUK.)

Avstriji 1860 in 1861, od leta 1867 v Avstro-Ogrski) je ponovno vzniknilo tudi spodbudnejše okolje za Slovence na Goriškem, ki so v ospredje postavili slovenski politični program iz leta 1848. V naraščajoči konfrontaciji s programom Zedinjene Italije (*risorgimento*) so Slovenci na zahodnem robu lastnega etničnega ozemlja sprva s svojim kulturnim delovanjem začeli narodno osveščati (so)rojake, in sicer s čitalniškim gibanjem, ki se je nadaljevalo z ustanavljanjem društev. Po letu 1868 je program Zedinjene Slovenije kar tri leta odmeval na taborih, medtem ko so se po deželi ustanovljala politična društva. Goriško je, tako kot tudi drugje na Slovenskem, nato čakalo obdobje političnih nesoglasij. Medtem ko so se drugod spori med staro- in mladoslovenci trdovratneje zagrizli v politično tkivo, so goriški Slovenci med letoma 1875 in 1876 dosegli slogo, ki ji je sledilo petindvajsetletno obdobje političnega sodelovanja, tega pa je končal klerkalno-liberalni razcep na prelomu 19. stoletja.²⁵

V Gorici je bila središče slovenskega družabnega življenja čitalnica (1862). Sicer pa je bilo opaziti izjemen delež Slovencev med dijaki na

²⁵ Več o tem glej: Marušič, 2005.

tamkajšnji gimnaziji, podobno so Slovenci skupaj s Hrvati prevladovali tudi na centralnem bogoslovnem semenišču.²⁶ Prav srednješolski profesorji so po drugi strani predstavljali slovensko intelektualno jedro v mestu; delovali so jezikoslovec Maks Pleteršnik (1840–1923), literarna kritika in zgodovinarja Janko Pajk (1837–1899) in Fran Levec (1846–1916), zgodovinarja Janez Jesenko (1838–1908) in Fran Šuklje (1849–1935), zemljepisec Blaž Kocen (1821–1871), prirodoslovci Franc Krašan (1840–1907), Julij Głowacki (1846–1915), Matej Vodušek (1839–1931), Fran Erjavec (1834–1887; tudi literat) ter matematik Anton Šantel (1845–1920). Prav tako močna je bila skupina tako imenovanih domačih literarnih ustvarjalcev, med katerimi gre gotovo omeniti Simona Gregorčiča (1844–1906), Franceta Kosmača (1845–1864), Janka Lebana (1855–1932), Andreja Marušiča (1828–1898), Simona Rutarja (1851–1903), Antona Klodiča Sabladolskega (1836–1914), Mateja Ternovca (1842–1913), Josipa Furlanija Trnogorskega (1826–1914), Frana Zakrajška (1835–1903) in Štefana Kociančiča (1818–1883).

V Gorici sta v šestdesetih letih pričela izhajati mesečnik *Umni gospodar* (1863) in politični tednik *Domovina* (1867). V letu 1871 je začela izhajati *Soča*, glasilo istoimenskega političnega društva, ki je nastalo leta 1869. Leta 1861 je bil prvič izvoljen deželni zbor, v katerem so bili zastopani tudi poslanci slovenskih predelov Goriško-Gradiške, vendar kljub številčni premoči v deželi nikoli niso dosegli ne enakovrednega ne večinskega zastopanja.²⁷ V tem okolju, v sosesčini Solkana, je odraščala Pavlina.

26 V šolskem letu 1860/1861 je bilo med dijaki 179 Slovencev, 133 Furlanov in Italijanov in 22 Nemcev. Glej: Marušič, 2014, 12.

27 Prav tam.

PRI DOLJAKOVIH: »... V PRVO DOTIKO S SVOJIM NARODOM IN SLOVENSKO GOVORICO ...«²⁸

Ob prihodu v stričevo hišo je bil Teodor že dovolj star, da so ga poslali v internat na Dunaj, deklice pa so ostale v Solkanu. Pavlina je obiskovala italijansko šolo pri uršulinkah v Gorici, nato pa se je vrnila k Doljakovim, kjer naj bi se v praksi priučila gospodinjenja.²⁹ Namenjena ji je bila za tiste čase klasična vloga ženske – postati vzorna žena, gospodinja in dobra mati.

A pri Doljakovih je medtem prišlo do velike spremembe, ki je odločilno zaznamovala Pavlinino ustvarjalno življenje – prvič se je srečala s slovenščino. S šestnajstimi leti se je začela učiti jezika prednikov, ki je kmalu postal njeno najintimnejše izrazno orodje. Pavlina slovenščine kot otrok namreč ni poznala, saj sta starša svoje otroke vzgajala v italijanskem jeziku. Podobno se je sprva dogajalo tudi pri sicer rodoljubnem stricu Matiji, vsaj dokler je živela njegova prva žena Ana Marija Anderlič (1823–1854, poročena z Matijo Doljakom leta 1851). Drugič se je poročil leta 1867 s Katarino Breclj. Izobraževanje pri uršulinkah je prav tako

²⁸ Pajk, 1893, 4.

²⁹ Pavlina v pismu Cimpermanu piše, da je bila najprej dve leti v Solkanu (med šestim in osmim letom), nato pa med osmim in štirinajstim letom pri uršulinkah v Gorici. Glej: Pavlina Pajk v pismu Josipu Cimpermanu, Gorica, 21. 2. 1875; Glonar, Mlada leta Pavline Pajkove, *Ženski svet*, 2/1924, št. 2, 27.

zgolj prispevalo k Pavlininemu boljšemu poznavanju italijanskega in nemškega jezika. Ker so slovenščino takrat množično uporabljali predvsem preprosti ljudje s podeželja in služinčad, ki je bila zaposlena pri meščanskih družinah, se je iz dneva v dan bolj utrjevalo že tako razširjeno mnenje, da je to govoriča nižjega sloja in nekaj redkih izstopajočih posameznikov, kot je bil denimo Matija Doljak, ki so se bojevali za »slovensko stvar« in jezik. Pavlina je tako v enem izmed pisem prijatelju Josipu Čimpermanu priznala: »Od 14 do 15 leta živela sem i v Solkanu in sicer v še popolni nezavednosti da obstoji i en omikan Slovenski narod. Da si je bil stric dober slovenski narodnjak, i pak v njegovej družini se nej govorilo ko italijanskega. Iela sem pa vendar-le koj nekoliko a nerodno kramlijati po slovenski in sicer z domačimi poslami in vaškimi ljudmi«. ³⁰

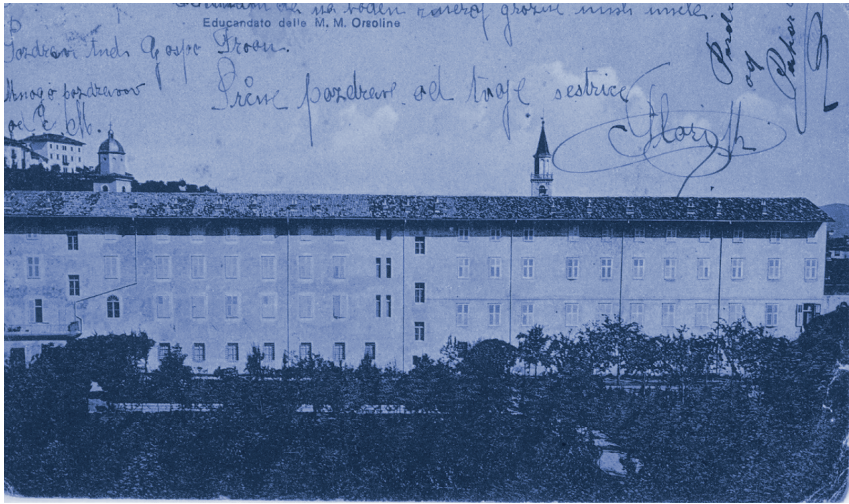
S slovenščino so v Pavlinino življenje vstopili tudi stričevi slovenski prijatelji, ki so se zbirali v njegovi hiši. Med mladoslovenskimi narodnjaki je spoznala tedaj vodilno figuro goriškega političnega življenja, svobodomiselno usmerjenega odvetnika dr. Karla Lavriča (1818–1876), ³¹ politika in publicista Ernesta Klavžarja (1841–1920), literarnega kritika in zgodovinarja Frana Levca, ki je na goriški gimnaziji med letoma 1871 in 1873 poučeval slovenščino, ne nazadnje pa tudi zgodovinarja in politika Frana Šukljeta, ki je prav tako nekaj časa služboval v Gorici. ³² Vsi ti izobraženci so vplivali na Pavlinin čut za pripadnost slovenstvu in spodbudili ljubezen do jezika, ki mu je potem ostala zvesta do konca svojega življenja. V prvi številki *Zore* leta 1876 je sama zapisala, da si je vedno želela »biti do slednjega svojega vzdihljaja vredna hčerka matke Slovenije, ktera me je izbrala za svojo«. ³³

³⁰ Prav tam.

³¹ O Karlu Lavriču glej več: Marušič, 2016.

³² <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi176929/> (vpogled, 26. 3. 2018).

³³ Pajk, Občutki na novega leta dan, *Zora*, 1. 1. 1876, št. 1, 5.

Stara razglednica uršulinskega samostana v Gorici (PANG, zbirka razglednic krajev, Gorica 1950)

Neupogljivi narodnjak Karel Lavrič je Pavlini razkril vso lepoto slovensčine, ki je do tedaj ni poznala. Dve leti jo je poučeval, ji prinašal slovenske knjige ter jo učil deklamirati za prireditve v goriški in solkanski čitalnici: »Bila sem tudi jaz dve leti njegova učenka. /.../ Na izgovarjanje besed, spreminjanje glasú, na prenehe, poudarke, kretanje, na vse to je moral učenec z najtočnejšo vestnostjo paziti. Mene je večkrat takó okregal, da so mi solze v oči stopile. A pobitost učenca ga je ganila, in strogi učitelj se je brž zopet spremenil v usmiljenega Lavriča.«³⁴ Pajkova se ga je vse življenje spominjala z neizmerno hvaležnostjo, v seriji člankov »Ženska pisma prijatelju«, ki jih je leta 1877 objavljala v *Zori*, pa mu je postavila svojevrsten spomenik v zapisani besedi; o dr. Lavriču je pisala v prvih dveh pismih od skupaj dvanajstih: »Lavrič je zahajal v našo družino najmanj dvakrat na teden. Politične

34 Pajk, Ženska pisma prijatelju, *Zora*, 15. 5. 1877, št. 10, 157.

zveze z mojim stricem so ga tija vabile. Bili so takrat hudi časi na /S/lovenskem. Prepiri, osebni napadi mej slovenskima strankama so bili na dnevnem redu, a glavna oseb, na kojoj so letele najostrejše puščice, bil je – ubogi Lavrič.«³⁵ Z veliko mero občutljivosti in razumevanja je spregovorila tudi o Lavričevi depresiji, kar kaže tako na njeno senzibilnost, ki je bila potrebna za vseživljenjsko predanost literaturi, kot na posebno vez med Pavlino in Lavričem:

»Lavričevo življenje kakor sem rekla, bilo je vzgledno, brez madeža v moralnem oziru: a njega je spremljevala slabost, telesna strahovita slabost – blaznost. Njegova blaznost pa nij bila nevarna bližini, bila je nevarna le njemu samemu. Ona je bila mirna, brez burnosti; bila je globoka otožnost, koja ga je navdajala, da nij hotel jesti, da nij mogel spati, da je tožil na glavoboljenje, da je govoril le o političnih rečeh in da je želel umreti. V onih petih letih, v kojih sem ga jaz poznala, obiskovala ga je njegova bolezen dvakrat, in je trajala po osem do štirinajst dnij. Enkrat celo je ves čas svoje boleznj pri nas stanoval, ker ga nismo pustili iz hiše, bojé se nesreče. /.../ hotela bi trditi, da ono nesrečno dejanje, koje je storilo konec njegovemu življenju, je on gotovo učinil v trenutju nesvestnosti, bivajoč sam, zapuščen, ne imajoč človeka, ki bi bil prodril njegove temne misli in ga obvaroval nesreče.«³⁶

35 Prav tam, 156.

36 Prav tam, 157.

Pavlina je kot mlada dama dovolj samozavestno vstopila v javni prostor. Uveljavila se je na prireditvah v goriški in solkanski čitalnici, kjer je gledalce in poslušalce navduševala z igro in deklamiranjem.³⁷ Poleg tega je z veliko slastjo požirala najrazličnejše knjige iz solkanske čitalnice, njeno radovednost pa so ob slovenskih budili tudi italijanski, nemški in drugi klasiki, med katerimi je bilo mogoče najti Danteja, Petrarco, Goetheja, Shakespeara in Schillerja. Med slovenskimi mojstri besede sta njeno srce najbolj ogrela France Prešeren in Josip Stritar. Kmalu se je v svetu literature preizkusila tudi sama.

Zanimivo je, da je Pavlina zapustila pričevanje tudi o tem, da jo je k pisanju sprva silila neuslišana ljubezen.³⁸ Uteho je najprej iskala v prozi, a je po neuspešnem poskusu našla pravi izraz v poeziji. Pesmi je s težavo poskusila pisati najprej v italijanskem jeziku, saj slovenščine še ni dovolj dobro znala, toda kaj kmalu se je odločila, da bo njena beseda ostala zvesta novoodkriti ljubezni, saj je »/S/lovenec /je/ bil ki je v meni vzbudil novo grenko-slatko življenje; tedaj slovenske so morale i pesmi biti.«³⁹ Boter Pavlininemu prvemu vstopu na javnosti izpostavljen oder literature pa je bil Fran Levec, ki je v časniku *Soča* objavil njeno lirično prozo »Prva ljubezen«⁴⁰ in spis »Žena v družini.«⁴¹ Pod prvo objavo je bila natisnjena pohvalna notica uredništva: »Natisnili smo ta listek

37 Glej npr.: Marušič, 2014, 17; Rutar, 1972, 84, 90, 91; *Domovina*, 25. 12. 1868, št. 52, 208.

38 Pavlina neuslišana ljubezen je bil Štefan Širok (1849–okoli 1890), ki je veliko zahajal tudi k Doljakovim v Solkan in je bil vpet v tamkajšnje kulturno življenje. Kot pojasnjuje Marušič, naj bi bila – v primeru da je bil Širok res Pavlinin nesojeni izbranec – napačna informacije, da se je Pavlina prva ljubezen končala, ker je šel fant za duhovnika. V tem primeru naj bi šlo za zamenjavo s hčerko Pavlinine sestrične Gabrijele Doljak, in sicer za Vido Franko, ki naj bi se razšla z Alojzijem Resom in postala karmeličanka Doloroza. Glej: Marušič, 2014, 18; Marušič, 1985, 355, 362.

39 Pajk v pismu Josipu Cimpermanu, Gorica, 21. 2. 1875; Glonar, *Mlada leta Pavline Pajkove, Ženski svet*, 2/1924, št. 2, 28.

40 Pajk, *Prva ljubezen*, Soča, 19. 6. 1873, št. 25, 2–3.

41 Pajk, *Žena v družini*, Soča, 18. 9. 1873, št. 38, 1–3.

nespremenjen/,/ kakor nam ga je poslala rodoljubna gospodičina in prijateljica našega lista, da izprevidijo naši čitatelji, kako vrle Slovenke imamo tudi na Goriškem in kako ljubeznjiva mora biti gospica, ki piše tako pravilno, lepo in poetično slovenščino! Bog nam daj več takih!«⁴² Časnikarski prispevek »Žena v družini« je dejansko prvo besedilo, v katerem se je Pavlina posvetila ženskemu vprašanju. V njem je opisala idealno družino in zgledno ženo v vlogi gospodinje in matere, katere glavna skrb je morala biti namenjena sreči in blagostanju družine. Pozornost je namenila tudi vzgoji otrok, še posebej hčera, ki bodo tudi same nekoč žene, gospodinje in matere, pri čemer je opozarjala: »V kakoršni podobi pa se zakon često predstavlja v domišljijah naših deklet? Matere so krive, da večina deklet si dela krivo mnenje o zakonu. Zakaj jih niso drugače odgojile /.../ Dekličin zakon bo pred vsem nekakšna emancipacija, nobena odvisnost več, dalje je zakon nekako sredstvo, da se hiša ohrani.«⁴³ Na podoben način je vlogo žene v družini prikazovala in poudarjala tudi v kasnejših spisih.

BRAT TEODOR, JOSIP CIMPERMAN IN JANKO PAJK

Medtem se je z Dunaja vrnil Pavlinin brat Teodor, ki je uspešno dokončal študij in se zaposlil kot praktikant na goriškem sodišču. Ker je stric Matija zbolel za nevarno boleznijo (umrl je v začetku leta 1875), so se vse tri sestre Doljak novembra 1873 preselile k bratu v Gorico. Pavlina je, kot najstarejša med njimi, prevzela skrb za gospodinjstvo, brata in obe mlajši sestri. V tem času se je njena želja po učenju in ustvarjanju v slovenščini

⁴² Soča, 19. 6. 1873, št. 25, 3.

⁴³ Pajk, Žena v družini, Soča, 18. 9. 1873, št. 38, 3.

morala umakniti v ozadje, saj kljub ljubečim bratsko-sestrskim odnosom družina ni bila vdana ničemur, kar bi bilo povezano s pripadnostjo slovenskemu narodu. Pavlinini sestri po danes dostopnih podatkih za slovenstvo nista kazali nobenega interesa, brat pa je njenemu zanimanju in vsemu slovenskemu celo odločno nasprotoval.⁴⁴ V hiši se je govorilo le italijansko in nemško, celo služinčad je bila izključno italijanska. Pavlina se je zato s slovenščino ukvarjala sama, na skrivaj, ne da bi brat o tem kaj vedel. Slovensko je v tem času govorila le z družino Jeglič, ki jo je oskrbovala s slovenskimi časopisi. Hkrati pa je še naprej vztrajno ustvarjala. Pri tem jo je podpiral urednik literarne revije *Žora* Janko Pajk, ki je njeno prvo pesem »Tvoj spomin« objavil že marca 1874:

Na té spomin
Me sili, bridko da vzdihujem,
Ko se vzbudim;
In kriv, da v noči dolgo čujem,
Prej ko zaspim,
Na té spomin!

/.../

Matija Doljak, Pavlinin stric ter vpliven
solkanski župan in lokalni politik
(vir: PANG, zbirka Marjana Breclja)

⁴⁴ Pavlina je kljub vsemu še delovala v čitalniškem gibanju, tudi ko je že živela v bratovem gospodinjstvu. Branko Marušič opozarja, da je v poznanem kontekstu zato toliko bolj nenavadna vest v časopisu *Slovenec*, češ da je njen brat decembra 1873 postal član odbora čitalnice v Gorici. Glej: Marušič, 2014, 17; *Slovenec*, 6. 12. 1873, št. 22.

Avtorica se je pod njo podpisala z inicialkama P. D, pesem pa je pospremila uredniška opomba: »Od dobro došle nam pesnice.«⁴⁵ Kmalu je Pavlina postala *Žorina* redna sodelavka, kar je ostala vse do leta 1878, ko je revija prenehala izhajati.

Pavlinine objave v mariborski reviji so vzbudile zanimanje ljubljanskega pesnika in prevajalca Josipa Cimpermana, sicer že od mladosti zaradi posledic neozdravljive boleznih ohromelega samouka, ki ji je napisal spodbudno pismo. Tako se je začelo njuno dopisovanje in prijateljevanje.⁴⁶ Ne nazadnje je bila prva Pavlinina pesem, objavljena v *Žori*, na isti strani kot Cimpermanova pesem »Sovèt«.⁴⁷ Pavlina je z velikim veseljem sprejela Cimpermanovo literarno mentorstvo, z njim odkrito polemizirala in pogumno izražala svoje mnenje. Zaupala mu je svoje srčne težave ter s tem povezano bolečino, razočaranje in izgubo upanja. Hkrati je bila Cimpermanu neizmerno hvaležna, da je ob njegovi vztrajni podpori napredovala pri učenju slovenščine. Pisma je Pavlina zaradi razmer v družini morala pisati skrivaj, Cimperman pa je pazil, da so njegove poslanice v Gorico prihajala na točno določen dan v tednu, tako da so jih dostavili samo v njene roke. Brat ji ne bi nikoli dovolil, da bi si dopisovala s Slovincem. V enem od pisem Josipu Cimpermanu je Pavlina zapisala: »On noče, in to po nobenej sili/,/ da bi jaz bila Slovenka in dela da bi mogel pomoriti kar je s plemenitega semena z mojega srca puhtelo.«⁴⁸ Hkrati pa je mlada literatka v svoji osamljenosti tudi razdvojena potožila, da je »on /.../ moj brat, on

45 *Zora*, 1. 3. 1874, št. 5, 66.

46 26 pisem se je ohranilo v Cimpermanovi zapuščini v NUK-u; pisma je zbral in objavil tudi Joža Glonar v *Ženskem svetu*. Glej: Narodna in univerzitetna knjižnica, Rokopisna zbirka. Ms 484, Josip Cimperman: Korespondenca. Pisma Pavline Pajkove Josipu Cimpermanu (26, 1875–76, priložene pesmi); Glonar, *Mlada leta Pavline Pajkove*.

47 *Zora*, 1. 3. 1874, št. 5, 66.

48 Pavlina Pajk v pismu Josipu Cimpermanu, Gorica, 23. 5. 1875. Glej tudi: Glonar, *Mlada leta Pavline Pajkove*, 2/1924, št. 4, 81.

nadomestuje mi očeta, zato moram podložna biti. In rada hčem mu /v/ vsem biti, a v tem mi nej mogoče«. ⁴⁹

Cimperman je Pavlinino zaupnost razumel drugače, kot je bila mišljena z njene strani. Zato je bil hudo prizadet, ko mu je kot enemu izmed prvih v pismu zaupala, da se je zaročila z Jankom Pajkom. ⁵⁰ Najprej je Pavlino na Pajka vezalo »poslovno« prijateljstvo, ki je sčasoma, kljub medsebojni oddaljenosti, preraslo v veliko simpatijo. Kmalu po smrti Pajkove prve žene Marije (rojene Wellner) sta se oba ljubitelja slovenščine zaročila (oktobra 1875), svojega bodočega moža pa je Pavlina prvič videla, ko jo je v začetku novembra obiskal v Gorici. Poročila sta se 26. februarja 1876 v goriški stolni cerkvi. Po poročnem potovanju v Benetke se je Pavlina preselila k možu v Maribor. Pozneje ga je spremljala v Gradec, Brno in na Dunaj. V svojem zadnjem pismu Cimpermanu je konec njunega prijateljskega dopisovanja pojasnila takole: »Možu podložnemu biti je zakonskej ženi prva in glavna zapoved, katerej se ona mora udano podvreči. Moj soprog mi je prepovedal dopisovati se z ljudmi, ki bi ne bili moji sorodniki«. ⁵¹

Pavlina je možu vseskozi ostajala zvesta sopotnica, čeprav je pozneje dve desetletji življenja v tujini težko prenašala. Vendar so Pajkovi, če se je le dalo, počitniške predahe radi preživljali v Podgori pri Gorici, kamor je Pavlino vlekel spomin na mlada leta, sicer pa tudi v Starem trgu pri Slovenj Gradcu, kjer je prijateljevala z Davorinom Trstenjakom. Družina je med drugim zahajala tudi v Celje, Solkan in Bovec.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Pavlina Pajk v pismu Josipu Cimpermanu, Gorica, 19. 10. 1875. Glej tudi: Glonar, Mlada leta Pavline Pajkove, 2/1924, št. 7, 150.

⁵¹ Pavlina Pajk v pismu Josipu Cimpermanu, Maribor, 10. 7. 1876 (zadnje pismo). Pesničino prvo pismo Cimpermanu je datirano s 15. 2. 1875, zadnje pa z 10. 7. 1876. Glej tudi: Glonar, Mlada leta Pavline Pajkove, 2/1924, št. 8, 177.

Naj za konec ostanemo zvesti prostorsko-časovni omejitvi in se skupaj s Pavlino poslovimo od njene goriške domovine. Pesem »Slovo od domovine« je Pavlina zapisala, ko se je po poroki s Pajkom in selitvi v Maribor poslavljala od do tedaj domačih logov:⁵²

Literarni teoretik in urednik Janko Pajk, Pavlinin mož
(vir: Zbirka upodobitev znanih Slovencev, NUK)

⁵² Pajk, 1878, 29-30.

Slovó od domovine.

Srečna bodi mi, goriška domovina,
Ne odrekaj mi v bodočnosti spomina!

Oj priroda, oj zrakovje, solnce milo,
Vam izročam zadnje svoje poslovílo.

Ko črez mejo že hlapon me odpeljuje,
Vas še vidim, čutim — kmalu vse bo tuje.

Čuvaj Bog te, ti družina moja mila.
Čuvstev ki si meni toliko gojila!

Moje' zgube da britkost bi ne čutila,
Kakor tvoja meni je srcé ranila! —

Z Bogom, z Bogom, vi prijatelji predragi!
Z Bogom vsi vi, ki ste bili meni blagi!
Proč zdaj moram, daleč daleč v kraj neznani,
A kdo vé, al' vidimo se spet kdaj zbrani?

Ali tiho srce, tiho vi občutki,
Leta zde se mi slovesa ti trenutki!

Nada v prsih se mi vzbuja, nada mila,
Kraj domači spet da bodem obhodila,

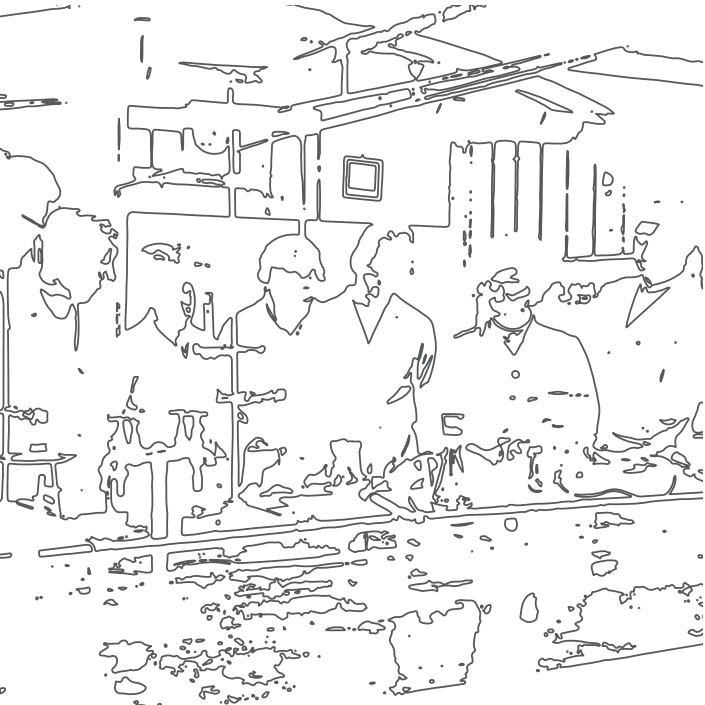
Srca pa, od kojih težko je ločenje,
Svoje meni da ohranite nagnenje.

Zdrava torej, srečna bodi domovina,
Pa mi hrani do svidenja kaj spomina!

ZA KONEC

Pavlina Pajk je bila izredno plodovita ustvarjalka, ki je s svojim obširnim opusom zaznamovala dobo, v kateri je živela. Dopisovala si je z vrsto uglednih sodobnikov in sodobnic (s Franciškom Lampeptom, Simonom Gregorčičem, Josipom Stritarjem, Mihaelom Opeko, Viktorjem Bežkom, Marico Nadlišek Bartol in Franom Levcem). Njeni teksti so danes širši javnosti nepoznani, kljub temu da jih je veliko digitaliziranih. Pavlina ni bila samo pesnica in pisateljica s samosvojnimi pogledi, bila je tudi ena izmed prvih izobraženih Slovenk, ki so o ženskem vprašanju začele pisati v javnosti. Bila je dovolj razgledana in dovzetna za dogajanje v družbi, hkrati pa primerno izkušena, da je lahko vsaj v nekaterih tekstih zagovarjala za svoj čas prelomne poglede o položaju žensk. Njena razpetost med tradicionalnimi nazori, ki so žensko razumevali kot ženo, mater in gospodinjo, in sodobnejšimi zahtevami po izobraževanju, šolanju, poklicnem usposabljanju ter zaposlovanju žena in deklet je dobro vidna v njenih besedilih.

Pavlinin čut za slovenski jezik in ustvarjalnost se je kalil prav na Goriškem, v njenih otroških in mladostnih letih, ki jih je preživela v bližini izobraženih in narodno čutečih Slovencev, ki jih je srečevala v stričevi kulturni utrdbi slovenstva – doma.

Željko Oset

**MARIJA PERPAR,
KEMIČARKA IN UNIVERZITETNA PROFESORICA**

IZVLEČEK:

Marija Perpar (1904–1990) sodi v skupino slovenskih znanstvenic, ki so svoje raziskovalne ambicije lahko udejanjile šele po drugi svetovni vojni; v njenem primeru dve desetletji po zagovoru doktorske disertacije. Perparjeva, ki je poučevala v srednji šoli, je sicer raziskovala na Kemičnem inštitutu, vendar ni dobila plačane namestitve na ljubljanski univerzi. Njeno raziskovalno delo je, zaradi udejstvovanja v ženskih društvih, prekinila kazenska premestitev na realno gimnazijo v Celje. Po habilitaciji za privatno docentko februarja 1946, in nato julija 1946 po zaposlitvi na Tehniški fakulteti Univerze v Ljubljani, se je posvetila raziskavam na področju organske kemije in vzgoji akademskega naraščanja, vodila katedro za organsko kemijo, ostale upravne funkcije pa je odklanjala. Znana je bila kot stroga, ampak izjemno poštena profesorica, ki je vplivala na generacije kemikov, študirajoče do leta 1974, ko se je ob dopoljenem sedemdesetem letu starosti upokojila, še nadalje pa je honorarno sodelovala pri raziskovalnem delu njenega »matičnega« oddelka, ki je v času trajanja njene zaposlitve večkrat spremenil naziv. Marija Perpar je bila tako redno zaposlena na Tehniški fakulteti Univerze v Ljubljani (1946–1950), Fakulteti za kemijo Tehniške visoke šole (1950–1954), Fakulteti za rudarstvo, metalurgijo in kemijsko tehnologijo Univerze v Ljubljani (1954–1959) in Fakulteti za naravoslovje in tehnologijo Univerze v Ljubljani (1960–1974), honorarno pa je predavala na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

KLJUČNE BESEDE: Marija Perpar, ženske v znanosti, kemija, Univerza v Ljubljani

ABSTRACT:

Marija Perpar (1904-1990) belongs to a group of Slovenian scientists who could only execute their research ambitions and dreams about academic career after the Second World War; in her case, 18 years after defending the doctoral dissertation. She started career as professor at gymnasium in Ljubljana, and at the same time zealously researching at the Institute of Chemistry. But politically motivated transfer from gymnasium in Ljubljana to gymnasium in Celje, due to her social activities, abruptly ended her ambitions, at least for time being.

In February 1946, she was awarded *venia docendi* and five months later full-time employment at the University of Ljubljana. Perpar was instrumental for development of study program of the organic chemistry and the upbringing of young scholars as well. While being prominent figure in her department she rather than pursuing administrative roles tirelessly devoted time for researching. Among students she had impeccable reputation as strict but extremely honest professor who had influenced generations of chemists studying up to academic year 1973/1974, when she retired at the age of seventy. Nevertheless she continued to work part-time at her department of the University of Ljubljana. Perpar's department has changed official title several times in time span of 28 years. First school was known as the School of Engineering, University of Ljubljana (1946-1950), School of Chemistry, Technical university (1950-1954), School of Mining, Metallurgy and Chemical Technology, University of Ljubljana (1954-1959) and School of Chemistry Science and Technology, University of Ljubljana (1960-1974).

KEY WORDS: Marija Perpar, women in science, chemistry, University of Ljubljana

Željko Oset

MARIJA PERPAR, KEMIČARKA IN UNIVERZITETNA PROFESORICA

ŽENSKÉ PRIHAJAJO

Znanost je bila v prvi polovici 20. stoletja moški svet, ne samo v Sloveniji, ampak tudi v razvitem svetu. Kljub porastu študentk v absolutnem številu in v relativnem obsegu so bile možnosti žensk za njihovo akademsko kariero majhne, skoraj nične. V obdobju od ustanovitve ljubljanske univerze do druge svetovne vojne so na ljubljanski univerzi le redke postale asistentke in lektorice, torej so dobile najnižjo akademsko zaposlitev, pri kateri so večinoma vztrajale v upanju, da bodo dobile priložnost za napredovanje. Na ljubljanski univerzi so to bile Alma Sodnik, Ljudmila Dolar Mantuani in Marta Blinc, ki so bile habilitirane v naziv (privatni) docent, torej so pridobile *venia legendi* na *Alma mater Labacensis*.¹

Slovenske znanstvenice, ki so se uveljavile v prvi polovici dvajsetega stoletja, so prihajale iz sorazmerno dobro situiranih meščanskih družin, ki so dajale poudarek izobraževanju in so podpirale kulturno udejstvovanje svojih potomcev. Torej iz družin, ki so bile pripravljene in so lahko svojim potomcem omogočile izobraževanje.² Brez podpore družine je bila akademska kariera že za moške izjemen izziv, za ženske, ki so se morale boriti še s predsodki, zaradi česar je bilo njihovo napredovanje

1 Oset, 2015č, 196–200.

2 Cindrič, 2009, 249–257.

praviloma počasnejše, pa še toliko bolj.³ Nasploh je veljalo, da so se za akademsko kariero odločili najboljši študenti, ki so imeli močno podporo profesorjev in zagotovljeno vsaj osnovno materialno varnost.⁴ Na redno in dokaj varno zaposlitev so namreč kandidati čakali več let, ob tem pa so morali redno predavati in raziskovati. Za uresničitev mladostnega sna o akademski karieri so predstavljene slovenske znanstvenice plačale precejšnjo ceno, saj so se spopadale s predsodki, negativnimi komentarji,⁵ prav tako pa se so morale v celoti posvetiti raziskovanju in so lahko o družini pričele razmišljati šele po pridobitvi habilitacije in zaposlitve na ljubljanski univerzi.⁶

Ženske so morale dokazovati, da lahko združijo dvojno poslanstvo: gospodinjstvo in akademsko kariero. Če je bilo prizadevanje za akademsko kariero ob primerni oskrbi moža še v skladu z družbenimi pogledi, pa sta bila vzgoja lastnih otrok in prizadevanje za akademsko kariero nezdržljiva, kot dve ločeni vlogi, ki ju ni mogoče uskladiti. Odločitev ženske za družino je v času pred drugo svetovno vojno, pa seveda še kakšno desetletje po njej, dejansko pomenila opustitev akademskega sna.⁷

Max Weber je novembra 1917 v svojem znamenitem govoru *Znanost kot poklic* zatrdil, da mora mlade znanstvenike gnati močna strast, nezumno veselje do znanosti, saj morajo v finančno zahtevnih razmerah več let raziskovati in potrpežljivo čakati na priložnost za habilitacijo in pozneje na zaposlitev. Zaradi tega so iz te konkurenčne tekme izpadli

3 Oset, 2015č, 196–200.

4 ARS, AS 1931, serija II, št. 26, 50191–50196.

5 AMSU, VII-78, Dr. Mantuani-Dolar Ljudmila, Akademski kljub montanistov v Ljubljani (19. 5. 1937).

6 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, ovoj Fil. fak., št. 2977.

7 Oset, 2015č, 196.

mladi, ki niso bili sposobni več let raziskovati in opravljati brezplačnega ali slabo plačanega dela na univerzi ali inštitutih, sočasno pa se še aktivno udeleževati javnega življenja. Poleg tega je neurejen položaj mladim znanstvenikom močno okrnil njihove možnosti za poroko in za družinsko življenje.⁸ Če so bile možnosti moških doktorjev v znanosti skromne, so bile za ženske zgolj teoretične.⁹

Med področji, kjer so se ženske lažje akademsko uveljavile, je na začetku 20. stoletja vključno s Slovenijo, treba omeniti področje kemije.¹⁰ Kemičarke so nadpovprečno zastopane v skupini doktoric znanosti, promoviranih na Univerzi v Ljubljani od ustanovitve do konca druge svetovne vojne.¹¹ Večina kemičark, promoviranih na podlagi zagovora doktorske disertacije na Filozofski fakultete Univerze v Ljubljani, torej opravljene raziskave, je ostala tudi po doktoratu vključena v raziskovalno delo kemičnega inštituta¹², ki je delovalo v okviru Tehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Med njimi velja posebej izpostaviti Ano Mayer Kansky, Marto Blinc in Marijo Perpar.¹³

8 Weber, 2002, 474–511.

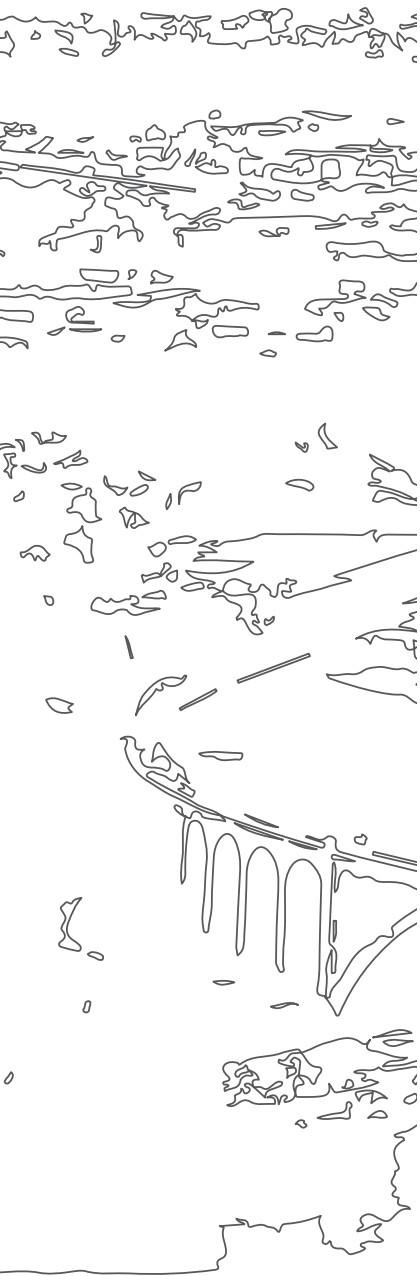
9 Oset, 2015č, 198.

10 Görs, 2006, 169–195.

11 AMSU, Promocijski protokol Univerze v Ljubljani; Kokole, 1966; prim. Anžur in Dekleva, 2013, 41–56.

12 Uradno je inštitut ustanovljen šele 1. aprila 1924, ko je ob začetku proračunskega leta 1924/25 odobrena državna dotacija za delovanje inštituta kot samostojne organizacijske enote. Zupan, 2016, 266.

13 Samec, 2015, 284–285.

Ledino pri vključevanju v pedagoški procesi je orala Ana Mayer, ki je leta 1918 absolvirala študij kemije na Filozofski fakulteti Univerze na Dunaju. Po prevratu je študij s pripravo doktorske disertacije dokončala na novoustanovljeni Univerzi v Ljubljani. Po spletu okoliščin je bila promovirana kot prva doktorica znanosti najstarejše slovenske univerze junija 1920. Mayerjeva je pomagala pri organizaciji kemičnega inštituta in sodelovala v študijskem procesu. Zaradi omejenih možnosti za njeno karierno napredovanje in želje po družini je Mayerjeva zapustila univerzo ter nato skupaj z možem ustanovila podjetje.¹⁴ Šele ob bolj ugodnih finančnih pogojih so na kemiji habilitirali znanstvenico, in sicer Marto Blinc, neposredno pred drugo svetovno vojno, ob reformi študija, oblikovanju novih stolic ter bistveno povečanemu vpisu študentov na študij kemije, tako na Filozofski fakulteti kot tudi na Tehniški fakulteti.¹⁵

Mayerjeva je želela nadaljevati z akademsko kariero, vendar prave priložnosti ni bilo, zato

¹⁴ Oset, 2015d, 16; Milenković, 2007, 303–307.

¹⁵ Oset, 2015a, 139–140; Kopal, 2015b, 101.

je z možem ustanovila svoje podjetje. Za njo sta prišli še dve raziskovalki, Marija Perpar in Marta Blinc, z izrazitimi raziskovalno-akadetskimi ambicijami. Vodja inštituta Maks Samec je doktorske kandidate in boljše študente angažiral kot laborante in asistente v inštitutu.¹⁶ Zaradi jugoslovanske kulturne politike, ki je bila na eni strani finančno omejevalna, na drugi strani pa je prosvetno ministrstvo odkrito favoriziralo razvoj beograjske univerze, se število novih zaposlitev na ljubljanski univerzi od 1921 do 1937 ni bistveno povečalo. Profesorji so lahko svojim študentom zgoj pomagali s priložnostnimi zaposlitvami, pri pridobivanju štipendij, in tudi s pridobitvijo zaposlitve v Ljubljani, s tem pa tudi dostop do bolje založenih knjižnic, do laboratorijev in seveda tudi druženja s svojimi kolegi znanstveniki.¹⁷

Mladi znanstveniki, ki so svojo pravo priložnost, tako kot denimo Marija Perpar, dočakali šele po drugi svetovni vojni, so pozitivne zglede svojih mentorjev, v skladu z akademsko tradicijo, prenašali naprej, na mlajše kolege. Med profesorji, ki so se sloveli kot strogi, a pošteni profesorji, in so svojim najboljšim študentom omogočili raziskovalni in osebni razvoj, posebno mesto zaseda Marija Perpar. Najbolj talentiranim študentom je omogočila začetek akademske kariere, nato pa raziskovalni razvoj in pomoč pri pridobitvi stabilne zaposlitve v kritičnem obdobju njihovega poklicnega življenja, nekaj let po doktoratu, ko znanstvenik doseže intelektualni vrh.¹⁸

¹⁶ Zupan, 2016, 266.

¹⁷ Petre, 1937, 133–136.

¹⁸ Prim. Tišler, 2001, 34–42; Kobal, 2015a, 242.

PRVOTNO BESEDILO ŽIVLJENJA

Marija Perpar, med študenti znana kot Perparca, rojena na novega leta dan 1904 v Tolminu, se je rodila v uradniški družini (oče Ivan je bil davčni uradnik, mama Maria Kovšca, poročena Perpar, pa gospodinja), ki je dajala precejšen poudarek izobrazbi; njen brat je postal zdravnik, absolviral pa je tudi kemijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.¹⁹ Sodi v skupino žensk, ki so orale ledino in razblinjale predsodke o ženskah, predvsem o njihovih sposobnostih, pa tudi glede stereotipa o nujnosti sledenja modnim družbenim konvencijam. Šolanje je pričela na pet-razredni ljudski šoli v Gorici, v središču dežele na zahodnem robu slovenskega etničnega prostora.²⁰

Srednješolsko šolanje je nadaljevala jeseni 1915, torej ko so spopadi prve svetovne vojne iz tečajev vrgli življenje na Goriškem, na državni klasični gimnaziji v Ljubljani, ki ga je zaključila z zrelostnim izpitom v roku, junija 1923. Po študiju se je odločila za študij kemije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.²¹ Kemijo je bilo mogoče študirati tudi na Tehniški fakulteti, vendar so to možnost kandidati v večjem obsegu izbrali šele v drugi polovici tridesetih let, pa še to večinoma moški. Razlika med obema vrstama študija je bila predvsem osnovna usmeritev: na Filozofski fakulteti so absolventi pridobili naziv profesor kemije, na Tehniški fakulteti pa inženir kemije, torej je prva skupina računala na zaposlitev v šolstvu, druga skupina pa v gospodarstvu in ožji javni upravi.²² Perparjeva je izbrala študij,

19 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Vprašalna pola (25. 3. 1949).

20 Milenković, 2007, 400–403; Primorski slovenski biografski leksikon, 1985, 624.

21 AMSU, Rektorat I, š. 236, Filozofska fakulteta – zimski semester 1923/24.

22 Diplomanti kemije na Filozofski fakulteti so pridobili naziv profesor kemije, diplomanti kemije na Tehniški fakulteti pa inženir kemije. Vidmar, 1929, 373–387.

ki ji je omogočal zaposlitev kot profesorici na srednji šoli. Navdušenje nad študijem kemije je prenesla na starejšega brata, zdravnika, zaposlenega v ljubljanski deželni bolnici. Oktobra 1924 se je imatrikuliral na Filozofski fakulteti v Ljubljani za študij kemije.²³

Zaradi nepopolne ohranitve njenih semestrskih imatrikulacijskih obrazcev, ki so zaradi vezave v knjigo ob koncu semestra za večino kandidatov praviloma dobro ohranjeni, lahko le delno rekonstruiramo njen študij. Poleg temeljnih kemijskih predmetov pri profesorju Maksu Samcu in Mariusu Rebeku, je poslušala teoretično mehaniko pri Alojzu Kralu, elektronsko teorijo in fiziko pri Valentinu Kušarju, mineralogijo pri Karlu Hinterlechnerju, infinitezemalni račun pri Teodorju Grudinskem, kulturno pedagogiko pri Karlu Ozvaldu, zgodovino grške filozofije, analitično psihologijo, zgodovino psihologije in zgodovino filozofije pri Francetu Vebru, fizikalno kemijo pri Ignaciju Majdelu, tehnično mikroskopijo pri Franu Jesenku, opisno geometrijo pri Cirilu Juvan, analitično kemijo pri Vasiliju Isajeviću.²⁴

Študij je absolvirala redno v štirih letih in junija 1927 opravila diplomski izpit iz tretje znanstvene skupine, ki je zaobjemal izpite iz anorganske in organske kemije, fizike in fizikalne kemije, torej je diplomirala iz kemije in fizike kot glavnih predmetov.²⁵

23 AMSU, Rektorat I, š. 237, Filozofska fakulteta – zimski semester 1924/25.

24 AMSU, Rektorat I, š. 236, 237, 238, 239.

25 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Vprašalna pola (25. 3. 1949).

Pisмени izpit iz Kemije

se je vršil dne 20. junija 1927 od 8^h do 12^h
pod nadzorstvom Dr. Samca in Dr. Reberka

Pismena naloga: Ⓐ Kvalitativna analiza: žmes vzebrje; Hg, Bi, Ni, Fe, Mg, Na, Mg, Si, B, I₂, CH₃-COO, Ca, NO₂, NO, F, Cl. Ⓑ Raslobovalna analiza glene po Eschorekijev. Ⓒ Opredelba molekularne teže, hidrolitijske. Ⓓ Dolocivanje bazeitete nemanne K₂Cr₂O₇

Na temelju referatov gg. prof. Dr. Samca in prof. Dr. Reberka

je izpitni odbor ocenil pismeno nalogo z oceno 9 ter odločil, da se kandidat — more pripustiti k ustnemu izpitu.

Ustni izpit se je vršil dne 27. junija 1927.

Ocena ustnega izpita 10

Na temelju tega ugotavlja izpitni odbor:

Kandidat/ica Marija Perpar

— narediti izpit iz Kemije (A) [anorganske in organske]

D Ljubljani, dne 27. junija 1927

IZPITNI ODBOR:

Člani:

Predsednik:

Samca

Reberka

Lesinko

Zapisnik o diplomskem izpitu iz predmeta a: kemija (anorganska kemija), ki ga je Perparjeva opravila 2. junija 1927 na Filozofski fakulteti v Ljubljani (vir: AMSU, Rektorat I, š. 18)

MED SREDNJEŠOLCI

Po opravljenem diplomskem izpitu je zaprosila za zaposlitev kot profesorica kemije na srednji šoli. Zaradi nadaljevanja raziskovalnega dela na Kemičnem inštitutu Univerze v Ljubljani, je upala na zaposlitev v Ljubljani. Od tega cilja jo je oddaljila njena prva namestitev za suplentko pri predmetu kemija na realni gimnaziji v Mariboru. Po posredovanju ljubljanske univerze je prosvetno ministrstvo v Beogradu odobrilo njeno premostitev na drugo realno gimnazijo v Ljubljani, torej je v Mariboru poučevala zgolj štiri tedne. Odlok prosvetnega ministrstva je bil pričakovan, kajti premostitev sta podprla njena profesorja Marius Rebek in Maks Samec.²⁶

O njenem prihodu v Ljubljano, bolj natančno o sprejemu v učilnici med šolskim letom, v svojih spominih piše Igor Torkar. Srednješolci so se želeli iz nove profesorice ponorčevati. Na njena vprašanja (razlaga kemizma lesa) pri ustnem preverjanju znanja so odgovarjali skrajno neumno (les žagamo), ona pa je identično vprašanje mirno ponovila naslednjemu dijaku, ki je odgovoril identično kot njegov predhodnik. Dijaki so drugo priložnost za odgovarjanje dobili šele poleti, na popravnem izpitu, na katerem pa so tekmovali, kdo izmed njih bo bolje odgovoril na zastavljena vprašanja. Igorja Torkarja je ta izkušnja zaznamovala, saj jo je zabeležil v vseh treh spominskih zapisih v knjižnem formatu.²⁷ Za Torkarja je bil njegov »gimnazijski popravljalni izpit hkrati tudi eden od neštetihi zrelostnih izpitov, ki jih moraš v življenju polagati znova in znova. Opravi sem ga uspešno samo zato, ker je bil izpraševalec človek velikega formata: mlada suplentka, Fifa, redna univerzitetna profesorica dr. Marija

²⁶ FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Personalni list, 1951, Uslužbenski list, št. 8019.

²⁷ Torkar, 1979, 23–25; Torkar, 1989, 9–11; Torkar, 1993, 17–20.

Perpar. Naleteti pri izpiti za lisjaško življenje na takega izpraševalca, je redka sreča ...»²⁸

Perparjeva je leto po opravljenem strokovnem profesorskem izpitu, decembra 1930, napredovala v naziv profesor, s tem pa je dobila stalno namestitev na drugi ljubljanski realni gimnaziji. Še pred zaključkom naslednjega triletnega obdobja je bil izdan odlok za njeno prestavitev na realno gimnazijo v Celje. Bila je premeščena »po službeni potrebi«, torej mehanizmu, ki je uradno zagotavljal pokrivanje manko pedagoškega kadra med šolskim letom. Profesorji so takšne premestitve razumeli kot kazensko sankcijo,²⁹ ki so jo »merili« po velikosti kraja namestitve in oddaljenosti od železnice, v primeru profesorjev z akademskimi ambicijami pa v oddaljenosti do Ljubljane. Premestitev po službeni potrebi je praviloma predlagala regionalna oblast, v njenem primeru Dravska banovina pod vodstvom liberalcev, na čelu z Dragom Marušičem.³⁰

V prvih uradnih življenjepisih za potrebe delodajalca je Perparjeva premestitev na celjsko gimnazijo navajala kot dejstvo. V življenjepisju iz leta

28 Torkar, 1979, 25.

29 Dolenc, 1996, 118–131; Oset, 2012, 160–161.

30 Oset, 2012, 159–161.

1961, ki je bil sestavljen za potrebe zbiranja o vodilnem strokovnem kadru, pa je svojo premostitev umestila v kontekstu kaznovanja vseh tistih državnih uslužbencev, ki so bili osumljeni komunističnega delovanja, vključno z njo pa se niso imeli pravice zagovarjati, marveč so bili preprosto kaznovani bodisi s premostitvijo bodisi z izgubo zaposlitve. Oblasti so Perparjevo osumile domnevnega komunističnega delovanja zaradi sodelovanja v Zvezi društev delavskih žen in deklet.³¹

Ob tem je zanimivo poudariti, da je kljub premostitvi v Celje ob izteku tri-letnega obdobja, januarja 1934, napredovala v višji razred (in nato še dvakrat pred drugo svetovno vojno; oktobra 1937 in novembra 1940), saj je bilo njeno pedagoško delo zgledno. Za okolico je bilo po njeni oceni moteče njeno delovanje v ženskih društvih, posebej v Zvezi delavskih žen in deklet. Trideseta leta so namreč obdobje, ko se v času gospodarske krize in množične brezposelnosti mladih (moških) učiteljev stopnjuje pritisk na učiteljice in profesorice, tudi s predlogi za njihovo odpuščanje iz državne službe.³²

Kljub premostitvi ni želela opustiti svojega javnega udejstvovanja pri Zvezi delavskih žen in deklet. V mestu ob Savinji je ostala do 15. aprila 1941, ko jo je aretirala Gestapo,³³ ki je skupaj z nemško vojsko vkorakal v Dravsko banovino s pripravljenimi sezname oseb za aretiranje.³⁴ Jeseni istega leta je izpuščena, vendar je morala ostati v Celju. Po skrbnem načrtovanju je pobegnila v Ljubljansko pokrajino, na italijansko okupacijsko področje, k očetu, kjer se je, podobno kot številni Štajerci, pridružila narodnoosvobodilnemu

31 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Evidenčni list za vodilni in strokovni kader, dr. ing. Perpar /Ivan/ Marija.

32 ARS, AS 77, š. 11, 3. seja VIII. zasedanja banskega sveta (17. 2. 1937).

33 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Vprašalna pola (25. 3. 1949).

34 Ferenc, 1968, 187–207.

gibanju z zbiranjem hrane za partizane in internirance. Vnovič jo je nemški okupator, tokrat v Ljubljani, aretiral jeseni 1943. V zaporu je ostala do aprila 1944, zaradi poslabšanega zdravstvenega stanja pa je bila odpuščena na bolnišnično zdravljenje. Po dveh mescih je vnovič aretirana in poslana na prisilno delo v Beljak, nato pa v Žlebič na Dolenjsko, kjer je skupina žensk kopala protitankovski jarek.³⁵

RAZISKOVALNO DELO NA KEMIČNEM INŠTITUTU IN PREMESTITEV NA CELJSKO REALKO

Premestitev v Ljubljano decembra 1927 je Perparjevi omogočila nadaljevanje raziskovalnega dela na Kemičnem inštitutu in reden študij kemije na Tehniški fakulteti. S ciljem razširitve možnosti zaposlitve v gospodarstvu in državni upravi je vpisala še študij kemije na Tehniški fakulteti. Za pridobitev naziva inženir kemije je morala opraviti pripravljalni del, strokovni del in še izpite. Pripravljalni del je opravila maja 1929, strokovni del 14. julija 1930, izpite pa 26. julija 1930.³⁶

Vzporedno s študijem kemije je maja 1928 prijavila temo doktorske disertacije Poizkusi kombinacij triaryl-methan- in diaryl-amyn-radikalov, ki jo je komisija, sestavljena iz dekana Aleksandarja Stojičevića, Maksa Samca in Mariusa Rebeka, sprejela *per rollam*.³⁷ Perparjeva je nalogo izdelala do konca leta, januarja 1929 pa sta Maks Samec in Marius Rebek napisala ugodno oceno doktorske disertacije. Po opravljenem ustnem zagovoru je, kot je zapisano v izjavi rektorja Milana Vidmarja in dekana Aleksandarja Stojičevića, »dokazala

35 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Vprašalna pola (25. 3. 1949); prim. Puhar, 2012, 35; Godeša: 1995, 153–155.

36 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Vprašalna pola (25. 3. 1949).

37 Arhiv Filozofske fakultete, Vloga za promocijo za doktorja znanosti, št. 2/28.

Filozofska fakulteta.

Številka: 2/28.

Ime in priimek:	Marija P e r p a r .
Rojstni podatki:	1. januarja 1904 v Tolminu.
Zrelostni izpit:	1923 na I. državni gimnaziji v Ljubljani.
Visokošolske študije:	filozofska fakulteta v Ljubljani; fakultetna diploma z dne 27./6. 1927.
Prijava k rigorozom:	9.maja 1928.
Izpitna skupina:	kemija.
Naslov disertacije:	Poizkusi kombinacij triaryl-methan- in diaryl-amyn-radikalov.
Prijava sprejeta:	per rollam 9. maja 1928.
Izpitna komisija:	dekan Stojičević, prof. Jesenko, prof. Rebebek, prof. Samec.
Strokovni rigoroz:	6. februarja 1929.
Philosophicum:	-----
Celokupna ocena:	devet (9).
Datum diplome:	22. junija 1929.
Podpisani:	rektor Vidmar, dekan Stojičević.
Pripombe:	disertacija je tiskana v odlomkih.

Potrnilo o opravljanem zagovoru doktorske disertacije, ki sta ga 22. junija 1929 podpisala rektor Univerze v Ljubljani Milan Vidmar in dekan Filozofske fakultete Aleksandar Stojičević (vir: arhiv Filozofske fakultete)

usposobljenost za znanstveno delo in zmožnost za samostojno raziskovanje v kemiji, s tem pa pravico do naslova in čast in prava doktorice filozofije».

Doktorska diploma je bila Mariji Perpar podeljena 22. junija 1929.³⁸ Kljub obširni dokumentaciji pa je težko nesporno ugotoviti, kdo je bil njen dejanski mentor. Z razliko od ostalih doktorandov, vključno z doktorandi, aktivnimi na Kemičnemu inštitutu,³⁹ niti v njenih vlogah⁴⁰ v promocijskem protokolu ljubljanske univerze niti v izvlečku doktorske disertacije ni naveden mentor.⁴¹ Najverjetneje sta mentorske zadolžitve opravljala Marius Rebek in Maks Samec, kar lahko sklepam na podlagi njene navedbe o specializaciji v življenjepisu iz leta 1961, v katerem je navedla, da je opravljala specializacijo pri prof. Samcu in prof. Rebeku.⁴² V tej zvezi velja omeniti objavo članka Studien über Pflanzenkolloide. 41, Zur Kenntnis des Isolichenins, ki ga Marija Perpar sicer ne omenja v svojih biografskih in bibliografskih prikazih. Raziskavo sta opravila Adolf Morel in Marija Perpar, kot avtor pa

38 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Vprašalna pola (25. 3. 1949).

39 Samec, 2015, 284–287.

40 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63.

41 Perpar, 1929.

42 Peterlin Neumaier, 2015, 36–43.

je naveden zgolj Maks Samec.⁴³ Marija Perpar se je k temu raziskovalnemu vprašanju vrnila po zaposlitvi na ljubljanski univerzi.⁴⁴

Zaradi le delno ohranjenega gradiva Tehniške fakultete, ki se je porazgubilo med drugo svetovno vojno in ob reorganizacijah Tehniške fakultete, odsotnosti drugega spominskega gradiva, je težko rekonstruirati delovanje Marije Perpar na Kemičnem inštitutu. Premestitev v Celje je skoraj zagotovo pomenila konec resnega in kontinuiranega raziskovanja v inštitutu, kjer so se v drugi polovici postopoma uveljavili sodobniki Marije Perpar, med katerimi velja posebej izpostaviti Marto Blinc, Riharda Klemna, Iva Ribarića, Ladislava Guzelja, Matijo Žumerja. Na inštitutu in kemijskem oddelku Tehniške fakultete so ostali predvsem raziskovalci, ki so se ukvarjali z raziskavami na dveh temeljnih Samčevih raziskovalnih področjih: raziskave škroba in lastnosti jugoslovanskih premogov.⁴⁵

SPREMEMBE NA KEMIJI IN HABILITACIJA MARIJE PERPAR

Konec druge svetovne vojne je dočakala v Žlebiču, kjer je s skupino žensk, pod nadzorom nemških vojakov, kopala protitankovske jarke. Ob osvoboditvi je sprva dodeljena prehranjevalnemu odseku OF v Ljubljani, v juniju 1945 štabu za repatriacijo, 22. junija 1945 pa premeščena v žensko bolnico, julija 1945 preimenovano v Ginekološko porodno kliniko v Ljubljani. V bolnici je prevzela vodenje laboratorija in lekarne.⁴⁶

43 Samec, 1935.

44 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Uslužbenki list št. 8019.

45 Kobal, 2015b, 97.

46 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Uslužbenki list št. 8019.

Konec vojne je bil zanjo priložnost za vnovičen zagon akademske kariere. Med vsemi oddelki ljubljanske univerze je bil kemijski oddelek kadrovsko najbolj osiromašen, kajti odstranjena je bila vrsta ključnih osebnosti, denimo nesporni vodja oddelka Maks Samec, tudi Marta Blinc,⁴⁷ med vojno se je za odhod odločil kočevski Nemeč Rihard Klemen,⁴⁸ oktobra 1945 pa se je za odhod v tujino odločil tudi Samčev namestnik Marius Rebek.⁴⁹ Odločevalci so postali mlajši sodelavci, ki so želeli svoj vpliv utrditi z angažiranjem sodobnikov, ki pa so morali izpolnjevati stroge znanstvene kriterije.⁵⁰ Med njimi izstopa Marija Perpar tako zaradi spola, slovesa med študenti kot stroga profesorica, še bolj pa zaradi soglasne izvolitve v vseh habilitacijskih akademskih forumih, kar je odraz njene osredotočenosti na svoje raziskovalno delo in na delo s študenti ter njenih značajskih lastnosti, ki jih je Miha Tišler zaobjel v oznaki: »Izstopala je po svoji vztrajnosti, delavnosti, doslednosti in izjemni skromnosti ter človečnosti.«⁵¹

Podobno oznako sta podala ocenjevalca njene usposobljenosti za habilitacijo, Boris Kranjc in Janko Kavčič, januarja 1946. V mnenju za izvolitev v naziv privatna docentka sta zapisala: »Tovarišica Perparjeva je tipičen primer človeka, kateremu politične prilike niso dovoljevale, da bi dobila njena brezdvomna kvalifikacija viden izraz, ker ji je bilo znanstveno delo tehnično onemogočeno. Tekom vsega svojega življenja je pokazala izredno delavnost ob vsakem problemu, ki je zahteval požrtvovalno in nesebično delo.«⁵²

47 Oset, 2015b, 2015, 182–186.

48 Kobal, 2015b, 94, 97.

49 Peterlin Neumaier, 2015, 53.

50 Prav tam, ARS, AS 1931, serija LM, št. 101, 194719; Oset, 2015c, 167–172.

51 Tišler, 2001, 34–42.

52 Prav tam.

Kot že omenjeno je, zaradi kadrovskih sprememb, prejela vabilo za sodelovanje v pedagoškem procesu. Zaradi pomanjkanja kreditov za njeno zaposlitev je februarja 1946 habilitirana kot privatna docentka, torej plačana kot honorarna sodelavka, 10. julija 1946 pa jo je prosvetno ministrstvo v Ljubljani nastavilo kot redno zaposleno predavateljico na Tehniški fakulteti Univerze v Ljubljani.⁵³

Težišče njenega povojnega delovanja pa je bilo na katedri za organsko kemijo, kjer je organizirala študij in eksperimentalno delo na področju organske kemije in analize. Na začetku akademske kariere je to pomenilo predvsem pridobivanje kemikalij in ustrezne laboratorijske opreme, kajti prostori in oprema Kemičnega inštituta so bili v slabem stanju,⁵⁴ po vojni pa je vladalo precejšnje pomanjkanje. Stanje in domišljenost nabavljanja opreme, neposredno po drugi svetovni vojni, orisuje izkušnja slovenske odprave znanstvenikov, ki so v Italiji želeli nabaviti inštrumente, vendar so jih italijanske oblasti zaprle kot črnoborzijante.⁵⁵

Oddelek, ki je pod njenim vodstvom od ustanovitve dalje, kljub statusnim spremembam na višji organizacijski ravni, ohranjal bistvene značilnosti, je Perparjeva vodila do svoje upokojitve septembra 1974 – takrat, kot je zapisano v odločbi, ji je »preneha[la] lastnost delavke v združenem delu delavcev«. ⁵⁶

53 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Uslužbenski list št. 8019.

54 Tišler, 2001, 34–42; FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Uslužbenski list št. 8019.

55 Gabrič, 2008, 300–304.

56 Tišler, 1984, III–VI; Kornhauser, 1994, 306; FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, št. 558/1-74/F-5.

Marija Perpar pri izvajanju
poizkusa v prostorih starega
laboratorija za kemijo, v
stari tehniki na Vegovi cesti
(vir: fototeka AMSU, fotograf
Bernardi)

Novembra 1952 je bila imenovana za izredno profesorico na osnovi pozitivnega mnenja prof. dr. Ladislava Guzelja in prof. ing. Franja Kočevarja,⁵⁷ pet let pozneje, decembra 1957, pa je bila imenovana za redno profesorico.⁵⁸ Prevzela je stolicu za organsko kemijo, kratkotrajno je vodila tudi inštitut za organsko kemijo, predavala organsko kemijo, organsko analizo in izbrana poglavja iz organske kemije. V letih 1946–1950 je predavala tudi na Filozofski fakulteti in do 1955⁵⁹ vodila de-

57 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Izvleček iz zapisnika nadaljevanja redne seje sveta TVŠ (14. 11. 1952).

58 [1957], 281.

59 V akademskem letu 1954/1955 je stopil v veljavo zakon o univerzah, ki je določal pridružitve samostojne Tehniške visoke šole, ki je pridobila stari naziv – Tehniška fakulteta. Ob tej spremembi je bila Fakulteta za kemijo preoblikovana v oddelek z odsekom za kemijo in fiziko. – Kavčič, R., 1969, 353–354.

monstracijske vaje iz organske kemije,⁶⁰ predavala pa je tudi na višji pedagoški šoli v Ljubljani.⁶¹

Na podlagi bogatih pedagoških izkušenj je sestavila učbenik za organsko kemijo za srednje šole (1948) in univerzitetna učbenika iz organske kemije (prva izdaja obeh delov leta 1949 in 1950, iz organske analize leta 1954). Pri pripravi učbenikov za srednje šole je upoštevala izkušnje kot profesorica in kot inšpektorica za pouk kemije na srednjih in strokovnih šolah in kot članica komisije za sestavo učnih načrtov.⁶² Aktivno pa je sodelovala pri Zavodu za napredek šolstva.⁶³

Za razliko od njenih sodobnikov je Perparjeva svoje predstojnike redko opozarjala na bližajoča napredovanja in na ostale pravice iz delovnega razmerja. Prvo intervencijo je izvedla šele novembra 1952, ob prevedbi delovnih nazivov. Zaprošila je za priznanje dvojnih let med drugo svetovno vojno. V prošnji, ki jo je v njenem imenu uradno vložil njen delodajalec (Tehniška visoka šola) je trdila, da je med drugo svetovno vojno, od junija 1942 dalje, delala po direktivah OF, za kar je priložila potrdilo Mestnega komiteja KPS.⁶⁴ Njenega vloga je bila ugodno rešena, kajti Svet za prosveto in kulturo je januarja 1953 izdal odlok o napredovanju.⁶⁵

Nato je s pomočjo delodajalca, dejansko koordinacijskega odbora dekanov Fakultete za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo, Fakultete za elektrotehni-

60 [1957], 281.

61 Tišler, 1990, III–VI.

62 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Vprašalna pola (25. 3. 1949).

63 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Evidenčni list za vodilni in strokovni kader.

64 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Pers. šte. 639/3.

65 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Personalni list Perpar /Ivan/ dr. ing. Marija.

ko in strojništvo in Fakultete za rudarstvo, metalurgijo in kemijsko tehnologijo, sporazumno zamenjala svoje stanovanje z večjim stanovanjem, ki ga je zasedal bivši asistent ing. Aleksander Majdič.⁶⁶ Večji poudarek finančnemu in stanovanjskemu položaju je Perparjeva namenila potem, ko je posvojila hčerko Majdko. Kot večina njenih sodelavcev je 1960 zaprosila za izračun pokojnine; pogoje je namreč izpolnila že ob izpolnjenem 50. letu starosti. Zakonodajca je določala, da je delavec, ki izpolni pogoje za redno upokojitvev in nadaljuje z delom, upravičen do 50 % priznane osebne pokojnine, do dejanske upokojitve.⁶⁷ Na Univerzi v Ljubljani je bila nato redno zaposlena do zgornje zakonsko dopustne meje (70 let),⁶⁸ vendar je še nadalje redno prihajala na fakulteto, na inštitut, praktično do svoje smrti marca 1990. Po upokojitvi je predvsem sodelovala z zunanjimi partnerji, torej s podjetji in tujimi strokovnjaki, s čimer je omogočila, da so lahko mlajši kolegi pridobili svoj socialni kapital, ki je tako pomemben z ekonomskega kot akademskega vidika.⁶⁹

RAZISKOVALNO IN PEDAGOŠKO DELO

Po obrambi doktorske disertacije je nadaljevala z raziskavami polisaharidov do leta 1933, rezultati njenega raziskovalnega dela pa so bili objavljeni v članku Studien über Pflanzenkolloide. 41, Zur Kenntnis des Isolichenins. Po drugi svetovni vojni je nadaljevala s to raziskavo, na osnovi pričakovanega sodelovanja znanstvenih sredin in gospodarstva pa je po naročilu Glavne direkcije za živilsko industrijo opravila sledeče raziskovalne naloge: izolacija teobromina iz luščin kakava, izolacija kofeina iz

66 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, št. 416/1.

67 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, št. P-165245/04.

68 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, št. 558/2-74.

69 FKKT, ing. Perpar Marija.

kave, priprava ergosterola in vitamina D iz kvasa, priprava vitamina E iz kalčkov koruze. Sodelovanje pa je potekalo tudi neposredno, z barvilno industrijo na osnovi dogovora z Znanstvenim zavodom za industrijska raziskovanja.⁷⁰ Proučevala je polisaharide, se ukvarjala s sintezo in analizo barvil ter z raziskavami izolacije in analize naravnih fiziološko učinkovitih snovi, posebej alkaloidov iz zdravilnih rastlin. Z Aleksandro Kornhauser sta raziskovali ržene rožičke ter s tem oblikovali izhodišče za farmacevtsko proizvodnjo alkaloidov iz teh rožičkov.⁷¹

Iz spominov njenih učencev in študentov izhajajo neizmerno spoštovanje do Marije kot raziskovalke, pedagoške mentorice in osebnosti. Brez pretiravanja lahko rečemo, da je vplivala na vzgojo slovenskih kemikov po drugi svetovni vojni. Bila je mentorica 161 diplomantom in 15 doktorandom.⁷² In na vzgojo mladega strokovnega kadra je bila izjemno ponosna.⁷³ Širše pa je vplivala na reformiranje pouka kemije na srednjih šolah. Z vztrajnostjo in doslednostjo je naredila uspešno kariero. Pomen doslednosti so spoznali njeni učenci na poljanski gimnaziji, ki so se želeli ponorčevati iz nje, zanje premalo elegantno oblečene profesorice.⁷⁴

Proslava 75-letnice profesorice Marije Perpar; v prvi vrsti sedijo prof. Franjo Kočever, prof. Dušan Hadži, prof. Marija Perpar in prof. Branko Stanovnik (vir: fototeka AMSU, fotograf Miha Tišler)

70 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Uslužbeni list št. 8019.

71 Kornhauser, 1994, 306.

72 Tišler, 1990, IV.

73 FKKT, Perpar, dr., ing., Marija, K-a/63, Evidenčni list za vodilni in strokovni kader, dr. ing. Perpar /Ivan/ Marija.

74 Torkar, 1979, 23–25; Torkar, 1989, 9–11; Torkar, 1993, 17–20.

Aleksandra Gačič

**DR. BOGUMIL VOŠNJAK IN NJEGOVA NIKOLI
POZABLJENA GORICA**

IZVLEČEK:

Dr. Bogumil Vošnjak, pravnik, politik in diplomat, rojen v Celju Mihaelu Vošnjaku, politiku in začetniku združništva na Slovenskem, je velik del svoje mladosti preživel v Gorici, kamor sta se z očetom preselila zaradi smrti Vošnjakove matere, nemških pritiskov v Celju in Bogumilovih znakov tuberkuloze. Bogumil Vošnjak je v Gorici stkal tesne prijateljske odnose z nekaterimi sošolci in drugimi goriškimi intelektualci, ki so imeli podobno mnenje o politični situaciji v državi, nekateri med njimi so bili novoiliristi, precej pa se jih je tudi na Vošnjakovo spodbudo navzelo jugoslovanske ideje. Jugoslovanski ideji in unitarizmu je Vošnjak sledil vse svoje življenje, ob tem pa ne moremo zanemariti dejstva, da se je kot politik in kasnejši diplomat začel kaliti ravno v Gorici, katere usoda ga je skrbela pravzaprav do konca življenja. Nanjo ni mogel pozabiti niti v jeseni življenja, ko je kot izgnanec živel v ZDA.

KLJUČNE BESEDE: Bogumil Vošnjak, Gorica, diplomacija, politika.

ABSTRACT:

Dr. Bogumil Vošnjak, lawyer, politician and diplomat, born in Celje to Mihael Vošnjak, politician and pioneer in the area of the cooperation movement in Slovenia, spent a large part of his youth in Gorica, where he and his father moved to with serious reasons. In Gorica Bogumil Vošnjak established close friendly connections with some classmates and with other like-minded intellectuals from this town, who shared similar opinions on the political situation in the country, some of them were »New Illyrians«, many of them absorbed also Yugoslav ideas, based on the Vošnjak's initiative. Vošnjak followed the idea of Yugoslavia and of unitarism all his life, while we can not ignore the fact that, as a politician and later on as diplomat, he was honing his skills exactly in Gorica, for whose fate he was concerned about actually until the very end of his life, and he could not forget it even in the autumn of his life, when he lived as an exile in the United States of America.

KEY WORDS: Bogumil Vošnjak, Gorica, the Great War, Veda, Yugoslav Committee

Aleksandra Gačič

DR. BOGUMIL VOŠNJAK IN NJEGOVA NIKOLI POZABLJENA GORICA

UVOD

Ker članek obravnava Vošnjakov odnos do Gorice, sledi le skromna uvodna predstavitev, kdo pravzaprav je Bogumil Vošnjak¹ in kakšen je njegov pomen. Vošnjaka ocenjujemo kot enega izmed vidnejših slovenskih politikov z začetka 20. stoletja, vsekakor pa kot enega izmed večjih intelektualcev takratnega časa. Študiral je v Gradcu, na Dunaju, v Pragi in Parizu in bil imenovan za prvega zasebnega docenta na zagrebški univerzi. Ob začetku vélike vojne je odšel v tujino in se kot izredno dejaven slovenski predstavnik vključil v delovanje emigrantskega Jugoslovanskega odbora. Velja za edinega slovenskega podpisnika Krfske deklaracije in generalnega sekretarja jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci. Dobro leto je deloval kot izredni poslanik in pooblaščen minister v Pragi, nato pa se je kot narodni poslanec posvetil notranji politiki. Med drugo svetno vojno je deloval v četniškem gibanju Draže Mihailovića, po vojni pa je zaradi ukaza OZNE po njegovi likvidaciji zapustil domovino. Dve leti je bival v Rimu, nato pa za vedno odšel v ZDA, kjer pa domovine nikakor ni mogel pozabiti.

1 Podrobneje o Vošnjaku, njegovem življenju, delovanju in pomenu v Gačič, 2017.

GORICA GA JE IZSTRELILA V SVET POLITIKE IN DIPLOMACIJE

Vošnjakov oče Mihael se je po tridesetih letih organiziranega dela v zadružništvu leta 1910 odpovedal vsem položajem in se preselil v Gorico, kjer sta si že leta 1897 s sinom uredila dom. Razlog je bila smrt žene Henriette leta 1896, Bogumilovo zdravje pa je bilo zelo krhko, saj je kazal znake tuberkuloze. H končni odločitvi za selitev sta bistveno pripomogla tudi starost in razočaranje ob ustanovitvi mladoliberalne Zveze slovenskih zadrug v Ljubljani (1907), ko se je od celjske Zveze odcepilo kar 44 posojilnic. V Gorici je bil Mihael Vošnjak predvsem podpornik in svetovalec mladi slovenski liberalni inteligenci, ki se je zbirala pri njegovem sinu.² Gorico si je Mihael Vošnjak izbral, saj se mu je zdela podnebno bolj ugodna za Bogumilove težave, poleg tega je imel tam nekaj znancev v politiki in gospodarstvu.³ Na Primorskem je bil poznan že od prej, saj je leta 1886 dal pobudo za ustanovitev Tržaške hranilnice in posojilnice.⁴

2 MV, Miha Vošnjak, 4-5; SBL, 1284.

3 Vošnjak, 1937, 14; Omahen, 1978, 31; Cvelfar, Žizek, 2004, 35.

4 Jeri, 1961, 120.

Ko sta zapustila Štajersko in se preselila v Gorico, je Mihael Vošnjak v ulici Codelli kupil vilo, v kateri sta bivala s sinom Bogumilom, in leta 1899 še veliko vilo Judit na Korzu (Corsu). V svojem domu si je Mihael uredil veliko knjižnico, kjer je imel razstavljenе umetniške slike, ki jih je pripeljal iz Celja, kmalu pa je začela nastajati tudi Bogumilova knjižnica. Leta 1912 je Bogumil Vošnjak v očetovo vilo povabil slikarja Ivana Groharja, da bi portretiral njega in očeta. Grohar je v vili bival en mesec, kjer je dokončal oba portreta in pokrajinsko sliko. Po italijanski okupaciji je bila vila izropana in tako so izginile tudi Groharjeve slike. Pri njej se je v vili Juditi zbirala tudi generacija mladih, „mnogih bodočih veljakov Jugoslavije“. Poleg tega je Mihael podpiral goriške javne ustanove ter tudi osebno podpiral študente in druge zavedne Slovence, predvsem Bogumilove prijatelje in sodelavce, zbrane okoli revije *Veda*, ki jo je financiral tudi Mihael Vošnjak. Bogumil Vošnjak je v spominskih zapisal očetova pomembna citata iz goriške dobe: »*Tudi ako ne mislimo na politično združitev (!), bi morali 'voditelji' smotreno pripravljati slovenske mase na kulturno združitev. Vcepiti bi se moralo slovenskim masam uverenje, da se izolirani slovanski narod ne more obraniti germanskega in romanskega navala.*« Drugi se je nanašal na jezikovno približevanje drugim južnim Slovanom: »*Ako se sčasoma doseže približevanje slovenskega jezika hrvatskemu, kupovale se bodo slovenske knjige ne samo na Hrvatskem, v Dalmaciji, Bosni, ampak na celem Balkanu.*« Vošnjak je zapisal, da se je njegov oče kot javni delavec, bolj ali manj konservativnih nazorov, tik pred velikimi dogodki spremenil v jugoslovanskega nacionalista, in sicer v času, ko se je bližal svojim osemdesetim letom.⁵

5 Vošnjak, 1937, 14; Omahen, 1978, 32; Boršnik, 1954, 52–53.

Že kot mladega so ga zanimala narodnostna vprašanja, zato je v času študija, v *Ljubljanskem Žvonu*, *Slovanu*, *Omladini* in v *Naših zapiskih*, objavljajl članke s to tematiko. Od leta 1902 je v Gorici predaval na prireditvah akademskega društva Adrija.⁶ Društvo je zaradi nacionalnih in kulturnih pobud ustanavljalo knjižnice in prirejalo shode. Na enem izmed teh shodov, septembra 1902, je Vošnjak govoril o „jezu slovenstva in slovanstva“ na italijanski meji.⁷ Eno od predavanj je potekalo tudi na velikem shodu Adrije, 9. avgusta 1903, kjer je Vošnjak predaval o srednjih šolah.⁸ Kljub skupnim nastopom na shodih ni prišlo do združitve med delavci in mladimi narodnjaki.⁹

Za narodnostna vprašanja se je Vošnjak torej začel zanimati zelo zgodaj in ob tem za svoje ideje navdušil tudi druge mlade intelektualce v Gorici. Zelo dobra prijatelja sta bila s pesnikom Alojzom Gradnikom, katerega nacionalno čustvo je dražil ravno svobodomiselni Vošnjak, s katerim se je spoznal v četrti gimnaziji. Gradnik je leta kasneje povedal, da je šlo za »rešitev Slovencev iz ponižujočega stanja v Gorici«. Čeprav sta se Vošnjak in Gradnik zanimala za povsem drugačne stvari, je Vošnjak prijatelja podpiral pri njegovih prizadevanjih. Gradnik je kot njegov najboljši prijatelj že takrat zahajal v hišo njegovega očeta, kjer so se s kasnejšim slikarjem Sašom Šantlom ukvarjali z literaturo, gojili narodno zavest in izdali dve številki litografirane časopisa, ki je nastal v podstrešni sobi Vošnjakove vile. Vošnjak in Šantel sta pisala prozo, Gradnik pa poezijo. Gradnik se imena časopisa ni spomnil, spomnil se je le pesmi, ki jo je objavil:

6 Vošnjak, 1959, 146.

7 Zadavec, 1981, 18.

8 Gabršček, 1934, 117.

9 Zadavec, 1981, 21.

»Tam zunaj je tiho in mirno,
tam zunaj diha smrt,
in listje pada in krije naravo v rumeni prt.

Tam zunaj je smrt,
a solnce smehljaje se z neba zre,
ko ti se smehljaš,
ko za tabo mi strto srce mre.«¹⁰

Vošnjak je objavljaj tudi v dvomesečniku za znanost in kulturo, imenovanem *Veda*,¹¹ ki jo je soustanovil in tudi urejal, finančno jo je podpiral njegov oče. Na začetku so revijo poleg Bogumila Vošnjaka urejali še Mihajlo Rostohar, Albert Kramer in Ivan Prijatelj. Le leto po ustanovitvi revije je iz uredniškega odbora izstopil Rostohar.¹² Razlog njegovega odhoda je bil spor z Bogumilom Vošnjakom, saj sta se zapletla predvsem pri vprašanju jezika in *Vedini* anketi o tem vprašanju. Svojo ogorčenost nad Vošnjakom je Rostohar zaupal odvetniku Henriku Tumi.¹³

Revija *Veda*, pri kateri je Bogumil Vošnjak sodeloval zelo dejavno, je izhajala v letih 1911–1915 kot revija liberalno usmerjenih izobražencev. Izhajala je v Gorici, tiskala in zalagala jo je namreč Goriška tiskarna Andreja Gabrščka, in sicer dvakrat mesečno, izšlo pa je 26 števil. Poleg že omenjenih urednikov in izdajateljev so bili njeni sodelavci še Milko Brezigar, Fran Ilešič, jezikoslovec Ivan Koštial, Dragotin Lončar, Matija Murko,

¹⁰ Zdravec, 1981, 14–15; Boršnik, 1954, 34, 50.

¹¹ Poleg *Vede* so v Gorici od leta 1870 izhajali še drugi časopisi političnih organizacij, kot na primer *Soča, Glas, Primorec, Gorica, Primorski list, Novi čas, Goriški list, Kmetški glas* in *Naši zapiski* (Prepeluh, 1987, 284).

¹² Rahten, 2012, 155.

¹³ Tuma, 1994, 444.

Bogumilov oče Mihael Vošnjak
(vir: revija Slovan, dlib.si)

Albin Ogris ter filozof, sociolog in knjižničar Ivan Žmavc. Od začetka je revija imela namen delovati kot »*sinteza našega znanstvenega in kulturnega življenja*«, idejno pa je poskušala slovenski laični inteligenci na revijalnem področju utirati pot med tradicionalnim liberalizmom (*Ljubljanski zvon*), masarikovstvom in socializmom (*Naši zapiski*, *Napredna misel*) ter narodnim radikalizmom (*Omladina*). Posvečala se je družboslovni in humanistični tematiki, manjkalo pa ni niti člankov o gospodarstvu in naravoslovju. Med političnimi temami je bilo v ospredju jugoslovansko vprašanje. Revija je leta 1913 pripravila tudi posebno anketo, v kateri je sodelovalo 32 poznavalcev. *Veda* je poudarjala zlasti kulturno združevanje južnih Slovanov in tako pred prvo svetovno vojno v slovenski javnosti ustvarjala pluralen odnos do jugoslovanskih in drugih družbenopolitičnih vprašanj.¹⁴ Zaradi omenjene ankete se je Vošnjak zapletel v spor z Ivanom Prijateljem, ki je bil oster nasprotnik novoilirizma. Prijatelj je sicer bil za Jugoslavijo, vendar je menil, da če Slovenci zavržejo svoj jezik, potem s tem zavržejo vse in tako ostanejo tudi brez kulture. Zaradi očitnih nestrinjanj, predvsem z

¹⁴ Enciklopedija Slovenije, 2000, 163.

Bogumilom Vošnjakom, je Prijatelj zavrnil urejanje *Vedine* ankete, ki mu je bilo pred tem ponujeno.¹⁵

V prvi številki *Soče* je založnik Andrej Gabršček objavil vabilo za naročilo na drugi letnik *Vede*, v njem pa zapisal: »*Trditi morem, da si je 'Veda' priborila pripadajoče jej mesto v slovenski literaturi. Budilni glasovi slovenskega časopisja pričajo, da je treba vztrajati na potu, ki ga je 'Veda' ubrala, kar pomenja korak naprej v slovenskem kulturnem življenju. /.../ Na Slovenskem je mnogo zdravih neizčrpnih, pa razbitih duševnih sil. Smoter 'Vede' pa je: skrbeti le za skromen začetek večjega, vsem izobražencem pristopnega aktualnega dela v bližnji bodočnosti.*« Gabršček je v svoji knjigi o goriških Slovencih zapisal, da je za zadnji letnik *Vede* stroške prevzel Mihael Vošnjak, »*kakor je duševno zavladal sin dr. Bogomir[Bogumil] Vošnjak. Ali med vojno je sin ušel v inozemstvo. Jaz sem za njim še poslal zaboj 50 kil jugoslovanske številke 'Vede' v Buchs. Za sinom je šel oče Mihael.*«¹⁶ Tudi po nastanku Kraljevine SHS in vrnitvi v domovino je Bogumil Vošnjak na očetovo pobudo že ustvarjal idejo o vnovični izdaji te revije, o čemer pričajo pisma Ivana Žmavca, ki si je med vojno dopisoval z Vošnjakom. Žmavc je z veseljem privolil v sodelovanje, a je izrazil skrb glede financ in zadostnega števila bralcev.¹⁷ V poznih tridesetih letih 20. stoletja je Bogumil Vošnjak v osnutku predavanja o delovanju Jugoslovanskega odbora razmišljal, da so ideje in delo goriškega kroga *Vede* slovenski javnosti premalo znani. Ob tem je priznal, da je bilo njegovo mnenje pogosto drugačno od mnenja prvotnega urednika Ivana Prijatelja, predvsem pri vprašanju jugoslovanstva. Veda je bila zanj kljub temu »visoka pesem

¹⁵ Rahten, 2012, 182.

¹⁶ Gabršček, 1934, 396.

¹⁷ ARS, OFBV, Žmavčevo pismo Vošnjaku, 10. 1920.

jugoslovanstva, čistega kot kristal.«¹⁸ Balkanski vojni, ki sta potekali v letih 1912 in 1913, sta vsekakor pustili vtis tudi pri mladih intelektu-
alcih na Goriškem. V vili so se zato odvijali skrivni nočni sestanki sim-
patizerjev srbskega Piemonta. To so bili predvsem Vošnjakovi prijatelji
Alojz Gradnik, humorist Damir Feigl, Gregor Žerjav, Drago Marušič,
France Gabršček, Vladimir Knaflič, Andrej Gabršček, pravnik Tomo
Šorli, ekonom Milko Brezigar, pravnik Dinko Puc in drugi. Predvsem
oni so v Gorici hujskali razpoloženje in oblikovali stališče za jugoslo-
vansko državno idejo. Na sestankih so razpravljali o posledicah, ki bi
jih lahko imela zmaga balkanskih narodov za Avstro-Ogrsko in njen
obstanek. Znotraj njihovega kroga se je izoblikovala pobuda o potrebi,
da se na bolj ali manj prikrit način med narodom zaneti revolucionarno
razpoloženje, ki bi zahtevalo odcepitev od Avstro-Ogrske in združitve z
drugimi južnoslovanskimi narodi – Srbi, Hrvati in morda tudi Bolgari.
A ker so se bali policijskih preiskav, so v Vošnjakovo vilo vstopali skozi
majhna vrtna vratca, ki so vodila zadaj za vilo iz parka na odprto polje,
torej ne pri glavnih vratih, ki so bila z glavne ulice vsem na očeh.¹⁹ Pri
tem ne smemo zanemariti dejstva, da so Srbi, vsaj tisti vodilni, zelo malo
vedeli o Slovencih.²⁰

Vošnjak je bil že v študentskih letih dejaven član prenekaterega društva.
Tako je bil tudi član skrivne organizacije Slovenske mafije, ki jo je usta-
novil ozek krog slovenskih narodnjakov na Dunaju. Vodja skrivne orga-
nizacije je bil Vošnjakov sošolec Gregor Žerjav, s katerim so sodelovali

18 ARS, OFBV, fascikel 13, Predavanje o Jugoslovanskem odboru.

19 Omahen, 1978, 34; Boršnik, 1954, 61; Zadravec, 1981, 26.

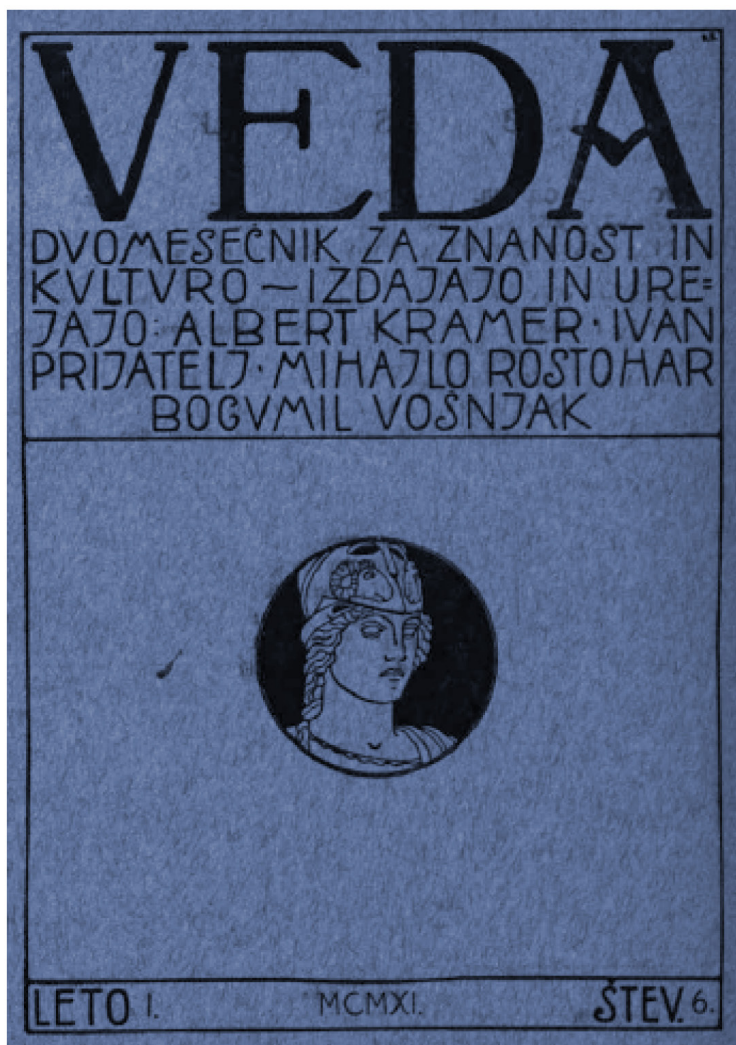
20 Lipušček, 2005, 52.

Milko Brezigar, pravnik Leonid Pitamic, Ivan Prijatelj, Ivan Sajevec in Albert Kramer.²¹ Vošnjak je bil tudi član Družbe za izdajanje *Soče* in *Pri-morca*, ki jo je sestavljalo dvanajst mladih intelektualcev. Poleg njega so bili tu še Fran Gabršček, pravnik Karel Podgornik, Ivan Puc, šolnik Peter Medvešček, Vladimir Knaflič, Alojz Gradnik in drugi.²² Ko so julija 1914 oblasti na Goriškem začele izvajati policijske pregone, je *Soča* 14. julija objavila opozorilo ljudstvu *Pozor pred agenti – provokatorji!* in v uvodniku *Somišljenikom* zapisala, da je prišel čas narodnega dela – pravo poglavje o Združeni Sloveniji. Po atentatu v Sarajevu so namreč le nekateri v Gorici vedeli, da se bliža vojna napoved, zato je policija s preiskavami po slovenskih društvih začela že naslednji dan. Tako je 15. julija izvedla hišne preiskave v Čitalnici, Sokolu, Adriji, Prosveti, Slovenskem bralnem in podpornem društvu, Čitalnici na Blanči, v Balkanu, na Tržaški cesti in pri številnih dijakih, vendar ni našla ničesar obtožilnega. Zaradi preiskav je med Slovenci zavladalo hudo ogorčenje, ki ga je dala na glavarstvu v zapisnik delegacija imenovanih društev, ki so jo predstavljali Franko, Karel Podgornik, Alojz Gradnik in Bogumil Vošnjak.²³ Vsi štirje so se pritožili zoper policijskega komisarja Casapiccola, zaradi česar so jih kmalu aretirali. Poleg omenjene četverice so zaprli še Andreja Gabrščka, Ivana Puca in Rajka Gradnika. Policija se je hotela prepričati o njihovi politični zanesljivosti, aretacije pa so bile usmerjene predvsem proti Alojzu Gradniku, ki se je pritožil zoper preiskave v Čitalnici in drugih društvih. Vendar so bili vsi štirje aretirani kmalu izpuščeni na prostost, Gradnik predvsem zaradi pritožbe na ministrstvu. Policija prav tako ni izvedela za

21 Vodušek Starič, 2002, I.

22 Gabršček, 1934, 408.

23 Prav tam, 469.

Revija Veda – dvomesečnik za znanost in kulturo,
ki jo je Vošnjak urejal in v njej tudi objavljaj
(vir: dlib.si)

skrito sestankovanje v Vošnjakovi vili.²⁴ Takrat je bil namreč Vošnjak v Gorici rezervni poročnik v ulanskem polku številka 5, kar ga je rešilo pred hujšo usodo zaradi pritožbe na glavarstvu zoper Casapiccolija, ki je po Gorici deset dni pred mobilizacijo izvajal hišne preiskave pri slovenskih družinah.²⁵ Že leta 1912, še preden sta se balkanski vojni končali, je Čitalnica, ki je združevala slovensko uradniško in trgovsko elito, organizirala koncert v korist srbskega Rdečega križa. Ko so bili že skoraj po vsem mestu prilepljeni letaki o koncertu, sta bila Bogumil Vošnjak in Alojz Gradnik poklicana k vodji okrajnega glavarstva, dvornemu svetniku Rebeku. Napovedani koncert sta morala preklicati, saj se je oblastem zdelo nezaslišano, da bi ga organizirali, saj so aristokratske dame ravno takrat prirejale dobrodelni večer za obdaritev vojakov, ki so varovali avstrijsko mejo proti Srbiji.²⁶

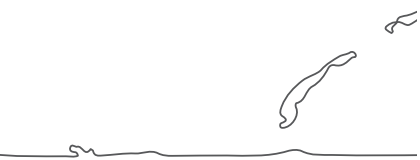
Leta 1911, ko je prvič pisal za *Vedo*, je Bogumil Vošnjak še vedno mislil, da bi bilo nespametno, če bi Habsburška monarhija razpadla: »/.../ *Kulturogeografsko proučevanje je pa še mnogo večjega pomena. Ono dokazuje, da je nastala obdonavska država naravnim potom in da bi bilo otročje hotenje jo razbiti.*«²⁷ A le tri leta pozneje, julija 1914, je že verjel, da bo Avstro-Ogrska navkljub vsemu razpadla, če bo vojna trajala dlje kot do konca leta, zato si je že takrat prizadeval za odhod v tujino, da bi lahko delal za združitev južnih Slovanov Habsburške monarhije s Srbijo in Črno goro. Vendar tega ni mogel storiti, ker so ga avstrijske oblasti kot sumljivo osebo pred mobilizacijo poslale, naj se oglasi pri svoji vojaški enoti v ulanskem domobranskem polku v

24 Zadravec, 1981, 25.

25 Gabršček, 1934, 204, Boršnik, 1954, 64.

26 Boršnik, 1954, 62.

27 Vošnjak, 1911, 393.

L'vivu.²⁸ A že decembra istega leta je dobil dopust, saj si je poškodoval nogo, in se vrnil v Gorico.²⁹ Časniki so sicer pisali, da je padel na severnem bojišču, tako da je bila njegova vrnitev v Gorico za številne presenečenje. Po vrnitvi v domovino se je v Ljubljani sestal z nekdanjima sošolcema in sodelavcema, pravnikoma Albertom Kramerjem ter Gregorjem Žerjavom, ki sta se z njim strinjala glede potrebe po borbi za državno enotnost južnih Slovanov in da je za Slovence še kako pomembno, da se v tujini začne odločno propagandno delo. Po vrnitvi domov je Bogumil Vošnjak napel vse sile, da bi dobil dovoljenje za prestop avstrijske meje, pri čemer sta mu pomagala pravnik Ivan Marija Čok in tržaški namestnik Konrad Hohenlohe-Schillingsfürst. Za Čoka se je tudi sicer vedelo, da se je marsikdo obrnil ravno nanj, ker je imel dobra poznanstva in je tako lahko tudi velikokrat posredoval pri določenih zadevah. Že ko je Bogumil Vošnjak prispel v Ljubljano in nato še v Trst, je od političnih prijateljev izvedel za obstoj in delovanje južnoslovanske politične emigracije, ki sta jo v Italiji vodila Hrvata, pravnik Ante Trumbić in

28 V L'vivu, kamor je bil Vošnjak mobiliziran, so se bile hude bitke, tako da so zavezniki morali septembra 1914 področje Galicije tudi izprazniti, kakor so poročale *Narodne Novine* (Bogdanov, 1966, 117–118).

29 Vošnjak, 1994, 7–8.

novinar Frano Supilo. Trumbić je v pismu Supilu novembra 1914 omenil, kateri Slovenci bi lahko sodelovali. Otokar Rybář je s Trumbićem že imel navezane stike.³⁰ Z očetovim blagoslovom in predvsem njegovo denarno pomočjo je Bogumil Vošnjak zapustil Habsburško monarhijo in se umaknil v tujino. Mihael Vošnjak je sinu pomagal pri posredovanju za vojaško dovoljenje, s katerim je lahko nato potoval kot rekonvalescent v Italijo.³¹

Kmalu po odhodu v tujino mu je oče pisal, da nima o njem nobenih vesti. Sinu je sporočal, da je za enkrat v vili Judit vse v redu in izrazil upanje, da bo tako ostalo tudi naprej. Ker so tudi drugi ostali v Gorici, se je enako odločil sam, predvsem zaradi svojih vil, ki ju ni želel zaupati drugim ljudem, saj sta predstavljali njuno precejšnje premoženje. Iz Južnoštajerske hranilnice je dvignil 10.000 kron, 60.000 kron, kolikor jih je še ostalo, naj bi sin zabeležil v svoji beležki njunega skupnega premoženja. Po najnovjšem nakupu naj bi imela tudi delnice v vrednosti 95.000 kron.³²

A ko je Bogumil Vošnjak odšel v emigracijo, je tudi njegov oče Mihael razmišljal o odhodu. Vendar se za takojšen odhod verjetno ni odločil predvsem zaradi starosti, pa tudi zaradi že omenjene skrbi glede prenosa gotovine in vrednostnih papirjev ter zajetnega premoženja, ki ga je posedoval v Gorici. Da je začel resneje razmišljati o odhodu, sta ga spodbudila šele avstrijska vojna napoved Italiji in odprtje soške fronte, s čimer je Gorica postala neposredno ogrožena. Že spomladi je dobil še informacije, da ga želi vlada, zaradi obtožbe veleizdajstva, izročiti prei-

30 Pleterski, 1971, 34; Pleterski, 1996, 114; Bajc, 2000, 42.

31 Vošnjak, 1928, 4; Omahen, 1978, 36.

32 ARS, OFBV, fascikel 11, Očetovo pismo Vošnjaku, 17. 5. 1915.

skovalnemu zaporu.³³ Čez čas se je Mihael Vošnjak za nekaj časa preselil v Ženevo v penziona Dupuis, novembra 1917 pa se je dokončno nastanil v sanatoriju Colonge blizu Territeta, o čemer je podrobno poročal tudi sinu Bogumilu.³⁴ Vošnjakovo premoženje je bilo navkljub avstrijski zaplembi oblastem nekoristno, saj je italijansko topništvo obe hiši v Gorici močno bombardiralo, pohištvo in obe knjižnici sta bili uničeni, vrtovi in gospodarsko poslopje pa so bili močno poškodovani. Le domnevamo lahko, da sta bili obe Vošnjakovi strokovni knjižnici, Mihaelova in Bogumilova, precej vredni, saj ju je Mihael ob prijavi vojne škode ocenil na kar 51.250 švicarskih frankov.³⁵

Mihael Vošnjak je sina Bogumila obveščal, da se tudi v Gorici zadeve zaostrejejo, pri čemer je bilo znatno poškodovano tudi njuno premoženje. Vilo na Codelli so zasedli vojaki in jo močno opustošili, tako da je bila v še slabšem stanju kakor vila Judit. To je bil zadosten razlog, da si je Mihael Vošnjak premislil glede vrnitve v Gorico in še nekaj časa ostal v tujini.³⁶ A uničeno ni bilo samo premoženje Vošnjakov, temveč je veliko škodo utrpela tudi celotna Goriška, saj so tam krvavi boji potekali že več kot dve leti. Hiše so bile požgane in porušene, živina je izginila, prav tako tudi orodje in pohištvo. Milko Brezigar je predvideval, da bo zaradi vsesplošnega uničenja gospodarstvo Goriške nekaj desetletij odvisno od politične situacije.³⁷

33 V Istri, Gorici, Gradiški in Kranjski ter drugih slovenskih deželah so že od samega začetka vojne zapirali skoraj vse pisatelje, umetnike, literate in navadne ljudi, katoliške duhovnike, sodnike in žandarje, ne glede na to, ali je šlo za Hrvate, Slovence ali Srbe. Interniranci so bili prepeljani v taborišča, proti nekaterim so začeli z velezidalskimi procesi. Večina jih je bila čez leto ali dve izpuščena (Paulová, 1925, 5).

34 Vošnjak, 1937, 14–15; Vošnjak, 1940, 18, ASS, FV, fascikel 72, Pismo Bogumila Vošnjaka Mihaelu Vošnjaku, 11. 6. 1915; Omahen, 1978, 41–42.

35 Omahen, 1978, 41.

36 ARS, OFBV, fascikel 10, Šorlijevo pismo Vošnjaku, 7. 7. 1916.

37 Brezigar, 1918, 4.

Še pred očetovim prihodom v tujino je tudi sam Bogumil Vošnjak bival v Švici. Zanj emigracija vsekakor ni bila lahka, o čemer je pisal v brošuri o Jugoslovanskem odboru, v katerem je deloval do konca vojne: »*Emigracija, to je trda beseda, ki vzbuja spomine na velike žrtve, na žalostne ure obupa in hrepenenja po domači zemlji.*«³⁸ Preden je odšel v emigracijo, je njegov oče izrazil dvom, da se bo sin v domovino vrnil pred koncem vojne. Imel je prav. Ob vrnitvi v Gorico, po vojni, je Vošnjak objokoval usodo, ki je doletela njega in njegovega takrat že pokojnega očeta Mihaela Vošnjaka: »*Po njegovi smrti sem stal kot novo izbrani poslanec Ustavodajne skupščine novembra leta 1920 s svojo ženko Nado pred ruševinami naše hiše, znane pod imenom Vila Judita. Vojna je opustošila Gorico. Pohištvo iz naše hiše so odnesli in razgrabili, najljubši spomini so bili uničeni, od moje velike dragocene knjižnice ni ostala niti sled, ni bilo več čudovitih Groharjevih slik, polnih sonca in slovenske čutnosti.*«³⁹

V pismu, napisanem 16. aprila 1916, je Mihael Vošnjak čestital sinu za pridobljena poznanstva najbolj pristojnih oseb, s čimer naj bi bilo po njegovem mnenju delovanje v javnem življenju vsaj za polovico olajšano. Oče je menil, da je nadalje vse odvisno od izida vojne, pri čemer je kot odločilnega akterja dojemal Veliko Britanijo z njenimi kolonijami. Sina Bogumila je spraševal, ali se je v Parizu skoval vojni načrt glede Italije in ali bo ta še vedno vztrajala pri primorski (goriški) črti. Boji na Primorskem so se le še okrepili in njuna vila na Codelli je bila še huje poškodovana, vrtnar pa je padel pod granatami. Zato se je Mihael Vošnjak upravičeno spraševal: »*Kakšen namen imajo Italijani s tem uničevanjem mesta Goriškega?*«⁴⁰

Po že končani vojni, ko je bil Bogumil že imenovan za generalnega sekre-

38 Vošnjak, 1940, 5.

39 Vošnjak, 1928, 3; Marušič, 2006, 218.

40 ARS, OFBV, fascikel 11, Očetovo pismo Vošnjaku, 16. 4. 1916.

tarja jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci, je v enem izmed pisem Mihael Vošnjak sinu pisal, da še vedno ne ve, komu je treba oddati napoved škode, nastale na premoženju zaradi posledic vojne. Iz deželne vlade so mu namreč sporočili, da je z napovedjo škode enako kot s političnim preganjanjem, vse je bilo treba poslati v Pariz. Iz Gorice so mu sicer pisali, da je neka komisija, ki jo je sestavila goriška občina, ocenila škodo na vili Juditi, a Mihael Vošnjak ni vedel, za koliko. Menil je, da je nesmiselno čakati na končno razpravo v Parizu, temveč da je nujna zahteva, da se na konferenci govori o tem, da oškodovani dobijo povrnjeno vsaj tretjino vrednosti, ki naj bi jo izplačal Fond, ki ga je, med drugimi, v Švici ustanovil tudi Mihael Vošnjak. Menil je, da bi podoben fond morala ustanoviti tudi Antanta.⁴¹ Že aprila 1919 je sinu pisal, da je izvedel, da je njihov premoženjski upravitelj postal Gradnik, vendar od njega ni dobil še nikakršnega obvestila.⁴² Septembra 1919 je Mihael Vošnjak sinu sporočal, da je skrbništvo nad njunima hišama sprejel Podgornik, ki je želel hišo Via Codelli v celoti vzeti v najem. Podgornika so poklicali v vojaško komando, saj jih je zanimalo, ali je možno dati vilo Judito v desetletni najem ali jo celo prodati. Vendar se je o tem želel Mihael posvetovati s sinom Bogumilom, zato ga je prosil, naj se na poti v Pariz oglasi pri njem v Švici vsaj za en dan.⁴³

Vošnjak je med vojno pisal razne članke in knjige, s katerim je tudi zaveznike skušal prepričati o upravičenosti slovenskega naroda do skupnega življenja z drugimi južnimi Slovani. Vendar je imel z izdajo nemalokrat težave, zato so bila razna njegova dela glede na razmere izdana prepoz-

41 ARS, OFBV, fascikel 11, Očetovo pismo Vošnjaku, 14. 6. 1914.

42 ARS, OFBV, fascikel 11, Očetovo pismo Vošnjaku, 9. 4. 1919.

43 ARS, OFBV, fascikel 11, Očetovo pismo Vošnjaku, 23. 5. 1919.

no. Tako se mu je pripetilo tudi s knjigo *A Bulwark against Germany* (Jez proti Nemčiji), ki jo je spisal že pozimi 1915, izšla pa je šele spomladi 1917. Knjigo je izdala ena izmed takrat najboljših britanskih založb George Allen & Unwin v Londonu. Knjiga je bila v britanskih krogih menda dobro sprejeta, konec leta 1918 je bila izdana tudi v New Yorku.⁴⁴ Knjigo je Vošnjak posredoval tudi amerškemu zgodovinarju, Charlesu Seymourju, ki je Vošnjaku sporočil, da jo bo z veseljem prebral in ob tem izrazil upanje, da jo bo prepoznal kot koristno in atraktivno, kot so bile to do takrat vse Vošnjakove knjige, ki jih je Seymour v preteklosti že bral.⁴⁵ Ob izdaji knjige *A Dying Empire* (Umirajoče cesarstvo), ki je izšla leta 1918 v Londonu, je časnik *Daily Chronicle* zapisal, »da je dr. Vošnjak mogoče najbolj sposoben pisec in delavec za jugoslovanski ideal in v tej čudoviti knjigi tolmači potrebo jugoslovanske osvoboditve izpod avstrijskega jarma. Ta mala knjiga ni samo dokaz sijajnega zavzemanja za to stvar, temveč istočasno tudi literarno delo velikega čara in distinkcije ter tisto pravo po svoji vrednosti in interesu, ki izziva, zavzema visoko mesto v obširni literaturi, ki jo je ustvarila vojna.«⁴⁶ Verjetno je na to knjigo mislil tudi zgodovinar Alojzij Kuhar, ki je Vošnjaku poslal pismo maja 1922 in ga prosil, naj mu sporoči točen naslov knjige in kje jo je mogoče kupiti v Londonu ali Parizu, saj so zanjo prosili v več krajih v ZDA. Nekateri Američani naj bi želeli knjigo uporabiti za predavanja in propagandne namene.⁴⁷ V spisih *Jugoslav Nationalism* (zbirka predavanj), *A Bulwark against Germany*, *La Questione de Trieste* in spomenici *Austrian Federalism*, ki so izšli med vojno, je ocenjeval, da predstavlja največjo nevarnost za obstoj slovenstva Nemčija,⁴⁸ saj naj bi si le-ta obetala prosto pot do Jadrana, kar

44 Vošnjak, 1928, 137.

45 ARS, OFBV, fascikel 9, Seymourjevo pismo Vošnjaku, 21. 4. 1919.

46 Vošnjak, 1928, 213.

47 ARS, OFBV, fascikel 6, Kuharjevo pismo Vošnjaku, 29. 5. 1922; Ogris 1921, 24.

48 Vošnjak, 1916, 41.

naj bi dosegla z zlomom Čehov in Slovencev. Z brošuro *La Questione de Trieste* je imel kar nekaj težav z izdajo, saj se nihče ni želel zameriti Italiji. Razpravo mu je vendarle uspelo izdati pod psevdonimom *Illyricus*, ki si ga je sposodil od protestantskega teologa Matije Vlačiča iz Istre. S tem namreč ni mogel škoditi očetu, ki je bil takrat še na Goriškem. Že ob začetku vojne je Bogumil Vošnjak razmišljal o posledicah, do katerih bi prišlo, če bi Trst in Dalmacija pripadla drugim vladarjem, saj bi to pomenilo konec Avstrije, ki bi za Nemčijo postala povsem nezanimiva.⁴⁹

Vošnjak v emigraciji ni pisal le spisov in knjig, temveč je bil tudi izredno dejaven član Jugoslovanskega odbora. Njegova prvenstvena naloga je bila propaganda, pri čemer je zelo dobro sodeloval z Nikom Zupaničem, vendar je Vošnjak za ozaveščanje antantnih sil o južnih Slovanih in Slovencih skrbel tudi tako, da se je sestel s prenekaterim vidnim evropskim politikom, ki jim je skušal pojasniti zadeve. Sam je poskrbel tudi za srečanje s starosto srbske politike Nikolo Pašićem, torišče njegovega zanimanja pa je bila predvsem usoda Goriško-Gradiščanske, Trsta

⁴⁹ Vošnjak, 1918, 69; Lipušček, 2012, 114, 122; Pirjevec, 2008, 67.

Člani Jugoslovanskega odbora, dr. Vošnjak - prvi iz leve v drugi vrsti.
(vir: Ilustrirani Slovenec, dlib.si)

in Gorice. Junija 1917 so člani Jugoslovanskega odbora na poziv srbske vlade odpotovali na Krf, kjer je slednja imela sedež, in kjer je Slovence na pogajanjih zastopal ravno Bogumil Vošnjak. Ko so člani Jugoslovanskega odbora prispeli na Krf, so prestolonasledniku Aleksandru Karadžordževiću predali ščit, ki ga je izdelal hrvaški kipar Ivan Meštrović, prav tako viden član Jugoslovanskega odbora. Na ščitu so bile na poseben simboličen način prikazane vse dežele avstro-ogrskih Slovanov. Prestolonaslednik je predsednika Jugoslovanskega odbora Trumbića vprašal, kje je grb Goriške, in tudi Vošnjak je menil, da je bil Meštrović nepravičen, ker je Koroški in Štajerski na ščitu namenil le enega konja.⁵⁰

Po krfskih pogajanjih s srbsko vlado in podpisu Krfske deklaracije je Vošnjak odpotoval v ZDA, da bi slovenske in hrvaške emigrante pregovoril, da nova

⁵⁰ Vošnjak 1928, 232.

jugoslovanska država ne bo temeljila na osvajanjih, temveč na vzajemnem dogovoru, funkcionarje State Departmenta pa je skušal prepričati, naj pokažejo več zanimanja za Jugoslovanski odbor. Vošnjaku je uspelo stopiti v stik s predsednikom zunanjega odbora ameriškega senata, senatorjem Frankom Harrisom Hitchcockom, ki mu je dal na razpolago vso gradivo. V številnih manjših spomenicah je amerškemu predsedniku Woodrowu Wilsonu, in amerškemu državnemu sekretarju, Robertu Lansingu, pojasnjeval jugoslovanski problem. Z jadranskim vprašanjem je seznanil najvišjega federalnega sodnika, Wilsonovega tesnega prijatelja, Louisa Dembitza Brandeesa, ki je menil, da je najboljša rešitev enotno združenje vseh Slovencev s Hrvati in Srbi. Vošnjak je obiskal tudi težko bolnega nekdanjega ameriškega predsednika Theodorja Roosevelta. Ker zadevi z Italijo zaradi spornega Londonskega memoranduma ni bilo videti konca, je Vošnjak spisal spomenico, ki jo je 1. novembra 1918 poslal predsedniku Wilsonu in zunanjemu odboru senata Združenih držav Amerike. V spomenici je zahteval, da se Amerika zoperstavi Italiji v njenih namerah in predlagal, naj ameriška vojska zasede slovensko Primorje. Z omenjeno spomenico je Bogumil Vošnjak kot prvi izmed jugoslovanskih politikov poudaril, da lahko samo plebiscit doseže takšen položaj, ki bi zagotovil pravično rešitev jadranskega vprašanja. Spomenica se je nanašala na razmere v Goriško-Gradiški, v Trstu in Istri. Besedilo, ki je v nadaljevanju navedeno v skrajšani obliki, je razkrivalo Vošnjakovo zavzetost za rešitev sporne meje med prihodnjo Jugoslavijo in Italijo. Iz spomenice je opazna Vošnjakova izredna seznanjenost s tem vprašanjem.⁵¹

»V izjavi o vojnih ciljih je senator Lodge nedavno rekel: 'Italija Irredenta' – Ves tisti teritorij, kjer prevladuje italijanska rasa, s Trstom vred – mora pripasti zopet Italiji.

51 Ogris 1921, 68–72; Lipušček 2012, 336.

Trije so kraji, za katere italijanski nacionalisti zahtevajo inkorporacijo v prirodni italijanski teritorij, in sicer:

1. *Ilirsko Primorje. Istra. /.../*

Goriška – Gradiška. /.../

2. *Dalmacija. /.../*

3. *Trentin. /.../*

Sicer je pa Italija istočasno vodila pregovore z antanto, pred vsem z Rusijo. Rezultat teh pogajanj je bil tajni pakt z dne 26. aprila 1915. Četrty in peti člen tega pakta definira jugoslovenske kraje, katere bi Italija imela dobiti kot kompenzacijo za svoje vojevanje: /.../ Njegov namen je bil, preprečiti zedinjenje Jugoslovenov s tem, da bi se vstvarile tri jugoslovenske države, neodvisna Hrvatska, Srbija in Črna gora /.../

Jugoslovenski odbor se je od prvega začetka zelo energično protivil vsakemu poskusu Italije, da anektira jugoslovenske kraje proti volji prebivalstva, katero bi prišlo v poštev. /.../ V enem odlomku /.../ sem izjavil: »Nova era je napočila in narodi imajo pravico upravljati svojo lastno usodo /.../ Vprašajte Jugoslovene, ali hočejo postati jugoslovenski državljani. Naj plebiscit reši problem, radi katerega so Italijani in Jugosloveni različnega mišljenja.«

Ta rešitev se je voditeljem jugoslovenskega gibanja vedno zdela primeren izhod. Kifška deklaracija, podpisana od ministra predsednika Pašića za srbsko vlado in od dr. Ante Trumbića za J. O. [JO], je izrazila isto politično idejo. /.../

Namen tega memoranduma ni dati oris statične, zgodovinske, narodnostne in ekonomske strukture teh krajev. /.../ Vendar je koristno omeniti nekatera interesantna dejstva, iz katerih moremo sklepati, da je samo plebiscit prava rešitev. /.../

Ž zgodovinskega stališča Italija nima pravice zahtevati niti Trsta, niti Gorice, niti Istre. /.../ Vendar, silnejša ko historična prava, so narodnostna prava. /.../

Predsednik Wilson je v svoji glasoviti spomenici 8. januarja izjavil: Meja med Italijo in Jugoslavijo se mora določiti na osnovi jasno izražene narodnostne črte. To je rešitev, s katero morajo biti zadovoljni Italijani in Jugoslovenci. /.../

Sveta dolžnost je mož, kateri zastopajo narodnostne aspiracije Jugoslovenov istočnega obrežja Jadranskega morja in kateri govore v imenu tlačenega naroda, da citirajo besede predsednika, ko so našle iskren odmev pri vsakem Slovancu teh krajev: »Interes najslabšega je ravno tako svet, kakor oni najmočnejšega.« /.../

Edina pot za primerno ureditev prepira med Jugoslovenci in Italijani je apel na narod, kateri je direktno prizadet. /.../ Kdo ima večjo pravico predložiti to demokratično rešitev in osigurati njegovo ustvarjenje kot velesila, ki ne zahteva niti ene pеди evropskega teritorija, ampak ki preliva kri svojih najboljših sinov za svobodo vseh evropskih narodov? Ta velesila so Združene države, h katerim se obračajo Jugoslovenci in Italijani s popolnim zaupanjem, kajti le one imajo smisla za pošteno postopanje in pravico. Plebiscit v Primorju, organiziran in izvršen pod vodstvom nepristranskih oblasti Združenih držav, za časa vojaške okupacije po vojski Združenih držav, bi rešil nevaren političen problem na naraven način. /.../

Ako pa želijo Amerika in zavezniki doseči ta končni rezultat, ne da bi se s tem onemogočilo bodoči svobodni izraz volje prebivalstva, potem morajo biti obmejni deželi Gorica-Gradiška, Trst in Istra takoj, ko jih zapuste avstro-ogrske vojne sile, zasedeni po ameriški in zavezniški vojski. Okupacija teh krajev od enega samega izmed zaveznikov, n. pr. Italije, ki ima svoje aspiracije na naše dežele, bo imela zelo nevarne posledice. Samo okupacija po enem izmed vojujočih se sil, ki nima nikakih posebnih interesov, bo garantirala mirno rešitev jugoslovensko-italijanskega problema.«⁵²

S to spomenico, ki jo je poslal Beli hiši, je Vošnjak prikazal celoten problem Primorja. Čeprav ni imel nikakršne zveze z Narodnim svetom je menil, da je dobro zadel domače želje.⁵³

Novembra 1918 je Mihael Vošnjak pisal sinu Bogumilu o shodu v Ženevi, kjer so se menda poenotili glede vseh jugoslovanskih strank. Po njegovem mnenju naj bi se konstituanta sklicala že januarja v prihajajočem letu, zato je menil, da bi bila koristna tudi kandidatura njegovega sina. Mihael se je zato obrnil na Podgornika, ki naj bi Bogumilu Vošnjaku pomagal pri volitvah na Goriškem, kjer naj bi kandidiral. Mihael Vošnjak je slišal, da je Gregor Žerjav omenjal, da je Bogumil Vošnjak bolj potreben doma, kjer je bilo veliko dela z organizacijo. Oče je takoj po vojni menil, da je sinovo delo med ameriškimi Slovenci končano in mu predlagal, naj se vrne v domovino. Mihael Vošnjak je do pomladi nameraval ostati še v Švici, konec aprila pa naj bi se preselil nazaj v Gorico, v vilo Codelli. Sinu je v pismu sporočil, da se italijanske „rente“ ni niti dotaknil in da je na eni banki ostalo 20.000 lir in na drugi 45.000 lir. Priletni Mihael Vošnjak je sicer izgubil svoj mir, ki ga je užival v Gorici, vendar tega ni obžaloval, ker je vedel, da je bilo to potrebno, da so lahko dosegli, kar so si zadali: »*V zanimivi dobi živimo i[n] škoda, da ga ni pohorskega strica! Ako ravno vržen sem bil iz svojega mira v Gorici in sem od tedaj do sedaj doživel nekteri neprijetne dogodke: Vse pa pozabim, ko vidim preobrat in izvršenje [v] naših nazorih.*« Mihael Vošnjak je na prihodnost gledal z entuziazmom in je že razmišljal o delu po vrnitvi v domovino. Sinu je omenil, da morata začeti s pripravami za nadaljnje izdajanje *Vede* in da je treba tokrat upoštevati širšo podlago, »res jugoslovansko«, o čemer naj bi razprava še tekla.⁵⁴

53 Vošnjak, 1928, 376–377.

54 ARS, OFBV, fascikel 11, Očetovo pismo Vošnjaku, 23. 10. 1918.

Po vrnitvi iz ZDA je bil Bogumil Vošnjak kmalu imenovan za generalnega sekretarja jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci. Ob neki priložnosti je Ante Trumbić, kot podpredsednik delegacije, predlagal plebiscit za Gorico, internacionalizacijo za Trst, eventualno s plebiscitom ali arbitražo, zahodna istrska mesta pa bi se prepustila Italiji. A ko so se izvedenci Tomo Šorli, Ivan Marija Čok, Dinko Trinajstič, Gustav Gregorin, Otokar Rybář in Vošnjak posvetovali, so se izrekli proti lokalnemu plebiscitu v teh mestih, ker naj bi to bilo za Slovence neugodno. Mnenja so namreč bili, da se lahko le v najhujšem primeru stvar prepusti arbitraži. Na njihovo pobudo je Trumbić takšno stališče tudi sprejel.⁵⁵ Pri tem seveda velja opozoriti, da se je od časa do časa spremenilo tudi Vošnjakovo mnenje, kot se je to pripetilo s predlaganim plebiscitom, ki ga je, kot že omenjeno, ravno on prvi predlagal, a na koncu predlog o izvedbi le-tega skupaj z drugimi zavrnil.

Po vrnitvi s pariške mirovne konference je Vošnjak deloval predvsem v notranji politiki, vmes bil imenovan za izrednega poslanika in pooblaščenega ministra v Pragi, med drugo svetovno vojno deloval tudi v četniških vrstah Draže Mihailovića, kar ga je že drugič pognalo v emigracijo, a tokrat iz povsem drugih razlogov in prav tako povsem drugačnim izidom, saj se v domovino iz ZDA, kamor je naposled pobegnil, ni nikdar več vrnil. Kako zelo je pogrešal domovino, zlasti Goriško, je morda najbolj razvidno iz pisem Tržačanki, novinarki Vidi Wolf. Večkrat jo je namreč prosil, naj mu pošlje kakšne knjige, časnike, razglednice z Goriškega in iz Trsta.⁵⁶

55 Ehrlich, 2002, 168.

56 ASS, FV, Vošnjakovo pismo Wolfovi, 21. 2. 1958.

Kasneje je Vošnjak aktivno deloval v notranji politiki. Na fotografiji je obisk narodnih poslancev na gasilskem slavlju v Slovenj Gradcu, B. Vošnjak – drugi iz desne (vir: Tedenske slike, dlib.si)

VIRI IN LITERATURA

VIRI IN LITERATURA

LITERATURA

- Altieri, O. (1985), *La comunità ebraica di Gorizia. Caratteristiche demografiche, economiche e sociali (1778–1900)*. Videm, Del Bianco Editore.
- Andritsch, J. ur. (1980), *Die Matrikeln der Universität Graz, Band 2, 1630–1662*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- Arbo, A. (1997), *Carlo Michelstaedter*. Pordenone-Padova, Edizione Studio Tesi.
- Arčon, K. (2007), *Judovska skupnost v Gorici. Diplomsko delo*. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Asquini, B. (1990), *Cent'ottanta e più uomini illustri del Friuli*. Bologna, Arnaldo Forni editore.
- Badalič, T. (2013), Intertextuality in the literary work of the Slovenian woman writer Pavlina Pajk. Mihailă, R. (ed), *Transnational identities of women writers in the Austro-Hungarian Empire*. New York, Addleton Academic Publishers, 117–128.
- Badalič, T. (2016), »The woman question« as expressed in the work of Slovenian writer Pavlina Pajk, and the presumed influence of western ideas on her work, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, No. 11, 249–260.
- Bajc G. (2000), *Žapletena razmerja. Ivan Marija Čok v mreži primorske usode*. Koper, Društvo TIGR Primorske.
- Bandelj, D. (2009), Ozara hrepenenj. Poskus tipološke opredelitve sodobne poezije Slovencev. *Rod Lepe Vide. Antologija sodobne poezije Slovencev v Italiji*. Ljubljana, Študentska založba, 369–393.
- Bednarik, R. (1925), Prvi goriški zgodovinar. Belè, V. (ur.), *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za navadno leto 1926*. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 76.

- Bednarik, R. in uredništvo (1976), Brecelj, Anton. *Primorski biografski leksikon*, 3, 127–130
- Benedik, M. (2002), Redovniki v življenju nadškofije. Vetrih, J. (a cura di), *L'arcidiocesi di Gorizia dall'istituzione alla fine dell'Impero asburgico (1751–1918). Goriška nadškofija od nastanka do konca habsburške monarhije (1751–1918). Die Erzdiözese von Görz von der Gründung bis zum Ende der Habsburger Monarchie (1751–1918)*. [Udine], Forum, 91–102.
- Blažič, V. (2007), Slovenski krščanski socializem in doktor Tomaž Furlan. *2000. Revija za krščanstvo in kulturo*, št. 192/193/194, 5–24
- Bogdanov, V., Čulinović, F. in Kostrenčić, M. (ur.) (1966), *Jugoslavenski odbor u Londonu u povodu 50-godišnjice osnivanja*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Bolaffio, G. (1957), Abram Vita Reggio, *La rassegna mensile di Israel*, 23, 204–217.
- Boršnik, M. (1954), *Pogovori s pesnikom Gradnikom*. Maribor, Obzorja.
- Bozzi, C. L. (1966), Carlo Michelstaedter studente ginnasiale, *Studi Goriziani*, 40, 4–11.
- Bratuž, L. (2009), Kulturnozgodovinski oris Gorice. *Goriška knjiga. Pেসmi, zgodbe in pričevanj*. Ljubljana, Slovenska marica; Gorica,-Goriška Mohorjeva družba.
- Brecelj, A. (1893), Kako se dokaže duhovnost in neumrljivost človeške duše? *Rimski katolik*, 42–45.
- Brecelj, A. (1928), Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva. Mal, J. (ur.), *Slovenci v desetletju. 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana, Leonova družba, 432.
- Brecelj, A. (2002a), Ob prevratu na Goriškem. Marušič, B. (ur), *Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918*. Gorica, Goriška Mohorjeva družba; Ljubljana, Zgodovinski inštitut Znanstvenorazisko-

valnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 461–465.

- Brecej, A. (2002b), Dr. Anton Gregorčič in stranka. Marušič, B. (ur.), *Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918*. Gorica, Goriška Mohorjeva družba; Ljubljana, Zgodovinski inštitut Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 251–255.
- Brezigar M. (1918), *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. Celje, Omladina.
- Cafou, F. J. (1848), Prigoda iz življenja rajnciga korarja gospoda Valentina Staniča, *Novice*, 6, 62.
- Cavazza, S. (1992), Note sulla storiografia goriziana del Settecento, *Studi Goriziani*, LXXV, 61–77.
- Cavazza, S. (1998/1999), Dva načina pisanja goriške zgodovine v 17. stoletju: Gian Giacomo D'Ischia in pater Martin Bavčer, *Goriški letnik*, XXV–XXVI, 243–253.
- Cavazza, S. (1999), Gorizia Barocca: testimoninaze di un'epoca. Cavazza, S. (a cura di), *Gorizia barocca. Una città italiana nell'Impero degli Asburgo*. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna, 139–145.
- Cavazza, S. (2003a), L'Istoria della Contea di Gorizia. Studi e documenti su Carlo Morelli e l'Istoria della Contea di Gorizia. Cavazza, S., Iancis, P., Porcedda, D. (a cura di), *Studi e documenti su Carlo Morelli e l'Istoria della Contea di Gorizia*. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna, 49–60.
- Cavazza, S. (2003b), Premessa. Cavazza, S., Iancis, P., Porcedda, D. (a cura di), *Studi e documenti su Carlo Morelli e l'Istoria della Contea di Gorizia*. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna, 9–13.
- Cavazza, S. (2009a), Rith Biagio, letterato. Scalon, C.; Griggio, C.; Rozzo, U. (a cura di), *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani*. 2. *L'età veneta*. Udine, Forum, 2146–2149.

- Cavazza, S. (2009b), Morelli Carlo, funzionario e storico goriziano. Scalon, C.; Griggio, C.; Rozzo, U. (a cura di), *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani. 2. L'età veneta*. Udine, Forum, 1733–1737.
- Cavazza, S., Porcedda, D. (2003), Manoscritti ed edizione dell'«Istoria della Contea di Gorizia». Cavazza, S., Iancis, P., Porcedda, D. (a cura di), *Studi e documenti su Carlo Morelli e l'Istoria della Contea di Gorizia*. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna, 89–99.
- Cedarmas, A. (1999), *La comunità israelitica di Gorizia 1900–1945*. Pesian di Prato, Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione.
- Cedarmas, A. (2000), Fra Vienna e Roma. La comunità Israelitica di Gorizia tra la fine dell'Ottocento e la Grande guerra, *La Rassegna Mensile di Israel* 66 (2), 109–117.
- Claricini de, A. (1872), *Gorizia nelle sue istituzioni e nella sua azienda comunale durante il trienio 1868–1871: ricordo del podestà Alessandro nob. de Claricini ai diletti suoi concittadini. II*. Gorica, Tipografia Seitz.
- Codelli, P. A. (1975), *Gli scrittori Friulano-Austriaci degli ultimi due secoli*. [Bologna], Arnaldo Forni editore.
- Cusin, S. G. (1984), Filiazione patrilineare e matrilineare, legami di sangue, alleanze e affinità tra Illuminismo e tradizione nell'inedito Ilán ha-Jàchash di Isacco Samuele Reggio. Zorattini Ioly, P. C. (ed), *Gli ebrei a Gorizia e a Trieste tra »Ancien Régime« ed emancipazione. Atti del convegno*. Udine, Del Bianco Editore, 75–89.
- Czoering, K. (1873–1874), *Görz Oesterreich's Nizza. Nebst einer Darstellung des Landes Görz und Gradisca*. Wien, W. Braumüller.
- Czoernig, K. (1873), *Das Land Görz und Gradisca*. Wien, W. Braumüller.
- Čeh Steger, J. (2014), Idilični prostori kot drugi prostori v pripovedni prozi Pavline Pajk, *Slavia Centralis*, 7, št. 1, 73–85.
- De Felice, R. (1993), *Storia degli Ebrei italiani sotto il fascismo*. Torino, Einaudi.

- De Grassi, M. (2000), *Alla Sacra Cesarea Regia ed Apostolica Maestà di Maria Teresa Imperadrice Regina*. Libri di autori goriziani e friulani dedicati alla Sovrana. Bressan, M., De Grassi, M., *Maria Teresa. Maestà di una Sovrana Europea. Catalogo della mostra, Castello di Gorizia, 7. X. 2000 – 26. XI. 2000*. Monfalcone, Edizioni della Laguna, Editoriale Generali, 131–153.
- Devetak, E. (1988), Stanig (Stanič) Valentin. *Primorski slovenski biografski leksikon*, 14, 445–450.
- Devetak, E. (1996), *Spremna beseda. Mladim srcem*. Sovodnje, Kulturno društvo Sovodnje.
- Devetak, R. (2012), Narodna čitalnica v Kanalu (1867–1927), *Izvestje Raziskovalne postaje ŽRC SAŽU v Novi Gorici*, 9, 30–40.
- Devetak, R. (2013), Sadjarsko in vinarsko društvo za kanalski okraj (1894–1915), *Izvestje Raziskovalne postaje ŽRC SAŽU v Novi Gorici*, 10, 13–22.
- Devetak, R. (2016), *Društveno življenje na Kanalskem*. Nova Gorica, Goriški muzej Kromberk.
- Devetak, R. (2017), Razvoj osnovnega šolstva in vplivi delovanja učiteljev na gospodarski razvoj sodnega okraja Kanal v obdobju Avstro-Ogrske, *Goriški letnik. Zbornik Goriškega muzeja*, 41, 199–216.
- Dolgan, M. (2000), Zdravnik Anton Muznik v prozi Ivana Preglja, Muznik. *Clima Goriense. Goriško podnebje*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 233–249.
- Dragotin, L. (1921), *Politično življenje Slovencev (od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919 leta)*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Ehrlich, L. (2002), *Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20. Ehrlichova spomenica za Vatikan 14. aprila 1942*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze.

- Erjavec, F. (1928), *Žgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana, Prosvetna zveza.
- Florenin, A. (1996), [Spremni zapis]. *Mladim srcem*. Sovodnje, Kulturno društvo Sovodnje.
- Formentini, G. F. (1984), *La Contea di Gorizia illustrata dai suoi figli*. Gorizia, Provincia di Gorizia.
- Fueter, E. (1970), *Storia della storiografia*. Milano-Napoli, Riccardo Ricciardi editore.
- Furlan, J. (2012), Prim. dr. Tomaž Furlan (1901–1961) in njegov boj proti tuberkulozi, *Ždravniški vestnik*, št. 5, 435–442.
- Gabršček, A. (1932), *Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice. I*. Ljubljana, samozaložba.
- Gabršček, A. (1934), *Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice. II*. Ljubljana, Tiskarna Slovenija.
- Gačič, A. (2017), *Bogumil Vošnjak – politik in diplomat*. Ljubljana, Jutro.
- Gallarotti, A. (1991), Ricordare attraverso la carta. Carlo Michelstaedter. *Ha-tikvā. La speranza. Attraverso l'ebraismo goriziano*. Monfalcone, Edizione della laguna, 94–104.
- Gašparič, J. (2007), *SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*. Ljubljana, Modrijan.
- Glant, T. (1993), The War for Wilson's Ear. Austria-Hungary in Wartime American Propaganda, *Hungarian Studies Review XX*, št. 1–2 (Spring-Fall), 36–37.
- Glonar, J. (1924), Mlada leta Pavline Pajkove, *Ženski svet*, 2, št. 1–8 (jan. –avg.).
- Govekar, M. (1926), Slovenke in slovensko slovstvo. *Slovenska žena*. Ljubljana, Jugoslave Express Réclame Company, 81–127.

- Grossi, A. (2009), Musnig Antonio, medico. Scalon, C., Griggio, C., Rozzo, U. (a cura di), *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani. 2. L'età veneta*. Udine, Forum, 1785–1786.
- Grusovin, M. (1991), Abram Vita e Isacco Samuele Reggio. *Ha-tikvâ. La speranza. Attraverso*
- Grusovin, M. (2007), La comunità ebraica di Gorizia, profilo storico e bibliografico. Grusovin, M. (ed), *Cultura ebraica nel Goriziano*. Gorizia, Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 15–47.
- Gspan, N. (1977), Pavlina Pajk. Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950. Knj. 7, zv. 34, 292.
- Hammermayer, L. (1988), Die Aufklärung in Salzburg (ca. 1715–1803), Dopsch, H., Spatzenegger, H. (Hrsg), *Geschichte Salzburgs*. Salzburg, Universitätsverlag Anton Pustet, II/1, 375–452.
- Hladnik, M. (2007), Pavlina Pajk (1854–1901). Prva dama slovenskega ženskega romana in povesti. Šelih, A. et. al. (ur.), *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana, Tuma-SAZU, Ljubljana, 65–68.
- Hohenwart, S. (1804), Tagebuch des Herrn Sigmund von Hohenwart, Generalvicars des Herrn Fürstbischofes von Gurk; geschrieben auf seiner Reise nach dem Glockner im Jahre 1800. Schultes, J. A. (Hrsg.), *Reise auf den Glockner*, 1/2. Wien, 196–258.
- Hribar, S. (1990), *Edvard Kocbek in Križarsko gibanje*. Maribor, Obzorja.
- Hübner, L. (1793), *Beschreibung der hochfürstlich-erzbischoflichen Haupt- und Residenzstadt Salzburg und ihrer Gegenden*, 2. Salzburg.
- Iancis, P. (2003), Il pensiero economico di Carlo Morelli. Scalon, C., Griggio, C., Rozzo, U. (a cura di), *Studi e documenti su Carlo Morelli e l'Istoria della Contea di Gorizia*. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna, 2003, 61–74.

- Ipavec, V. M. (2008), *Murve in kavalirji. Svilogojstvo na Goriškem*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Jelincic, V. (1958), Martino Bauzer, il primo storico goriziano, *Studi Goriziani*, XXIII, 45–55.
- Jelinič Boeta, K. (2009), *Judje na Slovenskem v srednjem veku*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Jeri J. (1961), *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Tri faze diplomatskega boja*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- K[ociančič, Š.] (1873), Valentin Stanič, *Glas*, 2/10.
- Kazak, B. (1932), Samoizpovedi. *Mladika*, št. 8, 296–298.
- Klemše, V. (1994), Ugasnila je pesem Franja Rojca, *Primorski dnevnik*, L/244, 8.
- Klinar, S., (ur), (2000), *Valentin Stanič, prvi alpinist v Vzhodnih Alpah*. Ljubljana, Planinska zveza Slovenije.
- Koblar, F. (1935), Pavlina Pajk. *Slovenski biografski leksikon, III*. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 257–259.
- Koblar, F., Gspan, A. (1971), Stanič (Stanig) Valentin. *Slovenski biografski leksikon, III*. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 439–442.
- [Kociančič, Š.] (1873, 1874), Valentina Staniča mladost in studentovska leta, *Glas*, št. 2, 31, 34; št. 3, 3, 5, 6, 7.
- Kosovel, M. (2015), *Prepričanje in retorika pri Carlu Michelstaedterju. Diplomsko delo*. Ljubljana, Filozofska fakulteta in Teološka fakulteta.
- Košuta, M. (2017): Slovenščna cela. Kleindienst, K. (ur.), *O slovenski književnosti v Italiji in Avstriji*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Kravos, M. (2017), Književnost za v muzej ali spogledljiva slovenska drugačnost. *Srečanja z novejšo slovensko poezijo v Italiji*. Trst, Narodna in študijska knjižnica.

- Lazarević, Ž. (1994), *Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948*. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Ledinek Lozej, Š. (2006), Raziskave stavbarstva in bivalne kulture Vipavske doline. Pregled poglobitnih virov in literature pred drugo svetovno vojno, *Traditiones*, 35, št. 1, 219–245.
- [Levec, F.] Paulus (1873), Valentin Stanič. Feuilleton iz Soče, *Gorica*.
- Lipušček U. (2005), Slovenci in Londonski pakt. Vodopivec P. (ur.), *Velika vojna in Slovenci*, Ljubljana, Slovenska matica, 48–61.
- Lipušček U. (2012), *Sacro Egoismo. Slovenci v krempljih tajnega Londonskega pakta 1915*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Liruti, G. (1971), *Notizie delle vite ed opere scritte da letterati del Friuli*. Bologna, Forni editore.
- Loricchio E. M. (1991), Graziadio Isaia Ascoli. Materiali per una biografia intellettuale. *Ha-tikvâ. La speranza. Attraverso l'ebraismo goriziano*. Monfalcone, Edizione della laguna, 77–86.
- Lovato, I. (1959), *I Gesuiti a Gorizia*. Gorizia, Tipografia sociale.
- Lukács L. (ur.) (1982), *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I. II (1601-1640)*, Romae, Institutum Historicum S. I.
- Madama, F. (1999), Biagio Rith di Colenberg. Cavazza. S. (a cura di), *Gorizia barocca. Una città italiana nell'Impero degli Asburgo*. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna, 370–371.
- Makuc, N. (2007), Gian Giacomo D'Ischia. Identitete in etnične koncepcije v luči njegovih zgodovinskih spisov, *Kronika*, št. 2, 231–246.
- Makuc, N. (2011), *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški*. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Mal, J. (1993), *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje, Celjska Mohorjeva družba.

- Mal, J. (ur.) *Slovinci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana, Leonova družba.
- Malkiel, D. (2007), Nuova luce sulla carriera di Isacco Samuele Reggio. Grusovin, M. (ed.), *Cultura ebraica nel Goriziano*. Gorizia, Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 137–140.
- Manzano, F. di (1966), *Cenni biografici dei letterati ed artisti friulani dal secolo IV al XIX*. Bologna, Arnaldo Forni Editore.
- Manzano, F. di (1975), *Annali del Friuli ovvero raccolta delle cose storiche appartenenti a questa regione*. Bologna, Arnaldo Forni editore.
- Marchetti, G. (1979), *Il Friuli – uomini e tempi*. Udine, Del Bianco editore.
- Martina, A. (2009), Pasconi Gaspare, francescano. Scalon, C.; Griggio, C.; Rozzo, U. (a cura di), *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani. 2. L'età veneta*. Udine, Forum, 1950–1952.
- Marušič, B. (1975), Tolminski rojak zdravnik Anton Muznik 1726–1803. *Tolminski zbornik 1975. Druga knjiga*. Tolmin, Kulturna skupnost Tolmin, 239–242.
- Marušič, B. (1976), Graziadio Isaia Ascoli in Slovenci, *Zgodovinski časopis*, št. 3/4, 291–298.
- Marušič, B. (1984), Muznik (Musnig, Mussnig, Musznig, Mužnik) Anton. *Primorski slovenski biografski leksikon*, sn. 10. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 483–485.
- Marušič, B. (1985), Andrej Gabršček 1864–1938. Marušič, B. (ur.), *Primorski čas pretekli, prispevki za zgodovino Primorske*. Koper, Lipa, 364–376.
- Marušič, B. (1985), O gimnaziji v Gorici, nekdanjem »ognjišču omike« za Slovence na Goriškem. Marušič, B. (ur.), *Primorski čas pretekli, prispevki za zgodovino Primorske*. Koper, Lipa, 330–350.
- Marušič, B. (1985), *Primorski čas pretekli*. Koper, Lipa.

- Marušič, B. (1985a), Kje je bil rojen prvi goriški zgodovinar Martin Bavčer?. Marušič, B., *Primorski čas pretekli. Prispevki za zgodovino Primorske*. Koper, Založba Lipa, 237–241.
- Marušič, B. (1985b), Pasconi Gaspare. *Primorski slovenski biografski leksikon*, sn. 11. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 583.
- Marušič, B. (1991–1994), Zega Miha. Jevnikar, M. (ur.), *Primorski slovenski biografski leksikon IV..* Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 333.
- Marušič, B. (1995a), Pater Martin Bavčer in zgodovinopisje protireformacije, *Primorska srečanja*, XIX, 167, 204–207.
- Marušič, B. (1995b), Pater Martin Bavčer (1595–1668). Marušič, B., Štih, P. (ur.), *Pater Martin Bavčer. Ob štiristoletnici rojstva*. Nova Gorica, Goriški muzej; Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 7–18.
- Marušič, B. (2000a), Izbor bibliografije objav o dr. Antonu Muzniku, Muznik, A. = Musnig, A., *Clima Goritiense. Goriško podnebje*, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Ljubljana, 190–192.
- Marušič, B. (2000b), Našli Mali Katekismus, *Primorski dnevnik*, 27. 12. 2000, 8.
- Marušič, B. (2000c), Zdravnik dr. Anton Muznik (1726–1803), Muznik, A. = Musnig, A., *Clima Goritiense. Goriško podnebje*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 193–204.
- Marušič, B. (2005a), *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica, Goriški muzej.
- Marušič, B. (2005b), Zaslužni zdravnik Anton Muznik. Cvirn, J. (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja. 1800–1860*. Ljubljana, Nova revija, 41.
- Marušič, B. (2006), *Prispevki k primorski biografiki*, Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

- Marušič, B. (2014), Goriška leta Pavline Pajk, *Izvestje Raziskovalne postaje ŽRC SAZU*, št. 11, 11–18.
- Marušič, B. (2016), *Doktor Karel Lavrič (1818–1876) in njegova doba*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Marušič, B., ur. (2002), *Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba; Ljubljana: Zgodovinski inštitut Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti.
- Matić, D. (2003), Čitalnice, „valilnice“ slovenskih kulturnih ustanov. Cvirn, J. (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja. Knj. II, 1861–1883*. Ljubljana, Nova revija, 25–27.
- Melik, V. (1965), *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Melik, V. (2002), *Slovenci 1848–1918. Razprave in članki*. Maribor, Litera.
- Mermolja, A. (1996), ‚Naša stara izročila‘ v pesmih Franja Rojca. Zbirka Mladim srcem, *Primorski dnevnik*, 20. 3. 1996, 10.
- Mihelič, D. (1977), Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja, *Žgodovinski časopis*, XXXI, 3, 287–328.
- Mihelič, D. (1993), Mesto Martina Bavčerja v zgodovinopisju njegove dobe. *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1993*. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 86–94.
- Mihelič, D. (2000), Etnična podoba Karantanije in njenih prebivalcev v spisih zgodovinopiscev od 15. do 18. stoletja, Bratož, R. (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slovenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 839–961.

- Mihelič, D. (2011), Die humanistische Geschichtsschreibung über die frühmittelalterliche Geschichte des slowenischen Raums. Rajšp, V., Bister, F. J.; Polzer, M. (ur.), *Tu felix Europa. Der Humanismus bei den Slowenen und seine Ausstrahlung in den mitteleuropäischen Raum/Humanizem pri Slovencih in njegovo izžarevanje v srednjeevropski prostor*. Dunaj, Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana, Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje, ZRC SAZU, 41–57.
- Mihurko Poniž, K. (1999/2000), Pripovedna besedila slovenskih pisateljic – sodobnic Zofke Kveder, *Jezik in slovstvo*, 45, št. 4 (feb.), 121–132.
- Mihurko Poniž, K. (2010), Prispevki slovenskih pripovednic k žanrski podobi proze 19. stoletja, *Jezik in slovstvo*, 55, št. 1/2, 47–59.
- Mihurko Poniž, K. (2011), Trivialno in/ali sentimentalno? Arabela Pavline Pajk. Študija primera, *Slavistična revija*, 59, št. 1 (jan. –mar.), 65–82.
- Mihurko Poniž, K. (2013), Odkrivanje in osvajanje prostorov svobode v delih zgodnjih slovenskih literarnih ustvarjalk, *Slavistična revija*, 61, št. 4 (okt. –dec.), 575–589.
- Mihurko Poniž, K. (2014), Gender and narration in the writings of three 19th-century Slovene women. Pavlina Pajk, Luiza Pesjak and Zofka Kveder. Steinbrügge, L., Dijk, S. van (études éditées), *Narrations genrées*, Peeters, Louvain; Paris; Walpole (MA), 301–319.
- Mihurko Poniž, K. (2016), Pajk, Pavlina, Sturm-Schnabl, K., Schnabl, B.-I. (Hg.), *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška*. Wien, Böhlau, 1007–1008.
- Mikuž, M. (1965), *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji*. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Morpurgo, M. (1986), *Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia*. Videm, Del Bianco editore.

- N. a. (1806), Wohltätige Anstalten zur Verbreitung der Kuhpocken-Impfung, *Intelligenzblatt von Salzburg*, 7, 553–555.
- N. a. (1807), *Schematismus für Krain, Görz und Gradiska: auf das Jahr 1807*. Ljubljana.
- N. a. (1824), *Schematismo dell' imperiale regio littorale Austriaco-Illirico*. Trieste.
- Nerat, M. J. (1896), *Popotnikov Koledar za slovenske učitelje 1897 s popolnim imenikom šolsk. oblastnij, učiteljišč, ljudskih šol in učiteljskega osobja po Južno-Štirnem, Kranjskem, Primorskem in slo. delu Koroškega po stanju v začetku šolskega leta 1896–97*. Gorica, Goriška tiskarna.
- Ogris, A. (1921), *Borba za jugoslovensko državo, načrt zgodovine in delovanja jugoslovenskega odbora v Londonu za časa svetovne vojne*. Ljubljana, Tiskovna zadruga.
- Omahen, D. (1978), *Mihael Vošnjak (1837–1920). Pobudnik in organizator hranilništva na Štajerskem: njegovo delovanje v deželnem zboru v Gradcu 1884–1896 in v državnem zboru na Dunaju 1885–1897. Razprava*. Ljubljana, Ljubljanska banka, združena banka, sektor za poslovanje s prebivalstvom.
- Oppenheimer, C. (2003), Climatic, environmental and human consequences of the largest known historic eruption. Tambora volcano (Indonesia) 1815, *Progress in Physical Geography*, 27/2, 230–259.
- Pajk, J. (1893), Životopisne in književne črtice za vvod. *Zbrani spisi Pavline Pajkove*. Celje, D. Hribar, 1–11.
- Pajk, M. (1902), Pavlina Pajkova: literarna študija, *Dom in svet*, 15, št. 6, 331–340.
- Pajk, P. (1873a), Prva ljubezen, *Soča*, 19. 6. 1873, št. 25, 2–3.
- Pajk, P. (1873b), Žena v družini, *Soča*, 18. 9. 1873, št. 38, 1–3.
- Pajk, P. (1877), Ženska pisma prijatelju, *Zora*, 15. 5. 1877, št. 10, 155–158.
- Pajk, P. (1878), *Pesni*, Založila pisateljica (Tiskal J. M. Pajk), Maribor.
- Paulová, M. (1925), *Jugoslovenski odbor (Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914.–1918.)*. Zagreb, Prosvjetna narodna zadruga.

- *Pavlina Pajk in žensko avtorstvo v 19. stoletju. Zbornik s simpozija ob 160. obletnici pisateljčinega rojstva, 9. april 2014.* Krajevna skupnost Solkan. Nova Gorica, samozaložba.
- Pelikan, E. (1997), *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem.* Maribor, Obzorja.
- Pellegrini, R. (1988), Letteratura friulana nel Goriziano fino al Settecento, *Cultura friulana nel Goriziano.* Gorizia, Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 69–97.
- Pellegrini, R. (2005), Il giornale della peste di Gio. Maria Marusig. Osservazioni a margine. Cergna, M. C., *Il diario della peste di Giovanni Maria Marusig (1682). Edizione del testo e delle illustrazioni originali dell'autore con un saggio di Rienzo Pellegrini.* Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna, 9–24.
- Perovšek, J. (2009), *V zaželjeni deželi. Slovenska izkušnja s kraljevino SHS/Jugoslavijo. 1918–1941.* Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Peterlin Neumaier, T. (1999), 200-letnica prvenstvenega vzpona [na Watzmann], *Planinski vestnik*, 99, 242–246.
- Peterlin Neumaier, T. (2000), Grossglockner praznuje 200-letnico, *Planinski vestnik*, 100, 304–309.
- Peterlin Neumaier, T. (2002), 200 let od prihoda Valentina Staniča na Banjšice, *Primorska srečanja*, 26/256, 26–28.
- Peterlin Neumaier, T. (2002), Poskus izboljšanja človekovega ravnanja z živalmi – Goriško društvo proti mučenju živali 1845–1847, *Kronika*, 50/1, 17–30.
- Pirjevec J. (2008), *Trst je naš!. Boj Slovencev za morje (1848–1954).* Ljubljana, Nova revija.
- Pirjevec, M. (2001), *Tržaška knjiga. Ppesmi, zgodbe in pričevanja.* Ljubljana, Slovenska matica.

- Pleterski, J. (1971), *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Pleterski, J. (1993), *Senca Ajdovskega gradca. O slovenskih izbirah v razklani Evropi*. Ljubljana, samozaložba.
- Pleterski, J. (1996), Ante Trumbić in vprašanje razmejitve z Italijo v Slovenskem primorju in Istri 1904–1918. Lešnik, A. (ur.), *Križa socialnih idej: Britovškov zbornik*. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, 111–118.
- Pleterski, J. (1998), *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti.
- Podbersič, R. (2017), *Jeruzalem ob Soči*. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo; Gorica, Goriška Mohorjeva družba; Maribor, Center judovske kulturne dediščine sinagoga Maribor.
- Pogačnik, J. (2001), Književnost v zamejstvu in zdomstvu. *Slovenska književnost, III*. Ljubljana, DZS.
- Porcedda, D. (2003a), Il riordino dell'archivio degli stati. Cavazza, S., Iancis, P., Porcedda, D. (a cura di), *Studi e documenti su Carlo Morelli e l'Istoria della Contea di Gorizia*. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna, 75–87.
- Porcedda, D. (2003b), Una vita per lo stato e per l'Istoria della Contea di Gorizia. Cavazza, S., Iancis, P., Porcedda, D. (a cura di), *Studi e documenti su Carlo Morelli e l'Istoria della Contea di Gorizia*. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna, 19–47.
- Prepeluh, Albin (1987), *Pripombe k naši prevratni dobi*. Trst, Založništvo tržaškega tiska; Ljubljana, Adit.
- Prunk, J. (1977), *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana, Cankarjeva založba.

- Purtscheller, L. (1894), Zur Entwicklungsgeschichte des Alpinismus und der alpinen Technik, *Zeitschrift des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 25, 95–176.
- Rahten A. (2012), *Jugoslovanska velika noč. Slovenski pogledi na balkanski vojni (1912–1913) in jugoslovansko vprašanje*. Ljubljana, GV Založba.
- Rojec, F. (1996), *Mladim srcem*. Sovodnje, Kulturno društvo; Gorica, Uredništvo „Glasila“ – ZSKD.
- Rosa, J. (1996), Valentin Stanič v javnem spominu, *Planinski vestnik*, 96, 107–109, 162–164, 214–216.
- Rutar, S. (1882), *Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnjijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerkno z njih prirodoznanskim in statističnim opisom*. Gorica, Josip Devetak.
- Rutar, S. (1892), *Podknežena grofija Goriška in Gradiščanska. Prirodozemski, statistični in kulturni opis*. Ljubljana, Matica Slovenska.
- Rutar, S. (1972), *Dnevnik (1869–1874)*. Trst, Narodna in študijska knjižnica; Nova Gorica, Goriški muzej.
- Salimbeni, F. (1986), Ascoli, intellettuali del Risorgimento. *G. I. Ascoli – Attualità del suo pensiero a 150 anni dalla nascita*. Firenze, Licosi, 39–61.
- Sanò, L. (2011), *Leggere La persuasione e la retorica di Michelstaedter*. Como-Pavia, Ibis.
- Sapač, I. (2011), *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Knj. 4, Brda in Žgornje Posočje*. Ljubljana, Viharnik.
- Schiegg, U. (1801), Barometrische Höhenmessungen verschiedener Ortschaften, Berge, Strom- und unterirdische Punkte im Salzburgerischen, *Jahrbücher der Berg- und Hüttenkunde*, 5, 185–197.
- Schiegg, U. (1801), Schreiben des Hrn. Prof. Schiegg in Salzburg, an den Herausgeber über seine Reise auf den Berg Großglockner: heil. Blut am 31. Jul. 1800, *Jahrbücher der Berg- und Hüttenkunde*, 5, 403–417.

- Sedmak, D. (ur.) (2006), *Kanal ob Soči*. Nova Gorica, Goriški muzej; Kanal ob Soči, Občina.
- Slomšek, A. M. (1846), Postave za ptičji lov, *Drobtince*, 1, 174–175.
- Slomšek, A. M. (1848), Valentin Stanig, *Drobtince*, 3, 81–91.
- [Stanig, V.] (1802), Aus dem Briefe eines Reisenden, *Intelligenzblatt von Salzburg*, 3, 629–631.
- Stanig, V. (1844, 1845), Die Wallfahrt der Taubstummen auf den heil. Berg bei Görz am 24. Juni 1844, *Illyrisches Blatt*, 26/185–186, 190–191, 193–194, 197–198, 205–206, 209–211, 27/5–6.
- Stanonik, T. et al. (ur.) (2008), *Osebnosti. Veliki slovenski biografski leksikon*. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Stavbar, V. (2017), *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje. Slovenska politika v habsburški monarhiji, od volilne reforme do nove države (1906–1918)*. Maribor, Založba Pivec.
- [Stöger, J. N.] (1855), *Scriptores provinciae austriacae Societatis Jesu. Collectionis scriptorum ejusdem Societatis universae. Tomus primus*. Viennae Typis Congregationis Mechitaristicae.
- Štih, P. (1984), Morelli di Schönfeld Carlo. *Primorski slovenski biografski leksikon*, sn. 10. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 461–462.
- Štih, P. (1998/1999), O goriških grofih v Bavčerjevi zgodovini Norika in Furlanije ter o konceptu in predlogah tega dela, *Goriški letnik*, XX–XXVI, 221–234.
- Štih, P. (2002), *Srednjeveške goriške študije. Prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov*. Nova Gorica, Goriški muzej.
- Šumrada, J. (1998/1999), Martin Bavčer in Acta sanctorum, *Goriški letnik*, XXV–XXVI, 277–282.
- Tavano, L. (1998/1999), Martin Bavčer in Jezusova družba v Gorici, *Goriški letnik*, XXV–XXVI, 215–220.

- Tavano, S. (1988), Gorizia: Friuli e non Friuli. Appunti di storia culturale. *Cultura friulana nel Goriziano*. Gorizia, Istituto di storia sociale e religiosa, 37–68.
- Tavano, S. (2006), Gorizia, modello europeo. Cressati, C. (ur.), *L'identità plurale. Storia, cultura e società a Gorizia. Convegno Internazionale – Gorizia, 28 aprile 2003*, Cassa di Risparmio di Gorizia, Gorizia, 31–47.
- Tavano, S. (2009), La cultura a Gorizia nell'età teresiana e giuseppina. Musnig, A., *Settecento Goriziano. Vita quotidiana, paesaggio, salute*, prev. De Vecchi, L.. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana, 11–31.
- Testen, P. (2009), Pavlina Pajk. *Nova slovenska biografija*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 141–152.
- Tramontana, S. (2005), *Capire il Medioevo. Le fonti e i temi*. Roma, Carocci editore.
- Trampuš, J. (2014), Dr. Janez Stanovnik, *Mladina*, 1. 7. 2014, <https://www.mladina.si/158087/dr-janez-stanovnik/>.
- Trebbi, G. (2002), Alle origini dell'Arcidiocesi di Gorizia. Il dibattito al tempo di Francesco Barbaro. Vetrih, J. (ed.), *L'arcidiocesi di Gorizia dall'istituzione alla fine dell'Impero asburgico (1751–1918)/Goriška nadškofija od nastanka do konca habsburške monarhije (1751–1918)/Die Erzdiözese von Görz von der Gründung bis zum Ende der Habsburger Monarchie (1751–1918)*. [Udine], Forum, 3–25.
- Tuma, H. (1994), *Izza velike vojne*. Nova Gorica, Branko.
- Tuma, H. (1997), *Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi*. Ljubljana, Tuma.
- Uršič, B. (2009), Valentin Stanič, oče prve gluhonemnice na Slovenskem. Valentinčič, M. (ur.), *Valentin Stanič, Cerovščkov gospod. Ob dvestoletnici prihoda v Ročinj*. Nova Gorica, Educa, 247–256.

- Valentinčič, M. (2009), Staničeve ustanove in štipendije. Valentinčič, M. (ur.), *Valentin Stanič, Cerovščkov gospod. Ob dvestoletnici prihoda v Ročinj*. Nova Gorica, Educa, 257–275.
- Valentinčič, M. (ur.) (2009), *Valentin Stanič. Cerovščkov gospod. Ob dvestoletnici prihoda v Ročinj*. Nova Gorica, Educa.
- Veit, H. (1962), P. Ulrich Schiegg von Ottobeuren (1752–1810) und die Bayerische Landesvermessung. *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige*, 73, 153–171.
- Velikonja, N. (2014), 'Vesela, priletna, samoživeča gospa z gradu Rauchenstein'. Elementi romantičnega prijateljstva v delih Pavline Pajk. *Časopis za kritiko znanosti*, 42, št. 256, 218–231.
- Velikonja, T. (1990), Pismo neznanemu prijatelju. *Nova slovenska zaveza*, 1. 12. 1990, 55.
- Verč, A. (2006), Izvadek iz kronike ljudske šole v Kanalu. *Kanal ob Soči*. Nova Gorica, Goriški muzej; Kanal na Soči, Občina, 33–36.
- Verginella, M. (2006), Pajk, Pavlina (born Doljak) (1854–1901). Haan, F. de, Daskalova, K., Loufti, A. (eds. and with introduction by), *A biographical dictionary of women's movements and feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe*. Budapest-New York, Central European University Press, 389–391.
- Vetrh, J. (1982–1985), Mermolja Ivan. Jevnikar, M. (ur.), *Primorski slovenski biografski leksikon. II. knjiga*. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 410–411.
- Videčnik, A. (2013), Primorski begunci v naših krajih, *Savinjske novice*, XLV/42, 13.
- Vodopivec, P. (2004), O narodnem in političnem organiziranju (1848–1918). Brglez, A. in Vogrinec, B. (ur.), *Društvena in klubska kultura v Sloveniji*. Ljubljana, Inštitut za civilizacijo in kulturo, 33–64.

- Vodopivec, P. (2006), *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja.* Ljubljana, Modrijan.
- Vodušek Starič, J. (2002), *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942.* Ljubljana, samozaložba.
- Vošnjak, B. (1911), Sociološki pomen nemško-slovanske jezikovne meje, *Veda*, 1, 393–397.
- Vošnjak, B. (1916), *Jugoslav nationalism.* London, Polsue limited.
- Vošnjak, B. (1918), *A Dying Empire, Central Europe, pan-Germanism, and the downfall of Austria-Hungary.* London, FB&c.
- Vošnjak, B. (1928), *U borbi za ujedinjenu narodnu državu. Utisci i opažanja iz doba svetskog rata i stvaranja naše države.* Ljubljana, Tiskovne zadruga.
- Vošnjak, B. (1937), *Ob stoletnici rojstva Mihe Vošnjaka, prvega slovenskega zadrugarja. 18. septembra 1837–18. septembra 1937.* Beograd, Zadruga štamparija.
- Vošnjak, B. (1940), *Jugoslovanski odbor v Londonu. Ob 25 letnici nastanka.* Ljubljana, Sreska organizacija Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
- Vošnjak, B. (1959), Ustavni pogledi Krfske deklaracije. Marolt, M. (ur.), *Žgodovinski zbornik.* Buenos Aires, Slovenska kulturna akcija.
- Vošnjak, B. (1994), *Dnevnik iz prve svetovne vojne.* Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Vovko, A. (1979), Stare podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda na Goriškem v letih 1885–1918, *Goriški letnik. Zbornik Goriškega muzeja*, 6, 67–83.
- Vovko, A. (2004), *Odborniki in članstvo podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918.* Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Weiss, J. (2007), Japodi. Kratak pregled temeljnih atributov skupnosti in njenega odnosa z Rimom, *Rast*, XVIII, 5, 500–507.

- Zach, F. X. v. (1798), Auszug aus einem Par Briefen des königl. preussischen Ober-Bergraths Hrn. von Humboldt an den Herausgeber, *Allgemeine geographische Ephemeriden*, 1, 357–360.
- Zadavec, F. (1981), *Žnameniti Slovenci, Alojz Gradnik*. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Zega, M. (2002), Spomini na ranjkega dr. K. Lavriča. Marušič, B. (ur.), *Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830-1918*. Gorica, Goriška Mohorjeva družba. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, 73–77.
- Zlobec, C. (2006), Poezija kot posebna identiteta manjšine. *Drugačni verzi – Versi diversi*. Koper/Capodistria, Italijanska unija/Unione italiana, 10.
- Zupanič Slavec, Z. (2000), Goriški medicus Anton Muznik in medicina. *Clima Goritiense. Goriško podnebje*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 207–231.
- Zupanič Slavec, Z. (2005), *Tuberkuloza - kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Na primeru sanatorija Golnika 1921–1998*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije; Golnik, Bolnišnica.
- Zwitter, F. (1962), *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Žerjal Pavlin, V. (2012), Prvi pesemski cikli slovenskih pesnic, *Jezik in slovastvo*, 57, št. 3/4, 131–145.
- Žerjal Pavlin, V. (2012), Prvi pesemski cikli slovenskih pesnic, *Jezik in slovastvo*, 57, št. 3/4, 131–145.
- Žerjal Pavlin, V. (2014), Reprezentacija ženske v poeziji Pavline Pajk, *Slavistična revija*, 62, št. 2 (apr.–jun.), 163–175.
- Žižek, A. in Cvelfar, B. (2004), *Žnameniti Celjani*. Celje, FIT media.

VIRI

ARHIVSKI VIRI

Archiv der Diözese Gurk in Klagenfurt

Pastoralakten St.Paul/Gail

Archivio Arcidiocesi di Gorizia

ACAG, Matricole parrocchie Slovene, Natti, Canale 1876–1925

ACAG, Matricole parrocchie Slovene, Matrimoni, Canale, 1835–1921

ACAG, Matricole parrocchie Slovene, Matrimoni, Descla 1835–1944

Archivio storico dell'Unione delle comunità ebraiche Italiane, Roma (AUCEI)

Fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933

Archivio di Stato di Gorizia

Testamenti del Tribunale Civico Provinciale di Gorizia

Capitanatto distrettuale di Gorizia

Archivio di Stato di Trieste

AST I. R. Luogotenenza societa

Archivio Storico Provinciale di Gorizia

Archivio della I. R. Società Agraria di Gorizia

Archivio della I. R. Società di Gorizia

Arhiv Filozofske fakultete

Arhiv FF, Vloga za promocijo za doktorja znanosti

Arhiv Republike Slovenije

ARS, AS 77

ARS, AS 1039, Osebni fond Bogumil Vošnjak

ARS, AS 1931

Arhiv Studia Slovenica

Fond Vošnjak

Arhivsko-muzejska služba Univerze v Ljubljani

AMSU, VII-78, Dr. Mantuani-Dolar Ljudmila

AMSU, Promocijski protokol Univerze v Ljubljani

AMSU, Rektorat I

AMSU, Rektorat IV

Biblioteca Statale Isontina, Biblioteca Civica di Gorizia

Morelli di Schönfeld, C. (ms.): *Illustri goriziani*, Biblioteca Statale Isontina,

Biblioteca Civica di Gorizia, ms. Civ. 57

Goriška knjižnica Franceta Bevka

Bauzer, M. (ms.), *Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium*. Goriška knjižnica Franceta Bevka, Domoznanstvo 10302; tipkopis rokopisa, ki se hrani v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo

FAKK, Marija Perpar, personalna mapa

Konsistorialarchiv der Erzdiözese Salzburg

Ordinationsakten 1802

Muzej Velenje

Miha Vošnjak

Narodna in univerzitetna knjižnica, Rokopisni oddelek

MS 1409, [Kumar, I.]

Ms 484, Josip Cimperman, Korespondenca. Pisma Pavline Pajkove Josipu Cimpermanu

^{NUK}, S.f. 312, Letaki II. Mapa 10, št. 7, Slovenska deklaracija ali Punktacije Slovenske ljudske stranke

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici

PANG 37, Občina Kanal

Zapuščina Frana Rojca

OBJAVLJENI VIRI

- Codelli, P. A. (1975), *Gli scrittori Friulano-Austriaci degli ultimi due secoli*. [Bologna], Arnaldo Forni editore.
- Gaudentius Hilarinus Goritianus = Goričan Gavdencij Hilarin (1995), Oratio. Govor. Marušič, B., Štih, P. (ur.), *Pater Martin Bavčer. Ob štiristoletnici rojstva*. Nova Gorica, Goriški muzej; Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Ischia, G. G. d' (1899), *Historia della principale Contea di Goritia Nella Provincia Foro-Iuliense, O' siasi Racconto Crono-Stemmatografico di que' Prencipi Conti*, Stab. tip. Giov. Gorizia, Paternolli.
- Morelli di Schönfeld, C. (2003), *Istoria della Contea di Gorizia in quattro Volumi compresavi un Appendice di note illustrative*. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna.
- Rith di Colenberg, B. (1629): *Commentari della guerra moderna Passata nel Friuli, et ne'confini dell'Istria, et di Dalmatia. Divisi in otto libri. Nel principio de'quali vi s'appresenta vn Compendio d'alcune memorie antiche precedenti ad essa moderna Guerra*. Trieste, Antonio Turrini.
- *Pertrattazioni della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradišca*. Gorizia, Giunta provinciale, 1902.
- *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem za leto 1894*. Gorica, Goriška tiskarna, 1894.
- *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem za leto 1901*. Gorica, Goriška tiskarna, 1901.

ČASOPISNI VIRI

Domovina

Gazzetta Goriziana

Gorica

Novi akordi

Novice gospodarskih, obertnijskih in narodnih stvari.

Planinski vestnik

Primorski gospodar

Slovenija

Slovenski gospodar

Soča

Učiteljski tovariš

Žora

Ženski svet

SPLETNI VIRI

- <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi176929/> (vpogled 26. 3. 2018).
- Josip Doljak, PSBL (Jožko Vetric): <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi176784/> (vpogled 26. 3. 2018).
- Spletna stran občine Sovodnje ob Soči (http://www.comune.savogna.go.it/index.php?id=16753&no_cache=1&L=1).
- SBL, PSBL. Dostopno na: Slovenska biografija. <http://www.slovenska-biografija.si/> (vpogled, 26. 3. 2018).

USTNI VIRI

Ustna pričevanja Rojčevih sinov Marka in Iva.

IMENSKO KAZALO

IMENSKO KAZALO

- Alighieri Dante, **183**
Anderlič Marija Ana, **179**
Ascoli (roj. Norsa) Elena, **60, 61**
Ascoli Flaminio Leone, **61**
Ascoli Graziadio Isaia, **51, 60, 61**
Athias Joseph, **54**
Badalič Tanja, **176**
Balant Jožef, **35, 36**
Bandelj David, **142, 144, 147, 153**
Baraden Nadja, **65**
Barbaro Francesco, **15**
Bartol (roj. Nadlišek) Marica, **190**
Bavčer Martin, **13, 16–19, 25**
Benedikt XIII., papež, **19**
Berak Abraham Zalman Meshullam, **54**
Berbuč Ivan, **123, 127**
Bežek Viktor, **190**
Bister Felix, **84**
Bleiweis Janez, **37, 46**
Blinc (roj. Stanovnik) Majda, **77**
Blinc Marta, **194, 196, 197, 198, 208, 209**
Bolaffio Giacomo, **55–57**
Brandeis Dembitz Louis, **237**
Bratuž Lojzka, **164, 165**
Braun Anton Franz, **32**
Brecelj Anton, psevdonim Kazak Bogdan, **75–108**

Brecelj Bogdan, **77**
Brecelj Katarina, **179**
Brecelj Marijan, **77**
Brezigar Milko, **222, 225, 226, 231**
Bucik Blaž, **37**
Budin Marijana, **112**
Cavazza Silvano, **18**
Cimperman Josip, **171, 179, 180, 184, 184, 187**
Collaredo Hieronymus, **30**
Coronini Rodolfo, **21, 23**
Czech Hermann Franz, **43**
Czoernig Karl, **114, 176**
Černe Josip, **175**
Čok Marija Ivan, **229, 241**
Čokan Tone, **77**
Devetak Emil, **150, 155**
Devetak Robert, **110, 112, 115, 118, 120, 127, 129, 130, 135, 137**
Doljak (Henrieta) Enrichetta, **176**
Doljak Gabrijela, **183**
Doljak Henrik, **176**
Doljak Josip, **174, 175, 176**
Doljak Matija, **171, 176, 179, 180, 184, 185**
Doljak Teodolina, **176**
Doljak Teodor, **176, 179, 184, 200**
Drašček Andrej, **122**
Erjavec Fran (1834*), **178**
Erjavec Fran (1893*), **124, 126**

Feigl Damir, **225**
Finžgar Saleški Fran, **79, 82, 107, 108**
Florenin Alenka, **143**
Fontanini Giusto, **19**
Franc Rojec, **145**
Franjo Rojec, **140–166**
Franko Alojzij, **125**
Franko Vida, **183**
Fraunhofer Joseph, **32**
Fueter Eduardo, **24**
Furlan Franc, **107, 108**
Furlan Tomaž, **85**
Furlanih Josip – Trnogorski, **78**
Füster Anton, **46**
Gabršček Andrej, **62, 125, 126, 224, 225**
Gabršček France, **225, 226**
Gačič Aleksandra, **216, 218**
Gail Wilhelm, **49**
Gašparič Jure, **84, 105**
Gentili Mose, **55**
Gentilli Manasseh Hai Jacob, **54**
Gentilli Mose Gershon, **54**
Gentilli Salomon, **57**
Gentilli Uzriel, **54**
Glonar Joža, **173, 179, 183, 186, 187**
Głowacki Julij, **178**
Goethe Johann Wolfgang, **183**
Gorjup Anton, **175**

Gostinčar Jože, **106, 107**
Govekar Minka, **174**
Gradnik Alojz, **221, 225, 226, 228, 233**
Gradnik Rajko, **226**
Grafenauer Bogo, **78**
Granda Stane, **74, 76**
Grča Blaž, **123**
Grdina Igor, **84**
Gregorčič Anton, **87, 88**
Gregorčič Simon, **77, 82, 92, 178**
Gregorič Vinko, **85**
Gregorin Gustav, **241**
Grohar Ivan, **220, 232**
Grudinski Teodor, **200**
Gspan Nada, **173**
Guzelj Ladislav, **208, 211**
Habsburg I. Leopold, cesar, **16**
Habsburg II. Jožef, cesar, **24, 30**
Habsburg-Lothringen Ferdinand, cesar, **43**
Hadži Dušan, **214**
Hinterlechner Karl, **200**
Hitchcock Harris Frank, **237**
Hitler Adolf, **84**
Hribar Ivan, **122**
Hribar Tine, **78**
Humboldt Aleksander, **32**
Ilešič Fran, **222**
Isajević Vasilij, **200**

Ischia Giacomo Giovanni, **13, 18, 19, 25**
Ivančič Frančiška Ema, **137**
Jarec Janez, **133**
Jeglič Anton Bonaventura, **84, 95**
Jesenko Fran, **200**
Jesenko Janez, **178**
Juvan Ciril, **200**
Kahan Isidor, **58**
Kansky (roj. Mayer) Ana, **196**
Karadžordžević Aleksandar, **236**
Kavčič Janko, **209**
Kavčič Rajko, **211**
Kennedy Fitzgerald John, **78**
Kermauner Taras, **143**
Klančič Anton, **128**
Klavžar Ernest, **171, 180**
Klemen Rihard, **208, 209**
Klemen XI., papež, **19**
Klemše Vlado, **147**
Klodič Maks, pl. Sabladoski, **178**
Knaflič Vladimir, **225, 226**
Koblar France, **173**
Kocen Blaž, **178**
Kociančič Štefan, **56, 70**
Kocijančič Josip, **116, 117, 120, 138**
Kočevar Franjo, **211, 215**
Kogoj Marij, **120**
Kohen Beatrice Fanny, **62**

Köllenberg Rith Biagio, **20**
Kornhauser Aleksandra, **214**
Korošec Anton, **84, 89, 93, 94, 95, 105, 106, 107**
Kosmač France, **178**
Koštial Ivan, **222**
Košuta Miran, **143**
Kraigher Alojz, **93**
Kral Alojz, **200**
Kramer Albert, **94, 222, 226, 229**
Kranjc Boris, **209**
Krašan Franc, **178**
Kravos Marko, **148**
Krek Evangelist Janez, **76,78, 84, 86, 95, 103, 106**
Križnič Anton, **122**
Kuhar Alojzij, **234**
Kušar Malči, **77**
Kušar Valentin, **200**
Lampe Frančišek, **190**
Lansing Robert, **237**
Lavrič Karel, **113, 171, 180, 181, 182**
Leban Anton, **116**
Leban Armin Avgust, **116**
Leban Janko, **116, 178**
Leban Jožef, **133**
Levec Fran, **171, 178, 183, 190**
Levstik Fran, **92**

Lisjak Andrej, **118**
Locatelli Franc, **125**
Lokar Anton, **123**
Lončar Dragotin, **222**
Lovato Italo, **15**
Lukan Walter, **84**
Lušin Ksaverij Franz, **43**
Luzzatto Benvenuta, **70**
Luzzatto Coen (roj. Sabbadini) Carolina, **51,**
65, 70, 71, 72
Luzzatto Coen Cornelia, **70**
Luzzatto Coen Emma, **64, 67**
Luzzatto Coen Girolamo, **70**
Mahnič Anton, **86, 92, 93**
Majdel Ignacij, **200**
Majdič Aleksander, **213**
Makuc Neva, **12, 14, 16, 18, 20, 21, 22**
Mal Josip, **92**
Malchino Regina, **55**
Mantuani Dolar Ljudmila, **194**
Margulies Hirsch Samuel, **57, 60**
Marinič Mihael, **128**
Marussig Maria Giovanni, **13, 20**
Marušič Andrej, **178**
Marušič Branko, **77, 88, 172, 183, 185**
Marušič Drago, **203, 225**
Medvešček Peter, **226**
Melik Anton, **105**

Mendelssohn Moses, **56**
Mermolja Ace, **142**
Mermolja Ivan, **125**
Meštrović Ivan, **236**
Michelstaedter Abram Albert, **64**
Michelstaedter Carlo, **51, 64, 65, 66, 67, 68**
Michelstaedter Elda, **67**
Michelstaedter Gino, **67**
Michelstaedter Paula, **67, 68**
Mihailović Draža, **218, 241**
Mihurko Poniž Katja, **174**
Miklošič Fran, **61**
Mikuž Metod, **107**
Milharčič Pavlina, **175**
Missia Jakob, **86**
Mohorič Jakob, **106, 107**
Morel Adolf, **208**
Morelli Carlo, **13, 21, 22, 23, 24, 25**
Morpurgo Abram, **55**
Morpurgo Moise Donato Attilio, **59**
Mreule Enrico, **65, 66**
Muratorij Antonio Ludovico, **19**
Murko Matija, **222**
Muznik Anton, **22, 24**
Neumaier Peterlin Tatjana, **26, 28, 31, 34, 45, 207, 208, 209**
Ogris Albin, **223**
Opeka Mihael, **190**

Oset Željko, **8, 192, 194–197, 199, 203, 209**
Ozvald Karl, **200**
Pagon Anton, **43**
Pajer Luigi Monriva, **87**
Pajk (roj. Wellner) Marija, **187**
Pajk Janko, **171, 184, 185, 187, 188**
Pajk Milan, **174**
Pajk Pavlina: **170–190**
Pašić Nikola, **235, 236, 238**
Paternolli Nino, **65**
Pavia Betty, **70**
Pavia Elisa, **70**
Pavlin Žerjal Vita, **174**
Pergola Della Raffaello, **57**
Perovšek Jure, **84**
Perpar (roj. Kovšca) Maria, **199**
Perpar Ivan, **199**
Perpar Majda, **213**
Perpar Marija, **192–214**
Pesjak Luiza, **172**
Petrarca Francesco, **183**
Pirjevec Marija, **143, 157**
Pitamic Leonid, **226**
Pleteršnik Maks, **178**
Podbersič Renato, **50, 52, 53, 58, 60, 63, 69**
Podgornik Karel, **91, 226, 233, 240**
Pogačnik Josip, **91**
Pogačnik Jožc, **143, 148**

Premenstein Milharčič Terezija, **175**
Prešeren France, **183**
Priester Alice, **57**
Prijatelj Ivan, **222, 223, 224, 226**
Prša Urša, **140, 142**
Prunk Janko, **84, 106**
Puc Dinko, **225**
Puc Ivan, **226**
Rahten Andrej, **84**
Rebek Marius, **200, 202, 205, 207, 209**
Reggio Azriel Ben Vita Abraham Abram, **55**
Reggio Samuele Izak, **54, 64**
Res Alojzij, **183**
Ribarić Ivo, **208**
Richetti Brunetta, **69, 70**
Richetti Consola, **70**
Rith Biagio, **13, 20**
Rocca Biniamin Jaakov Lino Enrico, **69**
Rojec (roj. Hmeljak) Nada, **146**
Rojec (roj. Petejan) Marija, **145**
Rojec Franjo, **140–166**
Rojec Ivo, **146**
Rojec Marko, **142, 143, 146, 149, 150**
Roosevelt Delano Theodor, **235**
Rostohar Mihajlo, **222**
Rutar Simon, **178**
Rybář Otokar, **230, 241**
Sajevic Ivan, **226**

Salm-Reifferscheid Xaver II. Franz, **33**
Samec Maks, **198, 200, 202, 205, 207, 208, 209**
Sarpi Paolo, **19**
Schiegg Ulrich, **32, 33**
Schiller Friedrich, **183**
Schillingfürst-Hohenlohe Konrad, **229**
Schreiber Adolfo Abraham, **58, 59**
Schreiber Sofer Simon, **58**
Segalla Jožefa Marija, **136**
Senigaglia Licia, **69**
Sernec Dušan, **108**
Seymour Charles, **234**
Shakespeare William, **183**
Slomšek Martin Anton, **37, 39, 47**
Sodnik Alma, **194**
Sovič Martin, **35**
Spinola Filippo, **15**
Stalin - Džugašvili Visarijonovič Josip, **84**
Stanič (roj. Ipavec) Marija, **28**
Stanič Andrej, **28**
Stanič Matevž, **28**
Stanič Tomaž, **28**
Stanič Valentin, **26–31, 33–49**
Stanovnik Aleš, **76, 77, 85**
Stanovnik Branko, **214**
Stanovnik Ivan, **93, 106, 107**
Stanovnik Janez, **106**

Steger Čeh Jožica, **174**
Stojan Mihael, **46**
Stojičević Aleksandar, **205**
Stritar Josip, **183, 190**
Supilo Frano, **230**
Šantel Anton, **178**
Šantel Saša, **221**
Širca Ivan, **113**
Širok Štefan, **183**
Šmidt Franc, **133**
Šorli Tomo, **225, 241**
Štrekelj Alojzij, **125**
Šuklje Fran, **171, 178, 180**
Šušteršič Ivan, **95**
Tavano Sergio, **14**
Terezija Marija, cesarica, **24**
Ternovec Matej, **178**
Terseglav Franc, **93**
Testen Koren Petra, **170, 172, 173**
Tišler Miha, **209**
Tolstoj Lev, **66**
Toman Valentin, **43**
Torkar Igor, **202**
Tramontana Salvatore, **17**
Traven Terezija, **76**
Trinajstič Dinko, **241**
Trstenjak Davorin, **187**
Trubar Primož, **161, 162**

Trumbić Ante, **229, 230, 238, 241**
Tuma Henrik, **77, 222**
Urbančič Josipina – Turnograjska, **172**
Urdih Anton, **47**
Valer Peter, **37**
Veber Franc, **200**
Velikonja Nataša, **173**
Verginella Marta, **173, 174**
Vetrih Jožko, **175**
Vidmar Milan, **206, 207**
Vidovič-Miklavčič Anka, **84**
Vlačić Matija, **235**
Vodnik Valentin, **35, 81**
Vodušek Matej, **178**
Vošnjak Bogumil, **216–242**
Vošnjak Henrietta, **219**
Vošnjak Mihael, **217, 219, 220, 223, 224,**
230, 231, 232, 233, 240
Vošnjak Nada, **232**
Weber Max, **195**
Wilson Woodrow, **237, 239**
Wolf Vida, **241**
Zahony Ritter Hektor, **47**
Zahony Ritter, **63**
Zakrajšek Fran, **178**
Zečević Momčilo, **84**
Zega Mihael, mlajši, **110–138**
Zega Mihael, starejši, **112**

Zlobec Ciril, **148**
Zupanič Niko, **235**
Zwitter Fran, **78**
Žerjav Gregor, **225, 229, 240**
Žmavc Ivan, **223, 224**
Žumer Matija, **208**
Župančič Oton, **108**

O AVTORJIH

O AVTORJIH

Robert Devetak, mag. zgodovine je zaposlen kot mladi raziskovalec na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer je tudi asistent na katedri za slovensko in občo novejšo zgodovino. Specializira se za politično, gospodarsko in socialno zgodovino na območju dežele Goriške in Gradiške v obdobju Avstro-Ogrske. Glavne tematike, ki jih raziskuje so gospodarstvo, društveno in politično delovanje goriških Slovencev, predvsem v okviru društev, javno delovanje žensk ter življenje civilnega prebivalstva v času prve svetovne vojne.

Dr. Stanko Granda, zgodovinar, proučuje dogajanje v revolucionarnem letu 1848/49 predvsem socialno in gospodarsko zgodovino ter zgodovino Cerkve od srede 18. stoletja do najnovejše dobe. Temeljne probleme slovenske zgodovine, kot na primer zadružništvo, zavarovalništvo, bančništvo, obrt. Značilnost njegovih raziskav je delo na neobjavljenih virih, zlasti na onih v avstrijskih in italijanskih arhivih.

Dr. Aleksandra Gačič, zgodovinarica, predavateljica v programu ZIP, lektorica in prevajalka, je leta 2014 doktorirala s politično biografijo dr. Bogumila Vošnjaka. Leta 2016 je v soavtorstvu z dr. Gregorjem Jenušem izdala politično biografijo o dr. Karlu Verstovšku in o njem posnela dokumentarec v oddaji Sledi. Svoje raziskave usmerja v preučevanje življenja in dela »prezrtih« slovenskih zgodovinskih osebnosti 20. stoletja ter diplomatsko zgodovino. Konec septembra 2017 je pri Založništvu Jutro izšla njena nova knjiga Bogumil Vošnjak - politik in diplomat.

Dr. Neva Makuc, italijanistka in zgodovinarica, je znanstvena sodelavka Zgodovinskega inštituta Milka Kosa. Deluje na Raziskovalni postaji ZRC SAZU v Novi Gorici. Posveča se zgodovini historiografije ter kolektivnim identitetam na obmejnem prostoru Goriške in Furlanije v novem veku. Leta 2012 je prejela nagrado Ervina Dolenca in nagrado Slovenskega raziskovalnega inštituta iz Trsta. Je dopisna članica Instituta Pia Paschinija iz Vidma. Temeljno raziskovalno delo dopolnjuje z aplikativnim delom na področju valorizacije srednjeevropske kulturne dediščine.

Dr. Željko Oset, zgodovinar, docent na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici, se raziskovalno ukvarja z zgodovino slovenskih znanstvenih institucij, proučuje kariere slovenskih znanstvenikov, položaj znanstvenic v akademskem okolju in razvoj okolje zavesti na Slovenskem.

Tatjana Peterlin Neumaier se je rodila v Ljubljani 18. 3. 1945. Od svojega 15. leta živi v tujini, od leta 1976 v Garchingu severno od Münchna, in ji zato slovenščina ne teče tako gladko kot domačinom. Po izobrazbi in poklicu je fizik. Že od otroških let se zanima za zgodovino, a šele leta 1998 se je začela resno ukvarjati z zgodovinskim raziskovanjem. Skušala je ugotoviti, kdaj točno je bil prvenstveni vzpon Valentina Staniča (1774–1847) na bavarski Watzmann (2713 m). Po intenzivnem brskanju po Salzburških časopisih in državnem arhivu v Münchnu ji je to tudi uspelo. Čim več je izvedela o Staniču, tem bolj se je navdušila zanj. O njem in njegovem delovanju je objavila več člankov v slovenskih zgodovinskih revijah. Dala je tudi pobudo za dva zbornika, prvega o svojem očetu fiziku Antonu Peterlinu in drugega o svojem starem stricu kemiku Maksu Samcu.

Dr. Renato Podbersič, živi v Novi Gorici, zgodovinar, zaposlen na Študijskem centru za narodno spravo v Ljubljani. Svoje raziskovanje usmerja na obdobje novejšje zgodovine, predvsem se posveča judovski zgodovini, cerkveni zgodovini in vprašanjem o totalitarnih in avtoritarnih sistemih na Slovenskem v 20. stoletju. V okviru slednjega še posebej raziskuje revolucionarno nasilje na Primorskem med drugo svetovno vojno.

Dr. Urša Prša je leta 2009 diplomirala iz Slovenistike na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici. Med letoma 2010 in 2015 je bila zaposlena kot mlada raziskovalka na Raziskovalnem centru za humanistiko iste univerze. Leta 2016 je zagovarjala doktorsko disertacijo z naslovom Transformacija antičnih motivov v slo. književnosti 19. in 20. stoletja. Trenutno vodi lastno podjetje, ki se primarno ukvarja z lektoriranjem in oblikovanjem besedil.

Dr. Petra Testen Koren, zgodovinarica se ukvarja s problematiko hišnega dela in proučuje zaposlitveni sektor gospodinjskih pomočnic v 19. in 20. stoletju (predvsem na Goriškem). V središču njenega raziskovalnega zanimanja so: polje kulturne zgodovine, izzivi ustne zgodovine, zgodovina vsakdanjega življenja, zgodovina žensk, zgodovina družine, polje spomina. Na Inštitutu za kulturno zgodovino Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti je vključena v projekt ponovnega pisanja Slovenskega biografskega leksikona (SBL II), kjer sodeluje kot avtorica in članica uredniškega odbora.

RECENZIJI

RECENZIJI

GORIŠKI IZOBRAŽENCI SKOZI ZGODOVINO (UR. ŽELJKO OSET), NOVA GORICA: ZALOŽBA UNIVERZE V NOVI GORICI, 2018

Leta 2017 je najmlajše slovensko mesto – Nova Gorica – praznovalo 70. letnico obstoja. Počastitvi tega jubileja se je pridružila tudi goriška univerza, ki ima sedež v tem mestu, Mestna občina Nova Gorica pa je tudi ena izmed njenih ustanoviteljic.

Dr. Željko Oset je prevzel nehvaležno nalogo urednika in delo uspešno pripeljal h koncu. Nastal je prijeten zbornik z naslovom *Goriški izobraženci skozi zgodovino*. Knjiga, v kateri devet avtorjev obravnava različne izobražence z goriškega prostora, je razdeljena v tri sklope: Meščani po izobrazbi, Rodoljubi z deleže in Izvirajoči z dežele. Zbornik časovno obravnava osebe v razponu štirih stoletij, vse od 17. do konca 20. stoletja; te se med seboj osebno in idejno močno razlikujejo, kar zborniku ne škodi, temveč mu daje posebno težo, saj je vsak obravnavani izobraženec tekom svojega življenja prispeval poseben kamenček v razvoju Goriške skozi čas.

Neva Makuc v svojem prispevku obravnava goriške historiografe v času novega veka. Posebej se osredotoči na 17. stoletje, ko je bilo na Goriškem sestavljenih več historiografskih del s področja deželne, vojaške in cerkvene zgodovine. Pri tem posebej opozori na štiri avtorje: Martina Baučerja, Giovannija Giacomu d'Ischio, Biagia Ritha in Giovannija Mario Marussiga. V svojem prispevku ne pozabi tudi na 18. stoletje, na čas razsvetljenstva, v katerem je za goriško zgodovino izrazit pečat pustil Carlo Morelli di Schönfeld, ki je bil preko žene Franciške – Fanny Morelli, roj.

baronice Valvasor, povezan še z dvema vodilnima zgodovinarjema starejše dobe, Janezom Vajkardom Valvasorjem (Kranjska) in Michaelom Gothardom Christalnickom (Koroška).

Drugi članek je nastal izpod peresa Tanje Peterlin Neumaier, obravnava pa izredno dejavno osebnost – Valentina Staniča, katoliškega duhovnika, alpinista, pesnika, pisatelja, prevajalca, vzgojitelja, kulturnega delavca itd. Poleg izjemnih dosežkov na alpinističnem področju se je v zgodovino Goriške še posebej zapisal s svojim preroditeljskim, vzgojiteljskim in humanističnim delovanjem, tj. vzbujanjem ljubezni in spoštovanja do slovenščine kot maternega jezika. Po njegovi zaslugi je Gorica leta 1840 dobila gluhonemnico, leta 1846 pa tudi prvo društvo proti mučenju živali v avstrijski monarhiji. Bil je tudi izreden dobrotnik, saj je ob smrti glavnino svojega premoženja zapustil v dobrodelne namene.

Renato Podbersič ml. se je osredotočil na goriške judovske intelektualce. V Gorici oz. Jeruzalemu ob Soči, tudi malem Jeruzalemu, kot so včasih imenovali Gorico, je živela sicer maloštevilna, a predvsem gospodarsko zelo pomembna judovska skupnost, med katero je delovalo tudi nekaj znamenitih judovskih intelektualcev. Mednje prištevamo npr. rabine, ki so delovali predvsem na verskem področju (pripadniki družin Gentilli in Reggio), ter tudi jezikoslovca G. I. Ascolija, utemeljiteljico italijanskega ženskega časnikarstva Carolino Coen Luzzatto in filozofa Carla Michelstaedterja.

Stane Granda je svoj prispevek namenil zdravniku in politiku Antonu Breclju kot tipičnemu predstavniku goriške in slovenske sredine. Po razpadu Avstro-Ogrske je bil imenovan za poverjenika za zdravstvo v Narodni vladi za Slovenijo, ki pa ga kot zaveden Goričan ni sprejel. V Ljubljano se

je preselil šele leta 1920. Bil je plodovit pisec. Za časa življenja je veljal za enega od stebrov slovenske ljudske stranke na Goriškem in enega od začetnikov ter najvidnejših članov znamenite goriške sredine.

Članku Grande sledi prispevek Roberta Devetaka. Ta se je posvetil življenju in delu kanalskega učitelja in politika Mihe Zege. Zega je bil izjemno dejaven človek na različnih področjih in je pustil pečat na razvoju Kanala ter okolice na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Bil je dejaven v več društvih ter bil predstavnik različnih deželnih institucij, ndr. je bil kanalski župan ter poslanec goriškega deželnega zbora.

Urša Prša se je v prispevku osredotočila na življenje in delo pesnika in domoljuba Franja Rojca. Rojc je bil izjemno plodovit pisec, saj njegova zapuščina obsega preko 500 pesmi. Na podlagi izbranih desetih reprezentativnih pesmi ugotavlja, da so Rojčeve pesmi polne rodoljubja in podob severnoprimske pokrajine. Njegovo življenje in literarno ustvarjanje sta zaznamovali prva svetovna vojna in življenje v tujini.

Sledi članek Petre Testen, ki v članku predstavlja otroška in mladostna leta slovenske pesnice in pisateljice Pavline Pajk, roj. Doljak, na Goriškem v 60. in 70. letih 19. stoletja. Zapiše, da je bilo za njeno vseživljenjsko ljubezen in predanost slovenskemu jeziku odločilno bivanje pri stricu Matiji Doljaku, dolgoletnem županu Solkana, ustanovitelju solkanske čitalnice (1867). Pri njem je bilo središče slovenskega kulturnega in političnega življenja in vse to je vplivalo na Pavlinin čut za pripadnost slovenstvu. Postala je protagonistka čitalniških nastopov in začela ustvarjati v slovenščini. Goriško je zapustila po poroki leta 1876.

Željko Oset v svojem članku predstavlja kemičarko in univerzitetno profesorico Marijo Perpar, rojeno v Tolminu leta 1904, ki je v zrelih letih delovala na Kemijskem inštitutu Tehniške fakultete ljubljanske univerze. Perparjeva po mnenju Oseta sodi v skupino žensk, ki so orale ledino in razblinjale predsodke o ženskah, predvsem o njihovih sposobnostih, pa tudi glede stereotipa o nujnosti sledenja modnim družbenim konvencijam. Zbornik zaključuje prispevek Aleksandre Gačič o dr. Bogumilu Vošnjaku, pravniku, politiku in diplomatu, rojenemu v Celju, a že od rane mladosti Goričanu. Vošnjak je v Gorici stkal tesne prijateljske odnose s številnimi goriškimi intelektualci, ki so imeli podobno politično prepričanje. Celo življenje je bil predan jugoslovanski ideji in unitarizmu, do smrti v izgnanstvu v ZDA pa je bil velik ljubitelj Gorice.

Izpostaviti velja nekaj dodanih vrednosti zbornika. Na prvem mestu je to zagotovo obravnava lokalne zgodovine. Dolgo časa je veljalo, da je lokalno zgodovinopisje manj vredno, pomembno le za zelo omejeno območje in manjšo skupino ljudi. Toda zavedati se je treba, da se vsaka hiša začne zidati pri temeljih. Tako je tudi v zgodovinopisju. Brez kvalitetnih del, ki obravnavajo lokalno zgodovino in posameznike v njem, ni moč pisati zgodovinskih sintez za širši prostor. Pričujoči zbornik se osredotoča na izobrazbeno z Goriškega, tj. prostora, ki je bilo v preteklosti – in je še danes – izjemno strateško pomembno. Gre za področje, kjer so se že v preteklosti stikali različni jeziki, narodi, gre tudi za geografsko prehodno področje, za prehod v (furlansko) ravnino. Prostor je bil več čas tudi politično na prepihu, sploh po drugi svetovni vojni. Nova meja je upravno središče Goriške – mesto Gorico z gradom – popolnoma odrezala od zaledja, ki je ostalo v Jugoslaviji.

Vsem obravnavanim osebnostim je skupna velika ljubezen do Goriške. Nanjo jih je vezal tak ali drugačen motiv (rojstvo, delovanje, študij, smrt ipd.). Nanjo niso pozabili niti v izgnanstvu.

Zbornik je pomemben tudi z vidika zgodovine družbenih elit, tj. izobražencev v širšem časovnem loku, saj se ne osredotoči samo na eno stoletje, temveč zajame kar štiri stoletja dolgo obdobje. Avtorji so se posvetili tako italijanskim kot tudi slovenskim izobražencem, kar bo zbornik približalo tudi bralcem na italijanski strani meje. Nenazadnje pa v zborniku najdemo tudi prispevek o Judih, dolgo časa socialno zaznamovani skupini ljudi, neupravičeno potisnjeni na družbeni rob in obsojeni na pozabo.

Pričujoči zbornik odstira marsikatero nejasnost, obenem pa tudi dopolnjuje dosedanje vedenje o obravnavanih posameznikih.

Ljubljana, 5. april 2018 dr. Jure Volčjak

GORIŠKI IZOBRAŽENCI SKOZI ZGODOVINO, UREDIL: DR. ŽELJKO OSET

Biografske raziskave v zadnjih desetletjih doživljajo veliki razcvet. S svojo zasnovano bralcem dajejo neposreden vpogled v širok diapazon zgodovinskih dogodkov, trenutkov, ki jih je protagonist zgodbe, torej obravnavana zgodovinska osebnost, pomagal sooblikovati. Skozi njegove oči in njegovo življenjsko zgodbo spoznavamo značilnosti zgodovinskih obdobj iz najrazličnejših zornih kotov, bodisi verskega, socialnega, gospodarskega, znanstvenega in najpogosteje političnega. In medtem ko nekatere osebnosti, zaradi svojih izpostavljenih družbenih funkcij, stopajo v ospredje, jim posvečamo znanstvene simpozije, monografije, tudi ulice, trge, pa so druge neupravičeno potisnjene ob rob in pozabljene.

Pričujoča monografija s svojimi prispevki tako ne briše le sive lise oz. polni praznino znanstvenih raziskav, ki so posvečene Goriški in njenemu nespornemu upravnemu in intelektualnemu središču Novi Gorici, ampak tudi raziskav, ki so posvečene goriškim izobrazencem, ki so pustili pečat v slovenski zgodovini.

Področje Nove Gorice, ki je stisnjeno v zahodni rob Vipavske doline, predstavlja številna stičišča; ne le geografskega, kjer Vipavska dolina preide v furlansko ravnino, ampak tudi stičišče dveh jezikovnih svetov, ter posledično dveh narodnih identitet, kar se nedvomno odraža tudi v obravnavanih zgodovinskih osebnostih. Devet avtoric in avtorjev, uveljavljenih slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarok, si je tako zadalo nalogo predstaviti goriške intelektualce od 17. pa vse do konca 20. stoletja. Svoje prispevke so zasnovali v treh vsebinskih sklopih. Uvodoma so v sklopu *Meščani po izobrazbi* predstavljeni začetki goriškega zgodovinopisja

oz. osebnosti, kot sta npr. Martin Baučer in Giovanni D'Ischia, ki so pomagale Goriško postaviti v fokus znanstvenih raziskav. Avtorji se posvetijo tudi velikokrat prezrtim judovskih intelektualcem in intelektualkam, ki so doprinesli k razvoju filozofije, šolstva itd. Sklop pa zaokrožuje zgodba o vrhunskem alpinistu Valentinu Staniču, ki je s svojimi alpinističnimi dosegi stopil iz anonimnosti, in svojo slavo koristil za humanitarna dela. Drugo polovico monografije zaokrožujeta sklopa *Rodoljubi z dežele* in *Izvirajoči z dežele*, ki prinašata zgodbe šestih intelektualcev in intelektualk, ki si med seboj ne bi mogli biti bolj različni – zdravnika Antona Breclja, učitelja in politika Miha Zege, literata Franja Rojca in pravnika in diplomata Bogumila Vošnjaka, ter umetnic literatinje Pavline Pajk in kemičarke Marije Perpar –, ki so s svojim delovanjem presegli meje Goriške, v kateri so bodisi bili rojeni, ali so v njej odraščali, in dokazali, da volja in samozavest lahko rušita družbene kalupe.

Monografija *Goriški izobraženci skozi zgodovino*, ki jo je uredil Željko Oset, predstavlja kvaliteten in hkrati pomemben znanstveni doprinos, ne le k biografskim študijam o prezrtih slovenskih osebnostih, ampak tudi k razumevanju izjemno zanimive zgodovine Goriške.

v Ljubljani, 4. aprila 2018

dr. Gregor Jenuš

Knjiga je tiskana v digitalni tehniki, ki je okolju bolj prijazna kot klasični offset tisk.

